

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2020

1838

E

kologija“ na
periferiji Evrope

Stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji

Jelisaveta Petrović

„Ekologija“ na periferiji Evrope:
stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji
Jelisaveta Petrović
Prvo izdanje, Beograd 2020.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Miomir Despotović,
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Vukašin Pavlović
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
Mina Petrović
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
Srđan Prodanović
Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

Lektura i korektura

Teodora Todorčić Milićević

Dizajn korice

Ivana Zoranović

Priprema za štampu

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-150-9

Ova knjiga je rezultat projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sadržaj

- 9 | UVOD
- 17 | NASTANAK I RAZVOJ EKOLOŠKOG POKRETA
U EVROPI I AMERICI
- 27 | TEORIJSKI PRISTUPI U IZUČAVANJU
EKOLOŠKOG POKRETA
- 47 | POSTOJI LI PROFILACIJA PARTICIPATIVNOG TIP
EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI?
- 73 | TRANSAKCIONI POTENCIJALI EKOLOŠKOG POKRETA
U SRBIJI
- 133 | ZAKLJUČAK
- 141 | LITERATURA

Mojoj porodici, kolegama i prijateljima

Uvod

Početak dvehiljaditih, u Srbiji ekološki problemi nisu bili česta tema, a ekološki protesti – tek izuzetak. Stanje se unekoliko menja tokom 2010-ih, kada strani donatori, u okviru procesa evrointegracija, počinju da izdvajaju novac za realizaciju ekoloških projekata. Podržane donacijama, brojne nevladine organizacije počinju ozbiljnije da se bave temom zaštite životne sredine, pa ekološka pitanja postaju nešto zastupljenija u javnom govoru. Ipak, od spolja nametnuta i diskurzivno oblikovana u skladu s prioritetima evropske ekološke politike, a bez jasne veze s konkretnim uslovima u kojima žive građani Srbije, ekološka tematika dugi niz godina nije uspevala da pronađe svoje mesto u iskustvima i svakodnevnim potrebama građana. Tek od pre nekoliko godina ekološki aktivizam u Srbiji počinje da dobija svoj autohtoni izraz. To se manifestuje, s jedne strane, u formi samoniklih ekoloških protesta i inicijativa lokalnog karaktera, a s druge, kroz praktikovanje ekoloških životnih stilova. Ova knjiga, koja je proistekla iz doktorske disertacije „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije“ (2015) i istraživanja koja su potom usledila, govori o putu koji je ekološko civilno društvo u Srbiji prešlo u proteklih dvadeset godina.

No, pre nego što se upustimo u ispitivanje karakteristika ekološke mobilizacije u Srbiji, potrebno je da se osvrnemo na dva važna pitanja. Prvo, koje se često provlači kroz javne debate o ekološkim pretnjama, jeste to u kojoj meri su ekološki izazovi važni kada se stave u kontekst drugih problema s kojima se savremeno društvo suočava. S prvim u tesnoj vezi stoji i drugo pitanje – koliko je ekološki aktivizam zbilja značajan?

Na prvo od dva pitanja nedvosmislen odgovor daju nalazi istraživanja sprovedenih pod okriljem međunarodnih organizacija koje se bave

zaštitom životne sredine i klimatskim promenama. Najnoviji Izveštaj (2018)¹ Međuvladinog panela o klimatskim promenama je izneo dramatično upozorenje da je čovečanstvu preostala svega jedna decenija da najozbiljnije shvati pretnje klimatskih promena i da se s njima uhvati u koštac kako bi se izbegla katastrofa globalnih razmera. Izveštaj tela za životnu sredinu koje deluje pri Ujedinjenim nacijama (UN Environment) pokazuje da je osam od deset najtoplijih godina od kada postoje merenja zabeleženo u toku poslednje decenije, a da se rast globalne temperature ubrzano približava prelomnoj tački od 2 stepena Celzijusa. Gasovi s efektom staklene bašte doveli su do porasta nivoa, temperature i kiselosti okeana, ugrožavajući morske ekosisteme, ali i stanovnike priobalnih područja. Približno trećina kopnene površine Zemlje je degradirana ili trajno uništena, dok je kvalitet vode dramatično pogoršan kontaminacijom jedinjenjima organskog i neorganskog porekla. U toku je šesto masovno istrebljenje, što znači da trećini svih biljnih i životinjskih vrsta pretil nestanak (UN Environment, 2019: 7–12).

O važnosti ekološkog aktivizma svedoče nalazi brojnih istraživanja koje su sprovedli društveni naučnici. Prema njihovim zaključcima, da nije bilo višedecenijskog angažmana ekološkog pokreta širom sveta, ekološki problemi bi danas bili neuporedivo veći. Naime, u kontekstu samo načelne zainteresovanosti političkih struktura za ekološke izazove i snažnih otpora multinacionalnih korporacija pokušajima nametanja restriktivnijih mera, ekološki pokret predstavlja jedinog posvećenog aktera u borbi za zaštitu životne sredine (Buttel, 2003; Hannigan, 2006; Yearly, 2009; Soule, 2009). Skretanjem pažnje javnosti na ekološke pretnje i promovisanjem ekoloških vrednosti, uz direktnu borbu, ekološki pokreti su pružili značajan doprinos razvoju globalne ekološke svesti, podstičući stanovnike razvijenog dela sveta da preispitaju svoje ustaljene prakse, a stanovnike zemalja u razvoju da stanu u odbranu svojih ekoloških prava. Utičući direktno ili posredno na ukuse potrošača, podstakli su kompanije da razviju programe ekološke odgovornosti. Nebrojenim uličnim protestima, performansima, gerilskim akcijama i peticijama, mnogo puta im je pošlo za rukom da primoraju predstavnike vlasti da se aktivnije uključe u rešavanje ekoloških problema i kazne odgovorne (Soule, 2009; Vasi, 2009; Vasi & King, 2012; Kluttz, 2019; Giugni & Grasso, 2015). Pritiscima da se ekološki kursevi uvrste kao obavezni u školske kurikulume, posredno su uticali na formiranje ekološke svesti novih generacija, o čemu, između ostalog, svedoči generacijski jaz u percepciji ekoloških pretnji izražen globalnim pokretom srednjoškolaca „Petkom za budućnost“ (#FridaysForFuture).

1 <https://www.ipcc.ch/sr15/download/> (pristupljeno 12. 12. 2019)

U prilog važnosti postojanja ekološkog pokreta govore i istraživanja koja pokazuju da, u zemljama u kojima su ekološki pokreti aktivni, dolazi do razvoja kvalitetnije ekološke politike i striktnijeg ekološkog zakonodavstva, što ima za posledicu unapređenje sistema zaštite životne sredine (Rucht, 2009; Muñoz, Olzak & Soule, 2018). Višestruki značaj ekološkog pokreta, kako je primetio Stiven Jirli, ogleda se u tome što uspostavlja odnose bliske saradnje s naukom služeći se njenim znanjima, a da pritom uspeva da održi kritičku distancu. Po svom karakteru, on je istinski globalan, jer usmerava aktivnosti na očuvanje samih osnova moderne civilizacije. Na kraju, ekološki pokret je pružio do sada najubedljiviju kritiku kapitalizma i njegovih posledica ne samo po ljude, već i po čitavu planetu (Yearly, 1996). Mereno prema onome što je postigao u toku 60 godina neprekidne borbe za životnu sredinu, snazi, brojnosti i rasprostranjenosti u svetu, ekološki pokret je jedan od najuticajnijih društvenih pokreta. Pored nespornih rezultata koje je ostvario u pogledu skretanja pažnje javnosti i donosilaca odluka na probleme okruženja, njegov značaj se ogleda i u tome što već duže od pola veka uspeva da mobilize milione ljudi širom sveta (Giugni & Grasso, 2015).

Ukoliko se složimo da je bavljenje temom ekološkog aktivizma zaista važno, naredno pitanje koje možemo postaviti jeste – zašto baš u Srbiji? Zašto je važno istraživati ekološku mobilizaciju u Srbiji ako se ima u vidu da se ovo društvo susreće s brojnim drugim izazovima?

Posmatrano iz ugla zaštite životne sredine u Srbiji, odgovor na pitanje je sasvim jednostavan. Tema ekološkog aktivizma je važna jer se Srbija suočava s nizom ekoloških problema i izazovima klimatskih promena, koji će u neposrednoj budućnosti imati izuzetno negativne posledice po sve aspekte društvenog života. Pogledajmo nekoliko primera: Republički hidrometeorološki zavod je proglasio 2018. godinu najtoplijom godinom od kada se vrše merenja, dok je u periodu od 1950. do 2017. godine 9 od 10 najtoplijih godina u Srbiji zabeleženo u 21. veku. U poslednjih deset godina je registrovana povećana učestalost sušnih perioda i toplotnih talasa, kao i višestruko povećanje broja ekstremnih vremenskih događaja (Đurđević et al., 2018). Takve vremenske prilike i opažene tendencije će nepovoljno uticati na sve sektore privrede i značajno pogoršati uslove života u Srbiji. U zemlji koja ima relativno slabe kapacitete adaptacije na klimatske promene i ne vodi dovoljno računa o strateški važnim resursima (recimo, većina izvora pijaće vode je ustupljena na korišćenje multinacionalnim korporacijama), s razlogom se može očekivati rast ekoloških nejednakosti i sukoba (Špirić, 2017).

Pored nepovoljnih posledica klimatskih promena koje će se iskusiti u bliskoj budućnosti, u Srbiji je već sada prisutno mnoštvo ekoloških problema. Gomilanje čvrstog komunalnog (oko 2,5 kg po stanovniku dnevno) i industrijskog otpada (oko 11,6 miliona tona godišnje) predstavlja jedan od najvećih ekoloških izazova. Zagađenje vazduha je u pojedinim oblastima i periodima godine izuzetno visoko (Veljković & Lekić, 2019), a ova tema postaje posebno aktuelna u poslednjih nekoliko godina, otkako se Beograd sve češće nalazi u samom vrhu liste najzagađenijih gradova u svetu. Problem predstavlja i veliki udeo (oko 90%) neprečišćenih otpadnih voda, kao i sve lošiji kvalitet vode za piće. Analize zemljišta u urbanim sredinama ukazuju na veliko zagađenje teškim metalima. Sve to izrazito nepovoljno utiče na zdravlje ljudi i čitav ekosistem (Veljković & Lekić, 2019) te zahteva integrisani odgovor nadležnih državnih institucija, privrednih subjekata i civilnog društva, koji zasad izostaje.

Istraživanje fenomena ekološkog aktivizma u Srbiji pruža pogodnu optiku za sagledavanje načina na koje se u zemlji poluperiferijskog kapitalizma, koja prolazi kroz intenzivne društvene promene, određena politička pitanja pozicioniraju kao važna i kako se trasira put daljeg društvenog razvoja. Razmatranje karakteristika ekološkog aktivizma ukazuje i na to u kojoj meri je civilno društvo zrelo i slobodno da deluje nezavisno od uticaja domaćih i međunarodnih političkih i ekonomskih aktera. Na kraju, analiza procesa razvoja ekološkog aktivizma i formiranja ekološkog pokreta u postsocijalističkom kontekstu skreće pažnju i na aktivistički potencijal građanskog društva, te njegovu sposobnost da se odupre tendencijama depolitizacije u sklopu širih neoliberalnih reformi.

Osvrnimo se, na kraju ovog odeljka, i na sâm naslov knjige. Reč ekologija je u njemu korišćena nešto slobodnije (otuda znaci navoda) – da istovremeno označi ekološke probleme, životnu sredinu i ekološki aktivizam. Takav izbor je načinjen uzimajući u obzir prepoznatljivost koju termin ekologija ima u javnom govoru, premda bi, striktno govoreći, trebalo ukazati na izvesna ograničenja korišćenja ovog pojma. Pre svega, u engleskom jeziku se pojam *environment* (okruženje) koristi u značenju životne sredine kao okruženja čoveka, dok se *ecology* (ekologija) upotrebljava da označi prirodne ekosisteme i procese koji se odvijaju unutar njih, a kojima se bavi ekologija kao posebna naučna disciplina proistekla iz biologije. Međutim, u srpskom jeziku se izraz „envajronmentalni“ pokret (kao direktan prevod engleskog *environmental movement*) nije ustalio, ponajviše usled komplikovanog izgovora, kao što ni prevod „okruženje“ (od engl. *environment*) nije pronašao širu upotrebu, uglavnom zato što nije u dovoljnoj meri jasno na kakvo se okruženje misli (najčešća prva asocijacija

je društveno okruženje). Na kraju, verovatno usled dužine, ni prevod „pokret za zaštitu životne sredine“ nije zaživeo. U tom smislu, u cilju veće komunikativnosti, a po cenu izvesne terminološke nepreciznosti, u ovom radu pod „ekologijom“ i „ekološkim pokretom“ podrazumevamo ono što se u engleskom jeziku najčešće naziva „environment/al“ odnosno „environmental movement“.

Smeštanje Srbije na periferiju Evrope u naslovu knjige imalo je za cilj da ukaže na specifičnost njenog položaja u geopolitičkom, ekonomskom i kulturološkom pogledu u odnosu na zemlje Evropske unije. U označavanju zemalja Zapadnog Balkana koje se nalaze zaglavljene na putu evro-integracija, pojedini autori koriste i izraze poput superperiferija (Sokol, 2001) i periferija periferije (Bechev, 2012), a sve ove odrednice bliske su shvatanju poluperiferije razvijenom u okvirima svetsko-sistemske teorije (Wallerstein, 1979; Chase-Dunn, 1988). Poluperiferija podrazumeva nešto što se nalazi između i ima hibridni karakter pun unutrašnjih protivrečnosti, te je često u ulozi posrednika između zemalja centra i periferije (Klobucka, 1997: 121; Chase-Dunn, 1988). U tom smislu, zemlje na periferiji Evrope se nalaze u paradoksalnoj situaciji istovremenog uključivanja i isključivanja iz Evrope, kao nešto što, s jedne strane, nije u političkom i kulturološkom smislu dovoljno evropsko, a s druge, nešto što se, pod uticajem procesa evropeizacije, ipak razlikuje od „ne-evropskog“ Drugog. Istovremeno, ovi marginalni delovi Evrope teže da budu priznati kao evropski (Klobucka, 1997: 129), prihvatajući različite zahteve koje sa sobom nosi proces pridruživanja Evropskoj uniji. Takav položaj sa sobom nosi rizik marginalizacije (kao nedovoljno zapadnog) i vesternizacije, te gubitka regionalnog identiteta (Zarycki, 2013). Aktivisti društvenih pokreta u ovom delu Evrope ukazuju na izazove koje sa sobom nosi poluperiferijski položaj, koji delovanje u ovim zemljama čini bitno različitim u odnosu na borbe pokreta u zemljama centra (Piotrowski, 2013, 2015; Gaguyi, 2015). Jedna od oblasti u kojoj su ove razlike vidljive jeste zaštita životne sredine.

Metodološki okvir

Razvoj ekološkog pokreta u Srbiji i prepreke koje tome stoje na putu nalaze se u fokusu ove knjige. U istraživanju čiji rezultati čine polaznu osnovu za razmatranje ove teme, primenjen je sintetički pristup proistekao iz kombinovanja više teorijskih pravaca razvijenih u okviru studija društvenih pokreta (teorija mobilizacije resursa, teorija strukture političkih

mogućnosti i teorija novih društvenih pokreta) i odgovarajućih metodoloških tehnika. U tom smislu, ekološko delovanje (individualno i kolektivno) predstavlja zavisnu varijablu, dok se u razmatranju uticaja različitih činilaca zauzima multivarijacioni pristup, koji prepoznaje višestruke faktore koji utiču na istraživani fenomen.

Kako bi mogle biti obuhvaćene sve relevantne dimenzije kompleksnog fenomena kakav jeste ekološki pokret, sa složenom matricom činilaca koji utiču na njegovo formiranje i razvoj, u istraživanju su kombinovano korišćene različite metodološke tehnike: anketno ispitivanje ekoloških stavova i praksi na reprezentativnom uzorku građana Srbije (N = 1952) realizovano u proleće 2010. godine (u daljem tekstu ISI 2010),² polustrukturisani intervjui s predstavnicima ekoloških organizacija iz Srbije (N = 44), realizovani 2011. godine (u tekstu: ENVO 2011), kao i dve studije slučaja lokalnih zajednica s izraženim ekološkim problemima – Pančeva i Bora (2011–2012).³ Osnovni empirijski materijal na kome je bazirana doktorska disertacija iz koje je proistekla ova knjiga prikupljen je u periodu od 2010. do 2012. godine, dok je za potrebe ove studije korišćen i deo naknadno obavljenih intervjua s predstavnicima ekoloških organizacija (2013. i 2015. godine), kao i podaci prikupljeni u anketnom istraživanju građana Srbije koje je 2018. godine izveo tim istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu na reprezentativnom uzorku od ukupno 2.211 ispitanika (u daljem tekstu: ISI 2018).⁴ Za komparativne potrebe, korišćeni su podaci poslednjeg talasa anketnog istraživanja sprovedenog u okviru Evropske studije vrednosti (European Values Study) (u tekstu: EVS 2019).⁵

2 Autorka je, kao istraživač-saradnik, učestvovala u izradi instrumenta (grupe pitanja koja se odnose na ekološku svest, aktivizam i participaciju građana u donošenju ekološki relevantnih odluka) i obradi podataka, tako da je, uz odobrenje ostatka tima, dobila mogućnost da deo prikupljenog materijala koristi za potrebe izrade doktorske disertacije.

3 Istraživanje je sprovedeno u dve faze. U prvoj fazi, realizovanoj 2011. godine, sprovedeno je anketno ispitivanje stavova građana (N = 450 u Pančevu i N = 350 ispitanika u Boru) i polustrukturisani intervjui s predstavnicima ekoloških nevladinih organizacija, lokalne uprave, lokalnih medija, akademske zajednice i poslovnog sektora (N = 50). U drugoj fazi istraživanja (2012. godina), sproveden je niz fokus-grupnih intervjua (ukupno 24), u koje su bili uključeni navedeni akteri.

4 Autorka je u svojstvu istraživača učestvovala u izradi dela instrumenta (reč je o grupi pitanja koja se odnose na političku participaciju građana).

5 Podaci s otvorenim pristupom su objavljeni 2019. godine na: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=7500&db=e&doi=10.4232/1.13314> (pristupljeno 10. 11. 2019).

EVS (2019) *European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 2.0.0, doi:10.4232/1.13314

Kombinovanje različitih istraživačkih tehnika i izvora podataka omogućilo je mapiranje elemenata ekološkog pokreta u Srbiji, opis njihovih karakteristika, kao i ispitivanje uticaja različitih faktora na njegovo formiranje i razvoj.

Struktura knjige

Knjiga se, uz poglavlja u kojima su izneta uvodna i zaključna razmatranja, sastoji iz četiri veće celine.

U narednom poglavlju daje se kraći osvrt na tok razvoja ekološkog pokreta u Americi i Evropi, s posebnim naglaskom na zemlje Istočne Evrope. Ukazivanje na specifičnosti razvoja ekološkog aktivizma u zemljama bivšeg socijalističkog bloka predstavlja uvod u razmatranje karakteristika ekološkog aktivizma u Srbiji.

U trećem poglavlju, čitalac može da se upozna s najvažnijim teorijskim pristupima u izučavanju društvenih pokreta. S obzirom na višeslojnost i različita shvatanja fenomena ekološkog pokreta, te raznovrsnost teorijskih polazišta, u ovom delu rada akcenat je stavljen na izgradnju konceptualnog okvira koji će predstavljati polaznu osnovu za dalju analizu uticaja različitih činilaca na ekološku mobilizaciju u Srbiji. Polazeći od sintetičkog pristupa u istraživanju društvenih pokreta koji je postavio italijanski sociolog Mario Diani (1992), u ovom odeljku se razvija interpretativna shema prilagođena specifičnom kontekstu postsocijalističke transformacije i evropeizacije srpskog društva, te njegovom poluperiferijskom priključivanju u svetski kapitalistički sistem.

U naredna dva poglavlja predstavljeni su rezultati analize karakteristika ekološkog aktivizma u Srbiji, kao i činilaca koji ih oblikuju. U poglavlju „Postoji li profilacija participativnog tipa ekološkog pokreta u Srbiji?“ analitička pažnja je usmerena na svojstva ekološkog aktivizma, kao i na razmatranje faktora usled kojih je razvoj participativnog tipa ekološkog pokreta u Srbiji otežan i usporen. U analizi se polazi od pretpostavke da na ekološki aktivizam deluje splet tri neposredna činioca: karakteristike resursa dostupnih ekološkim aktivistima i organizacijama, svojstva strukture političkih mogućnosti i vladajućeg vrednosnog sistema, dok indirektan uticaj ostvaruju procesi postsocijalističke transformacije i evropeizacije srpskog društva.

U četvrtom poglavlju, koje nosi naslov „Transakcioni potencijali ekološkog pokreta u Srbiji“, razmatraju se činioci koji otežavaju razvoj transakcionog delovanja profesionalnih ekoloških organizacija i kohezivnih

elemenata pokreta (ekoloških mreža i kolektivnog identiteta). U poslednjem odeljku ovog poglavlja daje se odgovor na pitanje: da li u Srbiji postoji ekološki pokret?

Zaključno poglavlje knjige je posvećeno sumiranju i diskusiji nalaža istraživanja, uz ukazivanje na šire društvene implikacije nerazvijenosti participativnog tipa ekološkog pokreta u Srbiji i osvrt na nove forme ekološkog delovanja, koje počinju da se razvijaju u toku poslednjih nekoliko godina.

Nastanak i razvoj ekološkog pokreta u Evropi i Americi

Savremeni ekološki pokret vodi poreklo od dve ekološke tradicije koje su se uporedo razvijale tokom 19. veka. S jedne strane, reč je o delovanju konzervacionističkih organizacija koje su se zalagale za očuvanje divlje prirode, a s druge, o tradiciji Sanitarnog pokreta, kao prvog organizovanog odgovora društva na zagađenje uzrokovano naglim industrijskim razvojem (Rootes, 2006, 2008; Pavlović, 2006).

Razvoj prvih društava za zaštitu prirode u Evropi i Americi bio je podstaknut napretkom koji je ostvaren na polju bioloških istraživanja, kao i rastom svesti o štetnim uticajima koje na prirodno okruženje ostvaruju procesi intenzivne industrijalizacije i urbanizacije (Rootes, 2006, 2008; Pavlović, 2006). Idejne temelje rada ovih organizacija postavili su spisi Ralfa Valda Emersona (Ralph Waldo Emerson), Henrija Dejvida Toroa (Henry David Thoreau), Džona Mjuira (John Muir) i Džordža Perkinsa Marša (George Perkins Marsh). U tom periodu, širom Amerike i Velike Britanije, a kasnije i u drugim evropskim zemljama, počinju da se osnivaju prva prirodnjačka društva. Članovi ovih organizacija su dolazili iz redova pripadnika gradske intelektualne elite, te su one bile srazmerno uspešne u ostvarivanju uticaja na predstavnike vlasti (Rootes, 2003b; Rootes & Liam, 2009; Brulle, 2000, 2009).

Drugi značajan podstrek za razvoj ekološkog pokreta došao je kao posledica izuzetno loših uslova gradskog života. Prenaseljeni i znatno zagađeni u odnosu na okolne ruralne oblasti, prvi industrijski gradovi su bili neuslovna mesta za život. Ni ekonomski razvoj, ni porast nadnica početkom 19. veka, nisu bili dovoljni da radnicima i njihovim porodicama obezbede pristojne uslove života, najviše usled toga što nisu bili praćeni razvojem komunalne infrastrukture i poboljšanjem sanitarnih uslova. Javna higijena je bila na izrazito niskom nivou, što je za posledicu imalo česte epidemije i visoke stope smrtnosti od zaraznih bolesti. To je podstaklo stanovnike ovih gradova da se organizuju i preuzmu na sebe aktivnosti za unapređenje uslova života. Tako je nastao Sanitarni pokret. Mereno dostignutim kvalitetom života i javnog zdravlja u gradskim sredinama, može se reći da je Sanitarni pokret ostvario značajan uspeh u Velikoj Britaniji i nekim drugim evropskim zemljama. Pod njegovim uticajem, došlo je do izgradnje kanalizacionih mreža, postavljanja filtera na fabričke dimnjake, razvoja sistema daljinskog grejanja, uličnog osvetljenja i organizovanog prikupljanja čvrstog otpada (McGranahan, 2007). Prve aktivnosti ovog pokreta u SAD su bile usmerene na raščišćavanje gradskih prostora, smanjivanje zagađenja i podsticanje razvoja komunalne infrastrukture. Kasnije se fokus preusmerio na ulepšavanje gradova, uređivanje zelenih površina i izgradnju parkova. Početkom 20. veka, Sanitarni pokret se povezao s drugim inicijativama za unapređenje kvaliteta gradskog života (Brulle, 2000).

Nasleđe ove dve različite ekološke tradicije primetno je i danas u aktivnostima ekoloških organizacija, koje se dele na „zelene“, biocentrične – usmerene na zaštitu divlje prirode, i „braon“, antropocentrične – fokusirane na očuvanje zdravlja i dobrobit ljudi (Pakulski & Crook, 1998; McAllister & Studlar, 1999).

Uprkos relativno ranom javljanju protoekoloških inicijativa, uslovi za stvaranje savremenog ekološkog pokreta stekli su se tek krajem šezdesetih godina 20. veka, prvo na tlu SAD, a ubrzo potom i u razvijenim evropskim zemljama. Sve očigledniji negativni uticaji ubrzane industrijalizacije i eksploatacije prirodnih resursa doveli su do rasta nezadovoljstva među članovima konzervacionističkih udruženja, ali i do radikalnih kritika kapitalističkog industrijalizma i predstavničke demokratije od strane nove levice i kontrakulturnih pokreta. To nezadovoljstvo je stvorilo javni prostor za delovanje novih društvenih pokreta, a među njima i ekološkog.

Godina 1962, kada je u Sjedinjenim Američkim Državama objavljena knjiga Rejčel Karson „Tiho proleće“ (Rachel Carson, *Silent Spring*), najčešće se uzima za početak razvoja modernog ekološkog pokreta. To delo je značajno ne samo zato što je ukazalo na izuzetno štetan uticaj koji

ekspanzija industrijske proizvodnje ima na životnu sredinu, već i zato što je ostvarilo veliki uticaj na javno mnjenje i tako doprinelo razvoju ekološkog zakonodavstva. Najšira javnost tada po prvi put postaje svesna opasnosti koju sa sobom nose nove tehnologije i na njima zasnovan industrijski razvoj. Knjiga je objavljena u nizu evropskih zemalja, u kojima je doživela još veći uspeh nego u SAD (Rootes, 2008). Ubrzo su usledile knjige „Populaciona bomba“ Pola Erliha (Paul Ehrlich, *The Population Bomb*, 1968), te „Granice rasta“ Rimskog kluba (*The Limits to Growth*, 1972), koje su postavile idejne temelje savremenog ekološkog pokreta.

Prvi ekološki protesti s naglašeno političkim zahtevima javljaju se tek u drugoj polovini 1960-ih, kao deo širih kontrakulturnih pokreta tog vremena. Proteste su predvodili mladi intelektualci i studenti, a bila im je svojstvena oštra kritika kapitalizma, konzumerizma i industrijskog zagađenja. Niksonova administracija je u izvesnom smislu doprinela razvoju ekološkog pokreta u SAD podržavajući njegove aktivnosti, koje je smatrala manje subverzivnim u odnosu na kritičke inicijative levičarskih grupa i organizacija koje su bile direktno usmerene protiv rata u Vijetnamu. Na prvoj proslavi Dana planete Zemlje, održanoj 22. aprila 1970. godine, učestvovalo je 20 miliona Amerikanaca, što je ukazalo na široku podršku koju ekološke inicijative uživaju u američkom društvu (Dryzek et al., 2002). Veliko interesovanje za ekološke teme, kao i nezadovoljstvo radom tradicionalnih zaštitarskih i konzervacionističkih udruženja, otvorili su prostor za osnivanje novih ekoloških organizacija kao što su Prijatelji zemlje (*Friends of the Earth*) (1969), Savet za zaštitu prirodnih resursa (*Natural Resources Defense Council*) (1970) i Grinpis (*Greenpeace*) (1971). Te organizacije su u to vreme bile ključni inicijatori ekoloških kampanja i protesta u Americi, a i danas su izuzetno uticajne, s razgranatom mrežom podružnica širom sveta (Dryzek et al., 2002).

Nedugo po javljanju prvih ekoloških inicijativa u SAD, ekološki pokret počinje da se razvija i na tlu Velike Britanije. Predvođen studentima i intelektualcima iz gradskih sredina, bio je vrlo uticajan tokom 1970-ih godina, sve do dolaska Margaret Tačer na vlast (Dryzek et al., 2002). Nastanak ekološkog pokreta u Francuskoj ranih 1970-ih najčešće se dovodi u vezu sa studentskim protestima 1968. godine. Iako studenti nisu direktno koristili ekološku retoriku, duh tih godina je inspirisao nastanak važnih ekoloških organizacija u Francuskoj, kao što je Preživi i živi (*Survivre et Vivre*), koja je osnovana 1970. godine. Direktna veza između studentskog pokreta '68. i modernog ekološkog pokreta u Francuskoj može se pronaći u istaknutim ličnostima studentskih protesta, poput Brisa Lalonda (Bricce Lalonde), vođe Francuske nacionalne unije studenata (Sorbona, 1968)

i jednog od osnivača francuskog ogranka Prijatelja zemlje (*Les Amis de la Terre*), i Danijela Kon-Bendita (Daniel Cohn-Bendit), koji se kasnije priključio ekološkim akcijama u Nemačkoj i postao predstavnik Zelenih u Evropskom parlamentu (Rootes, 2008). Tih godina se i u drugim razvijenim evropskim zemljama javljaju prve klice savremenog ekološkog pokreta. Tokom narednih decenija, ekološki pokret nastavlja da raste i jača – kako po broju članova, organizacija i udruženja koja ga sačinjavaju tako i po uticaju koji ostvaruje na javne politike, obrazovni sistem i aktivnosti civilnog društva (Rootes, 2003b; Brulle, 2009).

Jačanje građanskih ekoloških inicijativa širom sveta podstaklo je političke lidere da 1972. godine u Stokholmu organizuju prvu konferenciju UN posvećenu životnoj sredini. Na taj način je zvanično priznata potreba globalnog delovanja u rešavanju nagomilanih ekoloških problema, a ekološki pokret je stekao pun legitimitet. Posle Stokholma, širom sveta dolazi do jačanja ekološkog delovanja praćenog naglim porastom broja novoformiranih ekoloških udruženja i organizacija (Dalton, 1994).

Iako su vlade većine razvijenih zemalja, ubrzo po okončanju konferencije održane u Stokholmu, pristupile donošenju novih ekoloških zakona, Naftna kriza 1973. godine i ekonomska recesija koja je usledila, uticale su na to da rešavanje ekoloških problema padne na listi prioriteta, a da u prvi plan izbije pitanje energetske sigurnosti (Dalton, 1994; Rootes & Liam, 2009). Novonastala situacija je izazvala nezadovoljstvo jednog dela javnosti u ovim zemljama, što je podstaklo delovanje ekoloških pokreta i dovelo do formiranja stranaka zelenih.

Niz industrijskih nesreća tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, među kojima su najozbiljniji bili akcidenti na ostrvu Tri milje (SAD, 1979), u Bopalu (Indija, 1984) i Černobilju (Sovjetski Savez, 1986), ponovo je ukazao na značaj ekološkog pokreta i podstakao na proteste širom sveta. Ti događaji su u mnogim zemljama doprineli odustajanju od planova izgradnje nuklearnih elektrana i podizanju mera ekološke zaštite u industrijskim postrojenjima. Antinuklearne demonstracije u Francuskoj 1971. godine označile su početak borbe protiv upotrebe ove vrste energije u Evropi (Rootes, 2008; McCauley & Muentel, 2007). Početkom 1980-ih, antinuklearni protesti su bili posebno snažni u Nemačkoj. Dostigli su vrhunac 1983. godine, kada su ekološke, mirovne i ženske grupe organizovale preko 9.000 protesta, posle kojih je došlo do stavljanja moratorijuma na izgradnju nuklearnih postrojenja (Brand, 2002).

Tokom 1980-ih godina, prvo u Americi a potom i u drugim zemljama, počinje da deluje i pokret za ekološku pravdu, koji je ukazao na veću izloženost siromašnih i pripadnika pojedinih etničkih grupa štetnom

uticaju toksičnog otpada i teške industrije, najčešće smeštene u naseljima u kojima živi višestruko marginalizovano stanovništvo (Bullard, 1994, 1996). Ovaj ogranak ekološkog pokreta je nastavio da se razvija i tokom 1990-ih godina, povezujući se sa širim pokretom za zaštitu ljudskih prava i ekološkim inicijativama globalnog Juga (Rootes & Liam, 2009).

Najnovije tendencije u razvoju ekološkog pokreta

U toku nešto više od pola veka postojanja, moderni ekološki pokret se razvijao manje-više nesmetano, ostvarujući uticaj na međunarodne institucije i učestvujući u oblikovanju globalne ekološke politike. Istraživanja pokazuju da su, na početku 21. veka, ekološki pokreti u razvijenim evropskim zemljama i Americi i dalje veoma snažni. O jačini pokreta govori podatak da ekološke organizacije u Britaniji broje više od pet miliona članova i simpatizera, dok je u ekološki pokret u SAD uključeno više od 6.500 nacionalnih i 20.000 lokalnih ekoloških organizacija, čiji se ukupan broj članova procenjuje na između 20 i 30 miliona (Rootes, 2003b; Brulle, 2009: 211). Posle izvesnog zamiranja interesovanja za ekološke probleme, koje je nastupilo kao posledica Svetske ekonomske krize 2008. godine, o novom rastu interesovanja za ekološka pitanja svedoči „Školski štrajk za klimu“ (*School Strike for the Climate*), koji, predvođen tinejdžerkom iz Švedske Gretom Tunberg, uspeva da mobilise milione mladih ljudi širom sveta (Boulianne et al., 2020).

Moderni ekološki pokret koji je nastajao i delovao u nacionalnim okvirima, u 21. veku se nalazi pred izazovom promena koje sa sobom donosi proces globalizacije. Iako nacionalna država i dalje ostaje važan okvir političkog delovanja, primetno je pomeranje moći ka nadnacionalnom nivou (Passy, 2009; Lahusen, 2009; Imig & Tarrow, 2001; Della Porta & Tarrow, 2005a, 2005b; Kriesi et al., 2007; Della Porta & Ciani, 2009). Imajući u vidu globalnu arenu, pokreti najčešće primenjuju strategiju „igre na dva nivoa“ – nacionalnom i međunarodnom (Putnam, 1998). U praksi, to znači da se pokreti i dalje prvo obraćaju nacionalnim vlastima, ali, ukoliko ih to ne dovode do željenih rezultata, pritužbe upućuju i na adrese međunarodnih institucija (Putnam, 1998; Passy, 2009).

Kada je u pitanju razvoj nadnacionalnih sistema, posebno je zanimljiv uticaj procesa *evropeizacije*, kojim se redefinišu strukture političkih mogućnosti u čijim okvirima deluju društveni pokreti u evropskim zemljama. Promene su najvidljivije u razvoju sistema višestepene uprave, kojim se moć deli između evropskih i nacionalnih institucija (Imig & Tarrow, 2001;

Dunkerley & Fudge, 2004; Marks & McAdam, 2009). Savremeni ekološki pokreti u Evropi moraju da stvore potrebnu organizacionu strukturu, te da prilagode repertoare i strategije delovanja kako bi odgovorili na zahteve koje nameće uspostavljanje višestepenog sistema upravljanja. Međutim, podaci većeg broja istraživanja pokazuju da ekološke organizacije zasad još uvek ne koriste sve mogućnosti koje pruža evropski nivo odlučivanja, odnosno da su se društveni pokreti manje „evropeizovali“ u poređenju s nekim drugim institucijama (Imig & Tarrow, 2001; Grossman, 2004; Rototes, 2004; McCauley & Muentel, 2007; Marks & McAdam, 2009). Kao ključni razlog za relativno slabo panevropsko delovanje izdvaja se specifičnost načina donošenja odluka u okvirima Evropske unije, u odnosu na koji organizovanje masovnih protesta ne predstavlja najadekvatniju strategiju. Iako su otvorene za informacije o lokalnim problemima koje dobijaju od neformalnih pokreta, evropske institucije ne afirmišu spontano delovanje, već podstiču na korišćenje institucionalnih kanala i procedura, konsultativne procese, lobiranje i zagovaranje. I same ekološke organizacije odustaju od organizovanja masovnih protesta u Briselu ili Strazburu, jer se to pokazuje kao suviše skupa, vremenski i organizaciono zahtevna aktivnost, već se odlučuju da tamo osnuju svoje kancelarije i da tako imaju predstavnike u centrima odlučivanja (Marks & McAdam, 2009). Ipak, istraživači uočavaju izvesne naznake ubrzanja evropeizacije društvenih pokreta, kao i rastuće učešće neformalnih aktera i veću učestalost protestnih aktivnosti širom Evrope (Bourne & Chatzopoulou, 2015; Della Porta & Caiani, 2009; Almeida & Chase-Dunn, 2018).

Globalizacija dovodi i do konvergencije aktivnosti ekoloških pokreta iz različitih delova sveta, što pojedini autori vide kao deo procesa stvaranja *globalnog društva pokreta* (Mayer & Tarrow, 1998). Rastuća ekonomska i politička međupovezanost, kao i sličnost institucionalnih aranžmana, postojanje zajedničkih problema (globalno zagrevanje, siromaštvo, nezaposlenost i t. sl.) i protivnika (transnacionalne korporacije, korumpirane vlade) omogućava lakšu razmenu ideja i primenu iskustava aktivista iz različitih delova sveta, kao i ujednačavanje ciljeva, strategija i repertoara delanja (Snow & Benford, 2009).

Globalna povezanost i savremene tehnologije pružaju mogućnosti za brzu razmenu znanja i informacija. U takvim okolnostima, značajnu ulogu dobijaju epistemičke zajednice,⁶ koje stvaraju jedinstvenu saznavnu osnovu za razvoj *globalnog ekološkog pokreta* (Haas, 1992; Della Porta & Kriesi, 2009; Smith & Fetner, 2010). Dominantan okvir odnošenja prema

6 Pod ovim pojmom se podrazumevaju „mreže profesionalaca sa prepoznatom ekspertizom u određenom domenu“ (Haas, 1992: 3).

životnoj sredini predstavlja liberalni ekologizam,⁷ koji zastupaju međunarodne institucije ali i *mejnstrim* ekološke organizacije. Liberalni ekologizam se zasniva na pretpostavci da ne postoji nesaglasnost između ekonomske liberalizacije, s jedne strane, i zaštite životne sredine i postizanja ciljeva održivog razvoja, s druge strane. Ističe se da se ti ciljevi međusobno podržavaju, a da ekološka modernizacija predstavlja osnovni mehanizam održivog razvoja i izlaženja na kraj s problemom klimatskih promena (Bernstein, 2002: 4; Mol, 2002; Backstrand & Lovbrand, 2019).

Uporedo sa slabljenjem radikalnih diskursa unutar ekološkog pokreta, tokom 1980-ih dolazi i do profesionalizacije njegovog delovanja i formalnog uključivanja njegovih predstavnika u kompleksne sisteme odlučivanja. Aktivnosti pokreta su se velikim delom premestile s ulica u institucije, gde su proteste zamenili okrugli stolovi, pregovori i lobiranje. Istraživači primećuju da političku institucionalizaciju i profesionalizaciju ekološkog pokreta prati deradikalizacija njegovog delovanja (Brand, 2002; Van der Heijden, 1997, 2006; Meyer & Tarrow, 1998; Della Porta & Kriesi, 2009; Thörn & Svenberg, 2016; Berny, 2018). Kritički razmatrajući razvoj ekološkog pokreta, jedna grupa autora ide toliko daleko da govori o njegovom nestanku. U eseju provokativnog naslova – *Smrt ekološkog pokreta – globalno otopljanje i postekološki svet* („The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World“), Šellenberger i Northaus (Shellenberger & Nordhaus, 2004) tvrde da je došlo do zamiranja ekološkog pokreta, koji se zadovoljio sitnim, kozmetičkim promenama, nemoćan da se suprotstavi sistematskom uništavanju životne sredine. Ono što se danas naziva ekološkim pokretom zapravo je samo jedan od aktera hegemonog političkog sistema koji svojim aktivnostima doprinosi produbljivanju ekološke krize.

Iako se teško može osporiti da je ekološki pokret dobrim delom institucionalizovan i da njime dominiraju birokratizovane profesionalne organizacije, ne bi trebalo zanemariti činjenicu da su i dalje veoma žive inicijative koje dolaze „odozdo“, od običnih ljudi suočenih s ekološkim pretnjama (Rootes, 2003a; Castells, 2015). Može se reći da između profesionalnih i samoniklih organizacija postoji komplementarnost i funkcionalna povezanost. Tako profesionalne organizacije obezbeđuju pokretu stabilnost, kontinuitet u radu i institucionalne kanale komunikacije s relevantnim akterima, dok lokalne inicijative čine pokret vitalnim (Carmin, 1999: 120–1). Pored toga, savremeni ekološki pokret je heterogen kako po

7 Do liberalnog zaokreta u ekološkoj politici je došlo na Svetskom samitu u Riju 1992. godine, kada je napušten protektivni pristup ustanovljen u Stokholmu dve decenije ranije (Bernstein, 2000, 2002).

temama kojima se bavi i nivoima na kojima deluje (od lokalnog do globalnog), tako i po organizacionoj strukturi i zahtevima koje postavlja pred donosiocima odluka (Carmin, 1999; Rootes, 2003a; Giugni & Grasso, 2015).

Ekološki pokreti u Istočnoj Evropi

Dok su tokom druge polovine 20. veka ekološka pitanja postajala sve važnija politička tema na Zapadu, uz istovremenu preorijentaciju privrede ka uslužnom sektoru, socijalističke zemlje su pokušavale da izađu iz teške ekonomske recesije intenzivnom eksploatacijom prirodnih resursa. Tako je poslednje godine socijalističkog sistema obeležila ne samo teška politička i ekonomska situacija, već i ekološka kriza velikih razmera (Pavlinek & Pickles, 2000, 2004). Približno jedna šestina celokupne teritorije SSSR-a proglašena je ekološki devastiranom i rizičnom po zdravlje ljudi, dok je, usled ekstremnog zagađenja vazduha, oblast koja obuhvata delove Istočne Nemačke, Češke i Poljske nazvana „Crni trougao“ (Manning, 1998; Pavlinek & Pickles, 2000, 2004). U finansijskom i legitimacijskom pogledu oslabljene socijalističke režime, potpuno je dotukla nuklearna katastrofa u Černobilju (Veen, 2013; Lindbladh, 2014). Poseban revolt građana izazvao je pokušaj vlasti da prikriju nesreću, a potom i da umanje njene posledice. Nagomilani ekološki problemi i mobilizacija ekoloških aktivista u masovnim protestima širom Istočnog bloka 1989. godine nagovestili su kraj socijalizma u Evropi (Jancar-Webster, 1998; Manning, 1998; Fagan & Jehlicka, 2003; Fagan, 2004, 2006a).

U razvoju ekološkog aktivizma u Istočnoj Evropi moguće je izdvojiti nekoliko faza (Pickvance, 1998; Fagan, 2004; Sarre & Jehlicka, 2007). Delovanje na zaštiti životne sredine počelo je osnivanjem prirodnjačkih društava krajem 19. veka (Fagan, 2004; Cellarius, 1998). Po okončanju Drugog svetskog rata, te asocijacije se nacionalizuju, a kako socijalistički režimi nisu dozvoljavali osnivanje nevladinih organizacija i udruženja građana, ekološke inicijative nisu imale mogućnost da zažive u obliku ekološkog pokreta kakav se u to vreme razvijao na Zapadu. Delovanje na zaštiti okruženja je bilo depolitizovano i odvijalo se unutar državnih naučno-istraživačkih instituta⁸ ili pod okriljem planinarskih i izviđačkih udruženja⁹ (Fagan, 2004; Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005; Jehlicka & Smith,

8 Čehoslovački državni institut za zaštitu spomenika i očuvanje prirode je tipičan primer takvih organizacija.

9 Primeri takvih organizacija su Tis i Brontosaurus u Češkoj, Arka u Istočnoj Nemačkoj i Pokret gorana u Jugoslaviji.

2007). Tek početkom 1980-ih godina počinju da izbijaju prvi lokalni ekološki protesti. Prvi protest te vrste je organizovan u Poljskoj 1980. godine, kada su stanovnici okoline Krakova, usled velikog zagađenja, zahtevali od vlasti da zatvori lokalnu fabriku aluminijuma. Ipak, protesti su ostajali lokalizovani i brzo su zaustavljeni reakcijom policije, ne uspevajući da se prošire na druge oblasti (O'Brien, 2005; Linc & Stepan, 1998). Sve do pred kraj 1980-ih, širom Istočnog bloka, ekološki aktivizam je postojao samo fragmentarno u formi nepovezanih lokalnih građanskih inicijativa i zajednica alternativnih životnih stilova (Jancar-Webster, 1998).

Do naglog uspona ekološkog aktivizma dolazi revolucionarne 1989. godine. U masovnim antirežimskim demonstracijama održanim u Budimpešti, Pragu, Bratislavi i Sofiji, ekološke teme izbijaju u prvi plan. Doduše, ekološka retorika je našla svoje mesto u protestima ponajviše iz bojazni aktivista da uđu u proteste s direktnom kritikom socijalističkog sistema. Pripadnici ekoloških grupa su učestvovali na antirežimskim demonstracijama u okviru širih demokratskih koalicija – Unije demokratskih snaga u Bugarskoj, Povelje 77 u Čehoslovačkoj, Mađarskog demokratskog foruma, poljske Solidarnosti itd. (Jancar-Webster, 1998; Pavlinek & Pickles, 2004; Fagan, 2004; Sarre & Jehlicka, 2007).

Nakon ubrzanog razvoja ekološkog aktivizma krajem 1980-ih, u prvim godinama postsocijalističke transformacije usledio je nagli pad interesovanja za pitanja životne sredine. Tome je doprinela teška privredna recesija koja je pogodila čitav region, postavljajući ekonomski razvoj kao apsolutni prioritet. Ekološkom pokretu nije pogodovao ni neuspeh zelenih partija na prvim višestranačkim izborima, kao ni masovan prelazak istaknutih ličnosti pokreta u državne institucije (Waller & Millard, 1992; Jancar-Webster, 1998; Pavlinek & Pickles, 2000; Fagan, 2004).

Naredna faza u razvoju ekološkog aktivizma nastupa gotovo deceniju kasnije, uporedo s intenziviranjem procesa evropskih integracija. Nagli porast broja ekoloških nevladinih organizacija u ovom periodu može se pripisati prilivu sredstava iz međunarodnih razvojnih programa namenjenih uspostavljanju tzv. sistema dobre uprave (engl. *good governance*) (Forsyth, 2005; Jancar-Webster, 1998; Flam 2001; Petrova & Tarrow 2007; Cisar, 2008, 2010, 2012; Cisar & Vrablikova, 2010; Borzel, 2009; Fagan, 2010b; Piotrowski, 2015, Cisar, 2018). Ti procesi menjaju kurs razvoja ekološkog pokreta u ovom delu Evrope od nezavisnog, samoniklog aktivizma karakterističnog za kraj 1980-ih, do formiranja profesionalnih ekoloških organizacija koje se u svom radu rukovode zahtevima stranih donatora (Fagan, 2004; Manning, 1998). Novonastajući oblik delovanja

nevladinih organizacija prepoznat je u literaturi kao *transakcioni aktivizam* (Petrova & Tarrow, 2007; Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010; Fagan, 2010a; 2010b; Cisar, 2018). Za razliku od participativnog aktivizma, koji se zasniva na masovnoj mobilizaciji, transakcioni aktivizam podrazumeva uspostavljanje veza između organizacija civilnog društva koje međusobno razmenjuju informacije, materijalne resurse i saraduju na realizaciji projekata (Petrova & Tarrow; Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010). Kao nosioci ovog oblika aktivizma izdvajaju se profesionalne nevladine organizacije, koje nemaju članstvo, niti pokušavaju da ga regrutuju, već su usmerene na obezbeđivanje novčanih sredstava za realizaciju projekata. Na taj način se u ovim zemljama formira sloj profesionalnih aktivista koji se nekada naziva „projektnom klasom“ (Meyer & Tarrow, 1997; Kovach & Kucerova, 2009). Taj oblik građanskog delanja se najčešće oslanja na elitni repertoar akcije – pregovaranje, zastupanje, kampanje podizanja svesti, naučne tribine, art performansi i festivali – a sasvim retko na masovne proteste (Flam 2001: 5; Jasper, 1997; Graham, 2008). Za transakcione aktiviste je karakteristično da se bave postmaterijalnim temama kao što su ekologija, zaštita ljudskih i manjinskih prava, zaštita prava životinja, ravnopravnost polova i dr. (Cisar, 2010, 2018; Soare & Tufis, 2020).

Osnovni problem spolja kreiranog i usmeravanog ekološkog pokreta jeste nepostojanje veze s građanima, njihovim problemima i potrebama. Iako po nekim obeležjima podseća na ekološki pokret nastao na Zapadu, ekološko delovanje na Istoku čini bitno drugačijim nerazvijenost građanske participacije (Fagan, 2005, 2006a, 2006b; Carmin, 2003; Carmin & Jehlicka, 2005; Hicks, 2004). Najnovija istraživanja ukazuju na to da u ovom delu Evrope omasovljenje članstva u ekološkim organizacijama nije verovatno u skorijoj budućnosti; one su i dalje zavisne od projektnog finansiranja i samim tim nedovoljno slobodne u svom radu. Pojedini autori procenjuju da će „efekat (post)socijalizma“ u potpunosti nestati tek kada ekološke teme postanu nezaobilazni deo vrednosnih orijentacija građana i programa političkih partija (Bostrom, 2017; Chaisty & Whitefield, 2015).

Ipak, pomerajući pažnju s aktivnosti profesionalnih organizacija na delovanje neformalnih mreža i spontano nastalih građanskih akcija, istraživači primećuju razvoj diverzifikovanog civilnog angažmana koji nastaje kao odgovor na lokalne probleme i potrebe, predvođen urbanim pokretima ali i individualnim inicijativama građana koji proširuju polje svoje borbe na sferu privatnosti razvijanjem ekoloških životnih stilova (Jacobson, 2015; Jacobsson & Saxonberg, 2013; Fagan & Sircar, 2017).

Teorijski pristupi u izučavanju ekološkog pokreta

Savremene studije društvenih pokreta vode poreklo iz dve sociološke tradicije – *anglosaksonske*, naklonjene metodološkom individualizmu, i *evropske škole društvenih pokreta*, koja sagledava fenomen iz makrosociološke perspektive, uzimajući u obzir strukturne činioce njegovog nastanka, razvoja i nestanka. Polazne teorijske pretpostavke su uticale i na terminologiju, pa su se u američkoj školi ustalili pojmovi kolektivnog ponašanja i političke participacije koji odražavaju individualni aspekt delanja, dok je evropskom pristupu bliži pojam društvenih pokreta kojim se naglašava kolektivna dimenzija (Pavlović, 2006; Giugni, 1996; Princen & Finger, 1994; Doyle & McEachern, 2001). U poslednjih nekoliko decenija došlo je do približavanja ova dva pristupa, a kao ključna teorijska polazišta u okviru studija društvenih pokreta izdvojile su se teorija mobilizacije resursa (TMR), pristup strukture političkih mogućnosti (SPM) i teorija novih društvenih pokreta (NDP) (Diani, 1992; Giugni, 1996; Opp, 2009).

Teorije kolektivnog ponašanja

Prva tumačenja kolektivnog ponašanja razvili su socijalni psiholozi i u njima su emocije zauzimale centralno mesto. Osnovna teza je bila ta da je masa koja učestvuje u protestima sačinjena od patoloških individua

koje se podižu protiv postojećeg poretka vođene iracionalnim pobudama. Na učešće u takvim aktivnostima ovakvi profiličnosti se odlučuju podstaknuti unutrašnjim teskobama i frustracijama, kojih se oslobađaju agresivnim ispoljavanjem u masovnim neredima. Takve skupine nastupaju nasilno, lak su plen za demagoge i diktatore, te su generalno sklone ponašanju koje je u suprotnosti s njihovim dugoročnim interesima (Jasper, 1998, 2010).

Klasični biheviornalni pristupi se nadovezuju na rana psihološka tumačenja kolektivnog delanja polazeći od pretpostavke da kolektivna akcija nastaje kao odgovor na *nezadovoljstvo* postojećim stanjem, kvalitetom života i ponekad, mada znatno ređe, iz želje za pozitivnom promenom. Drugim rečima, u nezadovoljstvu, odnosno frustriranosti individualnih ili kolektivnih očekivanja, leži osnovna motivacija za delanje. U ovom pristupu naglasak se stavlja na psihološke aspekte, pa se tumačenje kolektivnog delanja svodi na individualno-psihološki model frustracija – agresija. Gotovo istovetan model nalazi se i u osnovama *teorije relativne deprivacije*, prema kojoj naglašene društvene nejednakosti stvaraju jedno stanje kolektivno-psihološke uznemirenosti koje vodi protestnom delanju (Gurr, 1970; Turner & Killian, 1972; Smelser, 1973; Giugni, 1996).

Za razliku od klasičnih pristupa, koji u iracionalnim pobudama vide osnovne pokretače delanja, *teorija kolektivne akcije* polazi od pretpostavki razvijenih u okvirima teorije racionalnog izbora. Jedan od istaknutijih predstavnika ovog pristupa, Mankur Olson (Olson, 1965), ističe da su ljudi racionalna bića koja se u svojim aktivnostima vode kalkulacijom troškova i dobiti, birajući one opcije za koje im se čini da su u njihovom najboljem interesu. To znači da racionalnost (shvaćena kao maksimizacija koristi) i egoizam (koji lični interes postavlja u prvi plan) predstavljaju ključne pretpostavke individualnog delanja. Vodeći se tom logikom, Olson je bio vrlo skeptičan u pogledu mogućnosti ostvarivanja kolektivne akcije. Već na samom početku njegove najpoznatije knjige, „Logika kolektivne akcije“ (*The Logic of Collective Action*), ističe da racionalna, sebična individua neće delovati kako bi zaštitila kolektivni interes. Izuzetak predstavljaju jedna situacije kada je broj pojedinaca u grupi veoma mali i kada postoji spoljna prinuda ili neki poseban podsticaj (Olson, 1965: 1–2). Taj pristup je našao značajnu primenu u razumevanju razloga zbog kojih ljudi ne učestvuju u kolektivnim poduhvatima (fenomen „švercovanja“ (engl. *free riding*)). Međutim, on se nije pokazao posebno korisnim za razumevanje zašto pojedinci ponekad ipak zajednički rade na tome da zaštite kolektivni interes (Opp, 2009).

Noviji pristupi u tumačenju fenomena društvenih pokreta formirali su se na osnovama kritike klasičnih teorija, ukazujući na to da je nezadovoljstvo neophodan, ali ne i dovoljan uslov kolektivne akcije. Nastanak, razvoj i uspeh društvenih pokreta mnogo više zavise od dostupnih resursa i svojstva šireg političkog okruženja nego od akumuliranog nezadovoljstva. Na tim pretpostavkama su se razvila danas dva dominantna teorijska pristupa: teorija mobilizacije resursa (TMR) i pristup strukture političkih mogućnosti¹⁰ (SPM). Bliska povezanost¹¹ ova dva pristupa se ogleda u tome što oba stavljaju u fokus resurse koji omogućavaju nastanak i delovanje pokreta. Razlika je u tome što TMR naglašava značaj unutrašnjih resursa kojima pokret raspolaže, dok SPM akcentat stavlja na resurse šireg političkog okruženja koje pokret ne kontroliše, ali ih može iskoristiti za svoje potrebe (Opp, 2009). U istraživanjima društvenih pokreta, ova dva pristupa se najčešće koriste zajedno.

Teorija mobilizacije resursa

Polazne pretpostavke teorije mobilizacije resursa su postavljene na temelju kritika klasičnog pristupa. Umesto da vidi društvenu dezorganizaciju kao osnovni činilac protestnog delanja, ovaj pristup ističe ključnu ulogu koju *organizacije društvenih pokreta* imaju u mobilisanju resursa neophodnih za kolektivnu akciju. Do preokreta u tumačenju kolektivnog delanja jednim delom dolazi pod uticajem novih društvenih pokreta, u čije su se aktivnosti uključivali društveni naučnici. Tako se na ovu vrstu delanja počinje gledati s više naklonosti, a pretpostavka o iracionalno-patološkim motivima se napušta u korist tumačenja zasnovanog na teoriji racionalnog izbora (Gagyi, 2015).

Jedan od radova kojim su postavljeni temelji teorije mobilizacije resursa jeste tekst Džona Mekartija (John McCarthy) i Mejera Zalda (Mayer Zald) *Mobilizacija resursa i društveni pokreti* („Resource mobilization and social movements“) iz 1977. godine (Mesić, 1998). U tom radu autori nastoje da odrede uslove pod kojima racionalni pojedinac donosi odluku da uzme učešće u kolektivnoj akciji. Oni ističu da je za kolektivno delanje neophodna mobilizacija resursa, za koju je preduslov postojanje dobre organizacije. Dakle, za razliku od shvatanja karakterističnog za klasične

10 U literaturi se još naziva i političko-procesnim pristupom.

11 Prema pojedinim autorima (Kitschelt, 1986), ova dva pristupa su blisko povezana, ali ih ipak treba razdvojiti, dok, po drugima, SPM predstavlja samo varijantu TMR (Giugni, 1996).

pristupe, kolektivna akcija ne predstavlja (samo) pokušaj prilagođavanja na stanje krize (pojedinačne ili društvene), već i jedan zajednički, racionalni napor da se postignu zacrtani ciljevi, uz upotrebu dostupnih (često nekonvencionalnih) sredstava. Ipak, to ne znači da TMR poriče postojanje nezadovoljstava, već u prvi plan ističe strukturne predušlove koji olakšavaju njihovo izražavanje. Pored toga, Mekarti i Zald smatraju da nezadovoljstvo nije dato samo po sebi, već ga oblikuju i njime upravljaju lideri organizacija društvenih pokreta¹² (McCarthy & Zald, 1977; Opp, 2009; Mesić, 1996, 1998).

Prema oceni Marka Đuinjija (Guigni, 1996), pristup koji zastupaju Mekarti i Zald predstavlja užu, ekonomističku verziju TMR, koja stavlja akcenat na dva elementa: mogućnost za alokaciju resursa i ulogu koju u tome obavljaju formalne organizacije. Druga struja, čiji je najistaknutiji predstavnik Entoni Oberšal (Anthony Oberschall), oslanja se na strukturalne teorije društvenih sukoba i zastupa jednu širu sociološku perspektivu. Ipak, ni ovde nije napuštena pretpostavka racionalnog izbora, a poseban akcenat se stavlja na organizacionu bazu i vođstvo, za koje se smatra da su ključni za održavanje kolektivne akcije na duži rok (Oberschall, 1973; Giugni, 1996).

Treća struja u okviru TMR je novija i, premda se zasniva na istim osnovnim postulatima kao i prethodne dve – naglasak na organizaciji i resursima kojima pokret raspolaže – značajno se udaljava od inicijalne ekonomističke verzije Mekartija i Zalda. Dok ova dva autora pažnju posvećuju formalno-organizacionim aspektima, noviji pristupi se usmeravaju na neformalne aspekte, pre svega na društvene mreže. Tako Mario Diani (1992) ispituje relaciju stranu pokreta i istražuje karakteristike mreža koje se uspostavljaju između njegovih sastavnih delova – grupa i organizacija pokreta. Dejvid Snou i saradnici (Snow et al., 1980) relacije koje nastaju unutar pokreta posmatraju iz mikrosociološke perspektive, koncentrišući se na modalitete mobilizacije i regrutacije članova, kao i na njihove interpersonalne veze koje povezuju ogranke pokreta (Opp, 2009). Istraživanja formalnih i neformalnih mreža, kao osnove kolektivne mobilizacije, beleže značajan porast poslednjih godina, a njihov doprinos se pre svega ogleda u povezivanju strukturalnog i akterskog pristupa u razmatranju društvenih pokreta (Guigni, 1996; Diani, 1992, 2003a).

12 Kako primećuje Dag Mekadam (McAdam, 1982), teorija mobilizacije resursa se bazira na elitističkoj koncepciji društva, dok je klasični pristup zasnovan na pluralističkoj viziji. Prema TMR, moć u društvu je nejednako raspoređena, a samo dobro organizovane grupe koje kontrolišu ključne resurse imaju pristup političkoj areni i mogućnost da se izbere za svoje ciljeve. Takav zaključak je u suprotnosti s polaznom pretpostavkom klasičnog pristupa, prema kojoj što je jedna skupina dezorganizovaniya i frustriranija, to je veća šansa za njenu mobilizaciju.

Uprkos tome što *resursi* predstavljaju centralno mesto ovog pristupa, autori ih najčešće ne definišu. Resursi tako ostaju maglovit koncept pod koji se može svrstati gotovo sve što akteri mogu da iskoriste kako bi ostvarili postavljene ciljeve: finansijska sredstva (novac, prostorije, oprema itd.), legitimitet (naklonost javnosti prema pokretu i njegovim ciljevima), organizacione sposobnosti, socijalni kapital i političke veze, specifična znanja i građanske veštine (komunikacija, pregovarački kapacitet), široka baza članstva i volontera i dr. (Gamson, 1987; Opp, 2009). Mobilizacija, s druge strane, predstavlja proces kojim grupa nastoji da obezbedi kontrolu nad resursima neophodnim za kolektivno delanje (Jenkins, 1983: 532; Opp, 2009).

Pristup strukture političkih mogućnosti

Razmatrajući uticaj političkog okruženja na formiranje društvenih pokreta, Piter Ejzinger (Eisinger, 1973) postavlja osnove pristupa strukture političkih mogućnosti. Doprinos ovog autora se ogleda u tome što je skrenuo pažnju na činjenicu da načini na koje individue i grupe kolektivno delaju nisu samo u funkciji sredstava kojima raspolažu, već i mogućnosti, barijera i resursa šireg političkog sistema. U osnovi ovog pristupa nalazi se shvatanje prema kome političko okruženje može biti okidač protestnog delanja i važan faktor nastanka društvenih pokreta (Eisinger, 1973; McAdam & Snow, 1996; Tilly, 1978; Gamson & Meyer, 1996; Kriesi et al., 1995; Opp, 2009; Neš, 2006).

Strukturu političkih mogućnosti treba razumeti kao teren na kome društveni pokreti nastaju, razvijaju se i delaju, te od koga u velikoj meri zavise njihove karakteristike. Istraživanja koja je sproveo Dag Mekadam ukazala su na to da, što su strukture političkih mogućnosti otvorenije prema vaninstitucionalnim akterima i njihovim zahtevima, to je pokret koji se formira jači i uspešniji u ostvarivanju svojih ciljeva (McAdam, 1982). Druga istraživanja su pokazala da jake, represivne, centralizovane države generišu dobro organizovane, radikalne pokrete, koji primenjuju nekonvencionalna sredstva, ali se ne oslanjaju na masovnu mobilizaciju. Pored toga, primećeno je i da slabe i inkluzivne države najčešće omogućavaju razvoj pokreta koji koriste tehnike masovne mobilizacije i umerenije repertoare akcije. Decentralizovane države pružaju pak više mogućnosti za protestne aktivnosti, ali je implementacija postignutih političkih odluka manje izvesna (Kichelt, 1986). Uprkos postojanju izvesnih razlika u odnosu na različite modele državnog uređenja prema društvenim pokretima,

neosporno je da demokratsko okruženje pruža najviše slobode i mogućnosti u izboru načina delovanja. Demokratska pravila igre omogućavaju nesmetanu razmenu ideja i podrazumevaju institucionalizovane mehanizme kritike i suprotstavljanja vladajućoj politici (Dalton, Recchia, Rohrschneider, 2003; Dalton, 2005).

Prema Herbertu Kičeltu, strukture političkih mogućnosti se sastoje iz „specifičnih konfiguracija resursa, institucionalnih aranžmana, istorijskih preduslova za društvenu mobilizaciju, koji olakšavaju razvoj društvenih pokreta u nekim slučajevima, i otežavaju u drugim“ (Kitschelt, 1986: 58). Kritičari ovog pristupa ističu da je na ovakav način definisan pojam SPM previše širok, te da se pod njega može podvesti gotovo sve (Goodwin & Jasper, 1999; Gamson & Mayer, 1996). Kao odgovor na primedbe, nastali su različiti modeli koji precizno izdvajaju dimenzije strukture političkih mogućnosti. Model koji su razvili Mekadam, Mejer i Tarou (McAdam, 1996; Meyer & Tarrow, 1998), a dopunili Valstrom i Piterson (Wahlstrom & Peterson, 2006), u obzir uzima sledeće dimenzije: 1. mogućnost pristupa javnosti procesu donošenja odluka; 2. konstelaciju odnosa moći u okvirima elite (političke, ekonomske, medijske); 3. postojanje savezništva između pripadnika pokreta i pojedinih predstavnika elite; 4. spremnost i kapacitet države da se na represivan način suprotstavi aktivnostima pokreta; 5. nezavisnost i efikasnost sudstva; i 6. sposobnost državnih organa da implementiraju političke odluke koje su pokreti izdejstvovali. Dok se neki činioци, poput otvorenosti političkog sistema, relativno sporo menjaju, odnosi u okvirima vladajuće elite i stvaranje savezništava podložni su bržoj promeni (Smith & Fetner, 2010).

U empirijskim istraživanjima, koncept strukture političkih mogućnosti je operacionalizovan na različite načine. Tako Mekadam, Tarou i Tili (2001) govore o *državnim kapacitetima* (resursima kojima raspolaže i aktivnostima koje sprovodi) i *procesu demokratizacije* (postojanje prava glasa, višepartijski sistem, razvijenost direktne demokratije itd.). Drugi autori ovaj problem rešavaju tako što se od političkih mogućnosti pomeraju ka konceptu političkog konteksta, baveći se pojedinim aspektima kao što su, recimo, *stepen centralizovanosti sistema* (Kriesi et al., 1995); *stepen demokratizacije* (Amenta et al., 2002); *karakteristike javnih politika* (Giugni, McAdam, Tilly, 1999); *represivni kapaciteti države* (Kriesi et al., 1995; Della Porta & Reiter, 1998) itd.

U literaturi se kao važno pitanje izdvojilo i određenje strukture političkih mogućnosti u subjektivnom i objektivnom smislu. Objektivističke definicije (npr. Eisinger, 1973; Kriesi, 2007) određuju SPM kao izazove iz

okruženja koji menjaju realne šanse za ostvarivanje ciljeva pokreta, nezavisno od toga da li su akteri svesni tih promena ili nisu. Drugi autori pak skreću pažnju na raskorak između „objektivnih“ i „percipiranih“ mogućnosti (Kurzman, 1996; Kenny, 2001). Prema subjektivističkom određenju, promene u političkom okruženju su relevantne u onoj meri u kojoj utiču na promene u očekivanjima aktera u pogledu šansi za uspeh određenog poduhvata (Tarrow, 1994, 1998; Klandermans, 1997). Dakle, akteri moraju prepoznati političke mogućnosti da bi, kao takve, mogle da budu iskorišćene. Takvo određenje u izvesnoj meri olakšava izvođenje empirijskih istraživanja jer ne zahteva precizno merenje promena u političkom okruženju, već samo ispitivanje subjektivnog doživljaja učesnika (Opp, 2009).

Klasični pristup SPM je razvijan na implicitnoj pretpostavci nacionalne države kao osnovnog okvira delovanja društvenih pokreta. Međutim, formiranje i jačanje nadnacionalnih struktura stvorili su nove izazove za istraživače društvenih pokreta. Kao posledica sve izraženijeg uticaja procesa globalizacije i međunarodnog povezivanja, u analizu društvenih pokreta se postepeno uključuju i faktori koji dolaze izvan granica nacionalne države (Meyer et al., 1997). Tako aktivnosti pokreta počinju da se razmatraju u okvirima *globalnih (međunarodnih) struktura političkih mogućnosti* (Van der Heijden, 2006; Rucht, 2009). Marks i Mekadam (1996) ispituju uticaj *višestepenog sistema uprave* na aktivnosti društvenih pokreta, dok Rotman i Oliverova (Rothman & Oliver, 1999: 43) govore o *umetnutim strukturama političkih mogućnosti* (engl. *nested political opportunity structures*), ukazujući na to da su se lokalne SPM ugnezdile u nacionalne, a nacionalne u međunarodne, što stvara složene obrasce odnosa među političkim akterima.

Ključni doprinos pristupa strukture političkih mogućnosti ogleda se u tome što u istraživanje dinamike razvoja društvenih pokreta uključuje i činioce šireg političkog okruženja, koji su ostali izvan fokusa kako klasičnih pristupa tako i teorije mobilizacije resursa.

Teorija novih društvenih pokreta

Prihvatajući osnovne postulate teorije racionalnog izbora, zastupnici TMR i SPM pristupa su eksplicitno ili implicitno polazili od pretpostavke da odluka pojedinca da se priključi kolektivnoj akciji u velikoj meri zavisi od njegove procene troškova i dobiti jednog takvog čina. Fokusravajući se na usko shvaćen racionalni interes, ovi pristupi su zanemarili uticaj drugih činilaca. Uviđajući slepe mrlje u literaturi o društvenim pokretima,

evropski autori su se okrenuli razmatranju uloge društvenih vrednosti, kolektivnog identiteta i emocija (Giugni, 1998; Polleta & Jasper, 2001; Jasper, 2010). Važan doprinos evropskog pristupa novih društvenih pokreta (NDP) ogleda se upravo u tome što je skrenuo pažnju na ulogu koju kultura i vrednosti imaju za nove društvene pokrete i doveo do tzv. kulturološkog obrta u studijama društvenih pokreta.

Jedna od centralnih ideja pristupa novih društvenih pokreta jeste ta da pojedinačni akteri ne delaju izolovano niti isključivo iz racionalnih interesa već su društveno situirani i pripadaju različitim grupama, s čijim članovima dele iste vrednosti i značenja, odnosno kolektivni identitet. Upravo te zajedničke vrednosti i osećaj pripadnosti mogu delovati energizujuće na pojedince, podstičući ih da učestvuju u kolektivnom delanju, uprkos negativnom bilansu lične jednačine (u materijalnom smislu) (Opp, 2009).

Pionirskim radom pristupa novih društvenih pokreta smatra se tekst Alberta Melučija *Uključivanje: identitet i mobilizacija u društvenim pokretima* („Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements“) iz 1988. godine (videti šire u Opp, 2009). Baveći se fenomenom kolektivne akcije, autor postavlja pitanje – pod kojim uslovima pojedinci združeno delaju, odnosno komuniciraju, stvaraju kolektivna značenja i zajednički donose odluke? Smatrajući da kroz interakciju, pregovaranje i međusobno prilagođavanje nastaje kolektivni identitet, Melučić ga razume kao „interaktivne i deljene definicije proizvedene od strane više pojedinaca koje se odnose na pravce delanja i na mogućnosti i otežavajuće okolnosti u kojima se delanje ostvaruje“ (1988: 342).

Osnovna ideja ovog pristupa je da postojanje kolektivnog identiteta olakšava nastanak društvenih pokreta. Kolektivni identitet je prisutan tamo gde postoji grupa sastavljena od pojedinaca koji imaju najmanje jedan zajednički cilj, kao i zajednička uverenja i normativna ubeđenja, te koji su međusobno društveno i emocionalno povezani (Opp, 2009). Empirijski podaci govore u prilog pretpostavci da snažan kolektivni identitet čini udruženo delanje verovatnijim (Klandermans, 2004: 364).

U okviru pristupa novih društvenih pokreta razvilo se još jedno plodno tumačenje motiva i načina uključivanja pojedinaca u aktivnosti pokreta. Reč je o pristupu „uokviravanja“ (engl. *framing*), koji se oslanja na tradiciju simboličkog interakcionizma. Slično teoretičarima identitetskog pristupa, zastupnici teorije uokviravanja polaze od kritika jednostranosti TMR i SPM, naglašavajući važnost interpretacije situacije i konstrukcije značenja za kolektivno delanje.

Koncept uokviravanja je razvio Dejvid Snou sa saradnicima (1986), polazeći od razmatranja Ervinga Gofmana (Erving Goffman), iznetim u knjizi *Analiza okvira*¹³ (Gofman, 1974). Ključno pitanje kojim se zagovornici ovog pristupa bave jeste kada i na koji način argumenti koje artikulišu društveni pokreti postaju prihvatljivi onima koji se nalaze izvan pokreta? Odgovor su pronašli u onome što su nazvali *uokviravanjem*. Uokviravanje predstavlja proces komunikacije u kome akteri usklađuju svoje referentne okvire (engl. *frame alignment*). U tom procesu, lideri pokreta nastoje da određene teme problematizuju i artikulišu na način koji će biti prijemčiv ciljanoj publici i koji će obezbediti široku podršku i legitimitet aktivnostima pokreta (McAdam, 1996: 339). U tom procesu, relevantni događaji se interpretiraju na način koji olakšava mobilizaciju pristalica, a protivnike pokreta demobilizuje (Snow & Benford, 1988: 198).

Ograničenja mejnstrim teorija društvenih pokreta – participativni i transakcioni aktivizam

Teorije društvenih pokreta o kojima je do sada bilo reči nastajale su imajući u vidu kontekst razvijenih demokratskih društava (Oliver et al., 2003; Petrova & Tarrow, 2007; Gagyí, 2015). U naučnom pogledu, širenje društvenih pokreta izvan kruga zemalja Zapada, otvorilo je pitanje primenjivosti ovih teorijskih koncepata u drugačijem okruženju. Naime, društveni pokreti na Zapadu su se razvijali u okolnostima relativnog ekonomskog blagostanja, stabilne demokratije i jakog civilnog društva, što je, u globalnim razmerama, pre izuzetak nego pravilo. U slučaju zemalja Istočne Evrope, pored slabije ekonomije i nepotpunih formi demokratije, civilno društvo je znatno nerazvijenije (Sztomka, 1991; Norris, 2002; Howard, 2003). Prema empirijskim nalazima i teorijskim zaključcima do kojih su došli autori koji su se bavili fenomenom ekološkog aktivizma u postsocijalističkim zemljama, osnovno ograničenje teorijskih koncepata preuzetih sa Zapada predstavlja dominantno shvatanje društvenih pokreta u kategorijama masovne mobilizacije i participacije građana. Kao što je u

13 Pod pojmom *okvira* (engl. *frame*), Gofman podrazumeva specifičnu interpretativnu shemu koja omogućava pojedincima da opažaju, identifikuju i označe dešavanja u sopstvenom životnom okruženju i svetu uopšte. Čineći dešavanja i događaje smisljenim, okviri služe da organizuju iskustva i budu vodič kako za individualno tako i za kolektivno delanje (Goffman, 1974: 464). Socijalni psiholozi koriste slične koncepte, koje nazivaju mentalnim modelima, kognitivnim strukturama ili mapama.

poglavlju koje se bavi uporedno-istorijskim prikazom razvoja ekološkog aktivizma bilo reči, iako su participativni aktivizam na Zapadu jednim delom zamenile aktivnosti profesionalnih organizacija, samoniklo delovanje nije u potpunosti nestalo i predstavlja izvor nove snage i svežih ideja pokreta (Rootes, 2003a, 2007). Iskustvo Istočne Evrope pokazuje, međutim, da je participacija u ekološkim protestima bila kratkog veka, odnosno da je došlo do njenog opadanja vrlo brzo nakon urušavanja socijalističkog poretka (Fagan, 2004). Pod uticajem procesa postsocijalističke transformacije i evropeizacije u zemljama koje su lideri postsocijalističkog bloka, došlo je do razvoja nove forme aktivizma koja je nazvana *transakcionim aktivizmom* (Petrova & Tarrow, 2007; Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010; Fagan, 2010a; 2010b; Cisar, 2018).

Ispitujući karakteristike građanskog aktivizma u postsocijalističkim zemljama, istraživači su došli do zaključka da to nisu društva pokreta, ukoliko se oni shvate u uobičajenom smislu masovne mobilizacije (participacije) građana kakva je prisutna na Zapadu (Petrova & Tarrow, 2007; Cisar, 2010; Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2018). Međutim, primećuju ovi autori, u bivšim socijalističkim zemljama prisutni su određeni oblici građanskog delovanja, koji se konceptima klasične teorije društvenih pokreta teško mogu uhvatiti. Ti oblici delanja se zasnivaju na jakim bočnim vezama koje organizacije civilnog društva uspostavljaju između sebe, iako ne uspevaju da stvore snažnije vertikalne sponse s građanima. Za potrebe tumačenja karakteristika i uslova razvoja ove specifične forme građanskog delanja, autori Cveta Petrova i Sidni Tarou (Petrova & Tarrow, 2007) skovali su pojam *transakcionog aktivizma*, poredeći ga s participativnim tipom delanja. Za razliku od participativnog aktivizma, koji se zasniva na masovnoj mobilizaciji građana, transakcioni aktivizam predstavlja „veze – trajne ili privremene – između organizovanih nedržavnih aktera i između njih i političkih partija, nosilaca vlasti, i drugih institucija“ (Petrova & Tarrow 2007: 79). Transakcije između ovih aktera podrazumevaju razmenu informacija i materijalnih resursa, udruženi rad na realizaciji određenih projekata i druge oblike saradnje. Za razliku od Petrove i Taroua, drugi autori, bliži klasičnim koncepcijama društvenih pokreta, pod transakcionim aktivizmom podrazumevaju samo mreže razmene koje se uspostavljaju između građanskih organizacija (Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010), dok se odnosi s drugim državnim i nedržavnim akterima smatraju spoljnim za pokret i razmatraju se u sklopu novog modela upravljanja. Do razvoja transakcionog aktivizma širom postsocijalističkog bloka dolazi pod

uticajem međunarodnih programa izgradnje kapaciteta civilnog društva i razvoja mehanizma dobre uprave, koji podrazumeva uspostavljanje partnerskih odnosa između građanskih organizacija, države i privatnog sektora (Flam, 2001; Forsyth, 2005; Petrova & Tarrow, 2007; Cisar 2008, 2010, 2012; Cisar & Vrablikova, 2010; Borzel, 2009; Fagan, 2010b).

Određenje pojma ekološkog pokreta

Uprkos dugoj tradiciji i teorijskom i empirijskom bogatstvu studija društvenih pokreta, one i dalje pate od izvesne konceptualne neusklađenosti. U značajnom broju radova koji za temu imaju društvene pokrete, osnovni pojam se ili ne definiše ili ostaje maglovit i nedovoljno precizno razgraničen u odnosu na srodne fenomene poput protesta, političkih partija ili koalicija. S druge strane, autori koji su pokušali da daju odrednicu društvenih pokreta, činili su to na veoma različite načine. Tako se definicije kreću u rasponu od izjednačavanja društvenih pokreta sa specifičnim skupovima uverenja i mišljenja o neophodnosti društvene promene (McCarthy & Zald, 1977: 1217–18), do prepoznavanja u njima karakterističnih oblika kolektivnog delanja (Diani, 1992).

Jedan deo teškoće definisanja fenomena društvenog pokreta leži u opstajanju razlika između američke i evropske analitičke pozicije. Pristupajući iz mikrosociološke perspektive, predstavnici klasičnih pristupa vide u pokretima osoben oblik kolektivnog ponašanja koje je usmereno na postizanje ili sprečavanje društvenih promena, nije čvrsto organizovano niti institucionalizovano, ali ipak istrajava tokom dužeg vremenskog perioda (Turner & Killian, 1972). S druge strane, u definisanju društvenih pokreta, teoretičari mobilizacije resursa stavljaju poseban akcenat na organizacije društvenih pokreta i njihove lidere, čija je uloga da različite zamisli i uverenja pretoče u kolektivnu akciju (McCarthy & Zald, 1977). U okvirima pristupa strukture političkih mogućnosti, pažnja se više usmerila na karakteristike šireg političkog okruženja nego na društvene pokrete kao takve (Tilly, 1984). Na kraju, pristup novih društvenih pokreta je odredio ovaj fenomen kombinovanjem principa identiteta (kolektivni identitet) i opozicije (konflikta) (Touraine, 1985).

Poslednjih godina je došlo do približavanja inicijalno udaljenih teorijskih pozicija u okviru studija društvenih pokreta. Jedan od značajnih integrativnih pomaka načinjen je u radu italijanskog sociologa Maria Dianija.

Na osnovu temeljne analize teorija društvenih pokreta, Diani je zaključio da se, uprkos površinskoj heterogenosti ovih pristupa, na dubljem nivou analize može uočiti implicitni konsenzus. Na osnovu zajedničkih elemenata teorija društvenih pokreta,¹⁴ Diani je konstruisao idealno-tipski sintetički model društvenog pokreta koji je definisao na sledeći način:

Društveni pokreti predstavljaju mreže neformalne interakcije između mnoštva individua, grupa i organizacija uključenih u politički ili kulturni konflikt na osnovama deljenog kolektivnog identiteta. (Diani, 1992: 13)

Polazeći od Dianijeve odrednice društvenog pokreta, operativnu definiciju ekološkog pokreta, kao jedne vrste novih društvenih pokreta, formulisali smo na sledeći način:

Ekološki pokret predstavlja mreže neformalne interakcije između pojedinaca, grupa i organizacija uključenih u konflikte oko životne sredine, na osnovama deljenih ekoloških vrednosti i kolektivnog identiteta.¹⁵

Ekološki pokreti su sačinjeni iz neformalnih i labavih mreža koje mogu obuhvatati pojedince i grupe koje nemaju organizacionu pripadnost, ali i organizacije različitog stepena formalnosti (uključujući i političke partije, posebno partije zelenih) koje se bave kolektivnim akcijama, motivisane zajedničkim vrednostima i zabrinutošću za životnu sredinu. Ekološki pokreti se ne mogu izjednačiti s pojedinačnim ekološkim organizacijama niti s epizodama ekoloških protesta (Diani, 1995; Rootes, 2004). Oni predstavljaju distinktivan društveni fenomen koji se sastoji od formalno nezavisnih aktera koji delaju u određenom kontekstu (lokalnom, nacionalnom, globalnom), imaju zajednički identitet, vrednosti i orijentacije, te rade u pravcu ostvarenja postavljenih ciljeva. Ti akteri su međusobno

14 Iako je nastojao da razvije, u teorijskom pogledu, nepristrasnu definiciju društvenog pokreta, može se primetiti Dianijeva naklonost prema Melučijevom pristupu i isticanje mrežne strukture kao posebno važnog elementa društvenog pokreta.

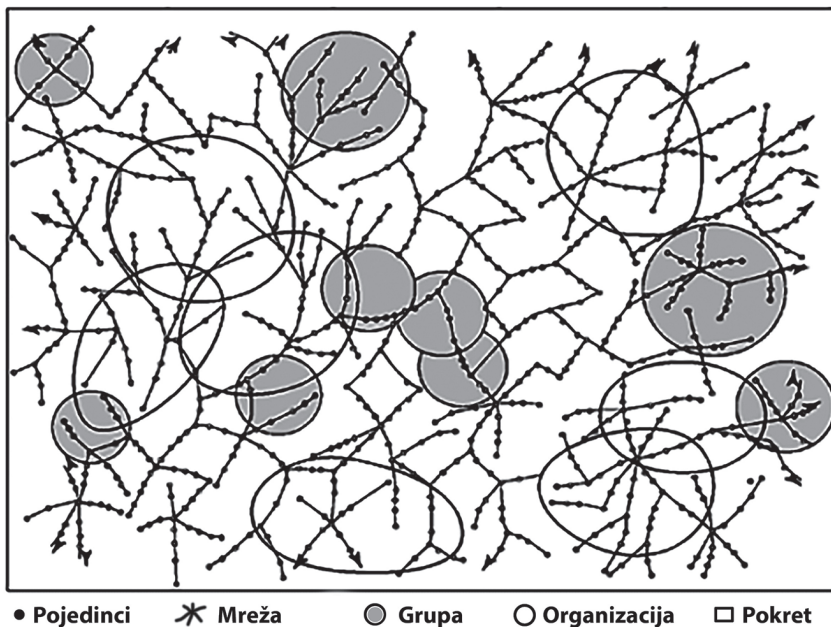
15 U jednom od svojih radova, Diani je ekološki pokret odredio na sledeći način: „Ekološki pokret se sastoji od individua, grupa i organizacija, uključenih u nebrojeno mnogo inicijativa usmerenih na zaštitu životne sredine a protiv društveno utvrdljivih ‘neprijatelja’, koje dele široki identitet i mogu da povežu specifične akcije u širi narativ i obuhvatnije kolektivno ‘mi’. Događaji koji bi inače mogli biti rezultat *ad hoc* koalicija i izrazi NIMBY kampanja tako stiču novo značenje i postaju percipirani kao deo šireg, dugoročnijeg, kolektivnog napora“ (Diani, 2003a: 303). Međutim, u odnosu na njegovu definiciju društvenog pokreta, određenje ekološkog pokreta je dosta neprecizno. Recimo, nije jasno šta se podrazumeva pod „društveno utvrdljivim neprijateljima“. Pored toga, iako je mrežni aspekt veoma jasno izdvojio prilikom definisanja društvenih pokreta, u odrednici ekoloških pokreta uloga mreža ostaje nedorečena i maglovita.

povezani kroz različite oblike saradnje i/ili međusobnog prepoznavanja, čime ostvaruju veze koje prevazilaze bilo koju pojedinačnu organizaciju, protestnu akciju, kampanju i sl. Mrežna struktura pokreta predstavlja sponu između individualnog ponašanja, delovanja grupa i organizacija i promene globalnih društvenih struktura (Diani, 2003a: 301).

Povezivanje pojedinca, grupa i organizacija koje se bave životnom sredinom predstavlja osnovu za formiranje ekološkog pokreta (Diani, 1992; Balldassari & Diani, 2007). Mreže neformalne interakcije su ono po čemu se društveni pokreti diferenciraju u odnosu na agregate pojedinačnih događaja, kao što su kampanje, demonstracije i protesti (Diani, 1992). Da bi se moglo govoriti o društvenom pokretu, neophodno je da postoje smisaone i fizičke veze između različitih pojedinačnih manifestacija. Mreže predstavljaju kanale kroz koje se razmenjuju materijalni i simbolički resursi i razvija kolektivni identitet pokreta. Po pravilu, koordinacija, uslovi razmene resursa, raspored obaveza i dužnosti nisu utvrđeni formalnim pravilima, već zavise od dogovora svih učesnika. Samim tim, krajnja strategija pokreta pre je rezultanta nestrukturisanih i neformalnih pregovora koji se vode unutar mreže, nego posledica sprovođenja unapred striktno planiranih aktivnosti (Diani, 2003a, 2003b). Neformalni karakter mreža razlikuje društveni pokret od organizacija koje predstavljaju koordinisane oblike interakcije, imaju utvrđene kriterijume članstva, često jasnu hijerarhiju, pisane statute i druge mehanizme interne regulacije (Della Porta & Diani, 2006).

Za predstavljanje višedimenzionih mrežnih struktura društvenih pokreta, najčešće se koristi model palimpsesta¹⁶ (Doyle, 1991: 3). Grafički prikaz (slika 1) pokazuje kako se na najnižem nivou analize mogu uočiti pojedinci i lične veze koje se između njih uspostavljaju, a koje često prelaze granice različitih formalnih i neformalnih kolektiviteta. Potom su, na sledećoj ravni, vidljive različite grupe koje stvaraju nešto stabilnije i trajnije odnose. Na narednom nivou se opažaju organizacije društvenog pokreta, često s uspostavljenom unutrašnjom hijerarhijskom strukturom. Poslednji nivo predstavlja sâm društveni pokret, kao okvir unutar kojeg se nalaze međusobno isprepletani svi nabrojani elementi (Doyle & McEachern, 2001). Prilikom izučavanja strukture društvenih pokreta treba imati u vidu imati njihov dinamički karakter. Naime, društveni pokreti se nalaze u stalnom procesu transformacije, njihova struktura je fluidna i promenljiva, kao što su promenjivi i njihovi ciljevi, strategije i repertoar delanja, članstvo, simpatizeri, saveznici i protivnici (Doyle & McEachern, 2001).

16 Reč je o pergamentu s kojeg je ranije napisani tekst delimično uklonjen da bi se napravilo prostora za novi, pa se nekoliko tekstova nalaze ispisani u slojevima jedan preko drugog, svaki i dalje pomalo vidljiv.

Slika 1. *Struktura društvenog pokreta – palimpsest*

Izvor: Doyle, 1991; Doyle & Kellow 1995, prema: Doyle & McEachern, 2001.

Postojanje kolektivne identifikacije koja prelazi granice pojedinačnih grupa i organizacija jeste ono što društvene pokrete razlikuje od drugih mrežnih formi (Diani, 1992; Gamson, 1992; Melucci, 1996). Kolektivni identitet je suštinski važan element društvenog pokreta jer povezuje različite individualne delatnike u isti zajednički poduhvat i njihovim aktivnostima daje objedinjavajući smisao. Rečima nemačkog sociologa Karla Ditera Opa, „kolektivni identitet predstavlja interaktivnu, zajedničku definiciju situacije koju proizvodi nekoliko pojedinaca/grupa koji dele zajednička uverenja, vrednosti, ciljeve, a međusobno su povezani socijalnim mrežama i emocionalnim vezama“ (Opp, 2009: 210). Fluidnog je i fleksibilnog karaktera, razvija se u procesu komunikacije i pregovaranja između pojedinačnih učesnika, čiji partikularni identiteti i interesi utiču na njegovo formiranje. U interakciji između različitih aktera unutar pokreta stvara se posebno osećanje povezanosti sa širim kolektivitetom. Isto tako, kolektivni identitet podrazumeva postojanje deljenih vrednosti i zajedničkog iskustva, osećaj pripadnosti, solidarnost i iste sudbine (Hunt & Benford, 2004: 437; Polletta & Jasper, 2001: 298; Melucci, 1988, 1995b, 2013). Kolektivni identitet je povezan s osećajem posvećenosti u ostvarivanju zajedničkih ciljeva, što aktivistima omogućava da sebe vide kao nerazdvojni deo šire celine (Pizzorino, 1978; Touraine, 1981).

Pored toga što čini vezivno tkivo pokreta, kolektivni identitet ima i ulogu granice koja odvaja pokret od drugih aktera koji nisu njegov deo (Hunt & Benford, 2004). Ta funkcija identiteta je posebno značajna ako se ima u vidu činjenica da je članstvo u pokretima nestabilno, pa je međusobno priznavanje i prepoznavanje između aktera važno za određivanje granica pokreta. Deljeni identitet pruža mogućnost pojedinačnim akterima da delaju kao jedinstveni kolektivni entitet (Teske, 1997). Nasuprot tome, unutrašnja trvenja i sukobi narušavaju osećaj zajedništva i pripadnosti, proizvode rascepe i podele koje slabe kolektivitet.

Kolektivni identitet je i „čuvar vatre“ pokreta jer omogućava pokretu da preživi faze latencije, kada su resursi oskudni a spoljašnje okolnosti nepovoljne (Melucci, 1988, 2013; Diani, 1992). Postojanje kolektivnog identiteta uspostavlja smislenu vezu između iznenadnih eksplozija protesta, kampanja i drugih aktivnosti, koje se inače ne bi mogle objasniti. Postojanje deljenog identiteta razlikuje pokret od koalicija unutar kojih su akteri povezani ne na osnovu zajedničkih ideala, međusobne solidarnosti i osećaja pripadnosti, već iz interesa koji ih, u određenom trenutku, stavljaju na istu stranu društvenih sukoba.

Kada je ekološki pokret u pitanju, formiranje šireg kolektivnog identiteta otežava to što postoji čitava paleta ekofilozofskih pozicija i praksi, kao i na tim osnovama razvijenih pravaca delovanja. Tako se međusobno veoma razlikuju, a nekad i sukobljavaju, inicijative za ekološku modernizaciju, ekološku pravdu, feminističke ekološke struje, pobornici zaštite prava životinja i očuvanja divlje prirode, te zastupnici dubinske ekologije (De Žarden, 2006). Pojedini autori zato o „ekološkim pokretima“ govore u množini, uvažavajući unutrašnje razlike i pluralitet formi u kojima se može javiti delovanje na zaštiti životne sredine (Rootes, 2004; Guha & Martinez-Alier, 2006).

Jedan broj teoretičara društvenih pokreta,¹⁷ uglavnom (neo)marksističke provenijencije, kao suštinsku odliku društvenih pokreta ističe njihov izazivački karakter, kritički stav prema dominantnom društvenom poretku i nosiocima vlasti, odnosno težnju za društvenom promenom (Touraine, 1981; Tilly, 1994). Na taj način konceptualizovani, društveni pokreti se mogu razumeti kao organizovani naponi usmereni na promenu društvenih struktura¹⁸ i redistribuciju društvenih resursa (Diani, 2003a).

17 Tako je, prema Alenu Turenu, „društveni pokret organizovano kolektivno delanje putem koga se u određenoj konkretnoj istorijskoj celini klasni akter bori za društveno rukovođenje istoricitetom“ (prema: Pavlović, 2006: 174).

18 Konfliktno delanje društvenih pokreta može biti usmereno na sprečavanje promena i održavanje *statusa quo* (konzervativni pokreti), zatim na površne, „kozmetičke“

Globalna finansijska kriza, koja je nastupila 2008. godine, i masovni protesti protiv mera štednje koji su usledili, reaktuelizovali su marksistički pristup, koji je, iako značajan u formativnoj fazi studija društvenih pokreta, ubrzo skrajnut iz *mejnstrim* teorije (Della Porta, 2017; Hetland & Goodvin, 2013). Marksistički zaokret u studijama društvenih pokreta podrazumeva vraćanje kapitalizma i klasnih osnova društvenih sukoba u sâm centar proučavanja kolektivne akcije (Barker et al., 2013; Della Porta, 2017).

Kao promoteri ili oponenti društvenih promena, društveni pokreti ulaze u sukob s drugim akterima (država, multinacionalne kompanije, kontrapokreti itd.), suprotstavljajući se nejednakoj distribuciji moći i resursa (politički konflikt), odnosno dovodeći u pitanje hegemonu diskurse (kulturni konflikt). Konflikt ovde shvatamo u najširem smislu, kao sukob oko kontrole nad materijalnim i/ili simboličkim resursima, koji se može javiti u različitim društvenim sferama (Diani, 2000).

Politički konflikt se odnosi na različite oblike vaninstitucionalne (protesti, štrajkovi, demonstracije itd.) i institucionalne politike, u cilju ostvarivanja uticaja na donosiocima odluka. S druge strane, kulturni aspekt konflikta stoji u uskoj vezi s politikom svakodnevnog života i podrazumeva izazivanje i kritiku dominantnih kulturnih obrazaca (Neš, 2006). Upravo konfliktnost razlikuje društvene pokrete od pokreta životnog stila ili humanitarnog i filantropskog rada (Haenfler et al., 2012). Posmatrano iz gramšijanske perspektive, osporavanje osnovnih pretpostavki na kojima počiva vladajući sistem predstavlja ključnu karakteristiku društvenih pokreta. Pokreti nastaju kao kreativne reakcije na hegemonu silu, koje teže da dovedu do delimične ili potpune društvene transformacije (Gramsci, 1971). Drugim rečima, delovanje društvenih pokreta je neodvojivo od javnog izražavanja kritike i nezadovoljstva aktuelnim prilikama.

Ekološke grupe i organizacije širom sveta svakodnevno ulaze u konflikte s političkim i ekonomskim akterima kako bi izdejstvovale bolja zakonska rešenja, sprečile dalje uništavanje prirodne sredine, zaustavile ubijanje i nehumano tretiranje životinja itd. Savremeni ekološki pokreti su doveli u pitanje fundamentalni postulat moderne o vrednosti neprekidnog ekonomskog rasta i društvenog razvoja (Pavlović, 2006; Klein,

promene, odnosno popravljjanje postojećeg stanja (reformistički pokreti), dubinske i sveobuhvatne promene u okviru sistema (radikalni pokreti) i ukidanje postojećeg poretka i njegovu zamenu sasvim novim društvenim sistemom (revolucionarni pokreti) (Pavlović, 2006).

2014). Zahvaljujući delovanju ekološkog pokreta, životna sredina se danas percipira kao politička, ekonomska i pravna kategorija, kroz koju se reflektuju različiti odnosi moći i nejednakosti. Borba za životnu sredinu tako postaje borba za resurse, moć i socijalnu pravdu. U kulturnoj sferi, potreba za promenom značenja i vrednosti koje se pripisuju prirodnom okruženju proizvodi napetosti između dominantnog antropocentrizma, koji naglasak stavlja na vrednost koju priroda i živi svet imaju za čoveka i njegovu dobrobit, i alternativnih ekocentričnih pristupa, koji zahtevaju priznavanje autonomne vrednosti prirode i temeljnu redefiniciju odnosa prema njoj. U političkoj i ekonomskoj areni, konflikt se manifestuje kroz borbu za kontrolu nad prirodnim resursima i zahteve za redistribucijom ekoloških rizika. Konflikti najčešće izbijaju usled neusklađenosti između ekonomskih i ekoloških ciljeva. Ekološki konflikti mogu izbiti i kao posledica nejednakog položaja koji različite društvene grupe imaju u odnosu na ekološke rizike, odakle se razvija pokret za ekološku pravdu.

Konflikti imaju značajnu unutrašnju funkciju za društveni pokret jer obezbeđuju osnovu za konsolidovanje grupnog identiteta, jačaju unutar-grupnu solidarnost i često su važniji za konstituisanje društvenog pokreta nego zajednički interesi (Melucci, 1995a: 48).

Eksplanatorna matrica

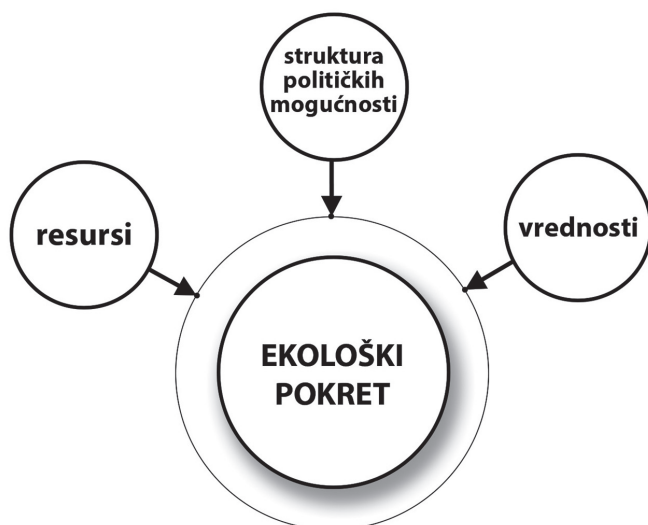
Imajući u vidu ranija istraživanja (Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010; Cisar, 2018; Petrova & Tarrow, 2007; Gagy, 2015), koja su ukazala na specifičnost društvenih pokreta u postsocijalističkim zemljama – bujanje transakcionog aktivizma uz podrazvijenost participativne komponente, razlikovanje ova dva tipa kolektivnog delanja smo uključili u analizu ekološkog pokreta u Srbiji, operacionalizujući ih u skladu s prethodnim određenjem ekološkog pokreta.

Uz neosporni značaj organizacija društvenog pokreta, *ekološki pokret participativnog tipa* odlikuje masovna participacija građana koji, kroz volonterski rad ili davanje novčanih priloga, pružaju podršku i legitimitet aktivnostima pokreta. Unutar pokreta se razvijaju guste, identitetske mreže bazirane na razmeni resursa i članstva između organizacija, kolektivni identitet je jak, a politička (konfliktna) dimenzija delovanja prisutna. Takvi pokreti se služe sistemskim i vansistemskim mehanizmima delovanja,

često se oslanjaju na protestne aktivnosti, ali koriste i strategije zagovaranja i lobiranja (Diani & Baldassari, 2007; Diani, 2011).

S druge strane, za *ekološki pokret transakcionog tipa* karakterističan je izostanak učešća građana u aktivnostima ekoloških organizacija. U takvom pokretu, građani pre imaju ulogu korisnika usluga nego aktivnih nosilaca ekološkog aktivizma. Umesto volonterskog rada i novčanih priloga građana, organizacije ovih pokreta se oslanjaju na donacije iz međunarodnih fondova, države i privatnog sektora. Profesionalne organizacije se izdvajaju kao najznačajniji akter ekološkog civilnog društva, dok je samoniklo delovanje nerazvijeno. Između organizacija se uspostavljaju tanke, instrumentalne mreže bazirane na razmeni resursa koje ne doprinose razvoju osećanja zajedništva i kolektivnog identiteta, već više podsećaju na veze koalicionog tipa (Diani & Baldassari, 2007; Diani, 2011: 227). Te tanke veze mogu biti asocijativnog karaktera, što znači da postoji izvesna saradnja i razmena informacija između organizacija. Transkacione relacije mogu biti i čvršće, međusobno isprepletane, što je slučaj onda kada se baziraju na podeli rada između organizacija. U tom slučaju može doći do stvaranja sinergijskog efekta (Mazak & Diviak, 2018: 205–6). Delovanje transakcionog pokreta najčešće nije konfliktnog karaktera jer organizacije koje ga sačinjavaju vide svoju ulogu u uspostavljanju sistema ekološke uprave (Fagan & Sircar, 2015; Borzel & Fagan, 2015). Repertoar delovanja je najčešće elitnog karaktera, što podrazumeva oslanjanje na strategije zagovaranja, lobiranja i medijske promocije.

U nameri da ispitamo karakteristike ekološkog kolektivnog delanja u Srbiji, u istraživanju se oslanjamo na koncepte razvijane u okviru teorije mobilizacije resursa, pristupa strukture političkih mogućnosti i teorije novih društvenih pokreta. Kako svaki od pristupa otkriva po jedan deo složene slagalice koju predstavljaju društveni pokreti, smatramo da njihovo kombinovano korišćenje može dati najbolje rezultate ukoliko se ovaj fenomen želi sagledati na celovit način. U tom smislu, polazimo od pretpostavke da je za razumevanje kolektivnog delovanja na zaštiti životne sredine neophodno uzeti u razmatranje sledeće tri grupe neposrednih činilaca: mogućnosti za mobilizaciju važnih resursa, svojstva strukture političkih mogućnosti i dominantni vrednosni okvir. Kroz delovanje tih činilaca posmatračemo uticaje širih društvenih procesa, pre svega postsocijalističke transformacije, evropeizacije i neoliberalne globalizacije.

Slika 2. Eksplanatorna matrica

Eksplanatorna shema se dodatno usložnjava uvođenjem dva analitička nivoa. Dok se iz makroperspektive ekološko delanje vidi kao određena forma ekološkog pokreta, na mikroravni se manifestuje kroz individualno ekološko ponašanje. Imajući u vidu dvostruku perspektivu, na mikronivou ispitujemo mogućnosti i prepreke za ekološki angažman pojedinaca i razvoj participativnog tipa pokreta, dok će na makroplanu razmatranja biti reči o ekološkim organizacijama i mogućnostima i preprekama za njihovo integrisanje u jedinstveni ekološki pokret transakcionog tipa. Koncept mreža će, kao analitičko sredstvo, poslužiti za povezivanje ova dva nivoa.

Postoji li profilacija participativog tipa ekološkog pokreta u Srbiji?

Razvoj zaštite životne sredine u Srbiji

Prvi pokušaji da se životna sredina zaštititi od preterane eksploatacije javljaju se u Srbiji u prvoj polovini 19. veka, kada je doneto nekoliko zakona kojima je stavljeno pod kontrolu krčenje šuma, lov i ribolov. Krajem 19. veka postavljen je osnovni zakonski okvir zaštite prirodnih dobara (Zakon o šumama (1891), Zakon o lovu i Zakon o ribolovu (1898)). Tih godina Obedska bara postaje prvo zaštićeno prirodno područje u Srbiji (1874), a Beograd, kao prestonica, dobija svoj Prirodnjački muzej (1895) (Amidžić, 2011). Početkom 20. veka uvode se zakoni kojima se reguliše upotreba vodnih resursa i dodatno ograničava korišćenje šumskog fonda. U to vreme nastaju i prva udruženja koja se bave zaštitom životne sredine i rekreacijom u prirodi, kao što su Srpsko planinarsko društvo (1901) i odred izviđača Beli orao (1911). Nakon Prvog svetskog rata formirano je Ministarstvo šuma i rudnika, dok je u periodu između dva rata donet veći broj zakona kojima je uređena oblast zaštite prirodnih dobara (Amidžić, 2011: 15–16).

U godinama nakon Drugog svetskog rata, socijalistička modernizacija je kao prioritete postavila intenzivnu industrijalizaciju i urbanizaciju, koje su ostavile značajne posledice po životnu sredinu (Oštrić, 1992; Pavlinek

& Pickles, 2000; Berend, 2001). Ipak, predstavnici jugoslovenskih vlasti su relativno brzo uvideli neophodnosti zaštite životne sredine. Tako je u planu razvoja SFRJ iz 1971. godine istaknuto da se rešavanje problema životne sredine smatra važnim aspektom postizanja višeg životnog standarda i da će se ekonomskim merama i odgovarajućim propisima podsticati uvođenje tehnologija koje neće biti štetne po okruženje (Oštrić, 1992). Ekološko zakonodavstvo u socijalističkoj Jugoslaviji je bilo relativno razvijeno – sredinom osamdesetih postojalo je čak 400 zakona i preko 1000 pratećih uredbi kojima je ova oblast regulisana. Međutim, napredna zakonska rešenja nisu bila u dovoljnoj meri primenjivana u praksi (Lilić, 2010).

Slično kao i u drugim bivšim socijalističkim zemljama, u Jugoslaviji su u državnim okvirima osnivane organizacije koje su se bavile zaštitom životne sredine – Savezni hidrometeorološki zavod Jugoslavije (osnovan 1947), Republički zavod za zaštitu prirode (1948), Pokret gorana (1960) i dr. Početkom 1973. godine, u Beogradu je osnovan Jugoslovenski savet za zaštitu i unapređenje čovekove okoline. Na predlog Saveta, u Ustav SFRJ je uneta odredba o pravu na zdravu životnu sredinu. Međutim, iako ga je režim u početku podržao, Savet (odnosno „ekološki pokret“, kako je nazivan u programskim dokumentima) ubrzo je postao još jedna birokratizovana organizacija relativno malog značaja (Oštrić, 1992).

S druge strane, iako su inicijative za zaštitu životne sredine našle svoje institucionalno uporište, neformalno ekološko delovanje, koje je u to vreme cvetalo na Zapadu, ovde nije bilo moguće. Zabranjujući svaki oblik vaninstitucionalnog delovanja, socijalistički sistem je otežavao razvoj civilnog društva¹⁹ (Lazić, 2005; Milivojević, 2006; Paunović, 1997), pa samim tim i ekološkog pokreta. Ipak, to ne znači da nije bilo povremenih protestnih aktivnosti. Najznačajniji je, svakako, Studentski protest '68. I spontani ekološki protesti su izbijali s vremena na vreme, ali tek sporadično – recimo, u Kaknju 1975. protiv izgradnje fabrike cementa i u Zaječaru 1980. godine, sa zahtevom za ugradnju filtera na fabričke dimnjake. Međutim, usled represivnih reakcija režima, trajnije samoorganizovanje je izostalo. Tek su se s krizom koja je zahvatila socijalističke zemlje 1980-ih godina,

19 Ograničene mogućnosti za nezavisno političko organizovanje usmerile su opoziciju orijentisane pojedince i grupe na kulturu, gde su njihove aktivnosti tolerisane kao dokaz liberalnog karaktera režima (Kyaw, 2009). Ipak, alternativno kulturno i političko delovanje, koje je u razvijenim demokratskim društvima bilo kolevka novih društvenih pokreta, u Jugoslaviji je opstajalo uglavnom u formi alternativnih životnih stilova. Tolerisane su samo one aktivnosti koje ni na koji način nisu dovodile u pitanje vladajući sistem i dominantnu ideologiju. I pored toga, morale su biti realizovane u okvirima državnih institucija (Tomić-Koludrović, 1993: 855).

slabeći totalizacijski karakter sistema, stvorili nešto povoljniji uslovi za razvoj ekološkog pokreta (Branilović & Šimleša, 2007). Tada se širom zemlje formiraju prve ekološke organizacije: Unski smaragdi, Ekološka javnost i Svarun (1986) u Hrvatskoj; Društvo za zaštitu čovekove okoline, Zelena zvezda i Zelena PEGA (1987) u Srbiji; Ekološko društvo Biserka u Crnoj Gori i Opstanak u Makedoniji (1989).

Jedan od aktivista organizacije Zelena PEGA²⁰ ovako opisuje ekološko delovanje u tom periodu:

Zelena PEGA je postojala u periodu od 1987. do 1991. godine. U fokusu nam je bila zaštita životne sredine, u smislu socijalne sredine, dok je bavljenje prirodom kao takvom bilo usputno. Do povezivanja i saradnje je dolazilo s organizacijom Zelena zvezda (prva ekološka organizacija iz Novog Sada), kao i s organizacijom Zelena akcija iz Splita. U Zagrebu je u to vreme delovao Svarun, s kojim je takođe bilo povremene komunikacije. Vlasti su tolerisale aktivnosti organizacije jer je formalno delovala u okvirima Saveza socijalističke omladine. Troškovi su se namirivali iz budžeta Saveza socijalističke omladine. Koristili smo njihove prostorije, telefone, tu smo štampali propagandni materijal. Na neke konferencije smo išli službenim automobilom s predstavnicima vlasti grada Pančeva. Međutim, nismo se libili ni toga da uputimo kritike na račun zagađivača – Južne zone, kao ni opštinskih vlasti, koje su imale običaj da kanališu nezadovoljstvo na zagađivače i dičile se ekološki probuđenom omladinom. [...] Prepreke u delovanju su se prevashodno ogledale u tome što nas je bilo malo, nedostajala je ta kritična masa ljudi, ali su nedostajala i znanja iz te oblasti, nije bilo ni istaknutijih vođa koje bi povukle celu organizaciju. [...] U zavisnosti od perioda, bilo je aktivno između 10 i 100 ljudi. Većinu su činili mladi ljudi, nekolicina je imala preko dvadeset godina, dosta je bilo tinejdžera. Organizovali smo razne akcije, objavili „Ekološki azbučnik Pančeva“, koji je prikazivao stanje u Pančevu od aktivizma do zdravstvenog stanja građana. Bavili smo se i problemima zagađenja kao posledicama aktivnosti Južne zone, ali smo učestvovali i s Pokretom gorana u akcijama sadnje drveća, stavljali smo letke na automobile parkirane na zelenim površinama, pokrenuli inicijativu da se Pančevo proglašava za trajno ekološki ugroženo područje itd. Ipak, nije to bila neka politička priča. Do raspada organizacije je došlo sa smanjivanjem broja članova, odnosno onda kada je kritična masa ljudi koji su bili spremni da rade, imali ideje, opala. Zapravo, pokret se raspao jer se stvorila stranka u koju je otišla većina starijih članova – Zelena stranka Pančeva.²¹

20 Pančevačka ekološka građanska akcija

21 Intervju je obavljen u proleće 2011. godine.

U istom periodu javljaju se antinuklearne inicijative, koje su bile posebno jake u Hrvatskoj, ali prisutne i u Srbiji i Sloveniji (Dajmak, 1987; Miklja & Jeremić, 1987). Informacije o planovima izgradnje i lokacijama nuklearnih elektrana držane su u tajnosti, što je izazivalo veliko nezadovoljstvo i zabrinutost među građanima. U jeku polemike o izgradnji nuklearnih elektrana, dogodio se akcident u Černobilju, što je verovatno bilo presudno da se odustane od daljih planova za izgradnju²² (Dajmak, 1987; Miklja & Jeremić, 1987). Uprkos mnogo ambicioznijim planovima, kao rezultat antinuklearnih inicijativa, podignuta je samo jedna nuklearna elektrana, u blizini mesta Krško u Sloveniji (Branilović & Šimleša, 2007; Oštrić, 1992). Međutim, iako su u intelektualnim krugovima bili zastupljeni antinuklearni i proekološki stavovi, oni nisu bili dovoljni za formiranje ekološkog pokreta u Jugoslaviji.

Krajem 1980-ih javljaju se inicijative za stvaranje jugoslovenskog ekološkog pokreta, koji bi objedinio udruženja iz različitih republika. S tim ciljem je u Zagrebu 1989. godine održana konferencija pod nazivom „Budućnost zelenih u Jugoslaviji“, dok je naredne godine u Splitu organizovan sličan skup, na kome je dogovoreno osnivanje Koordinacionog odbora ekoloških skupina Jugoslavije. Taj odbor se sastajao još nekoliko puta, ali bez većih uspeha, da bi već krajem 1990. godine prestao da postoji. S uvođenjem političkog pluralizma dolazi do pokušaja osnivanja stranaka zelenih, pa se 1990. godine u Srbiji osnivaju Zelena stranka i Ekološki pokret SR Srbije, u Sloveniji stranka Zeleni Slovenije, u Hrvatskoj Savez zelenih, u Makedoniji Pokret ekologista Makedonije, a u Crnoj Gori Ekološki pokret Crne Gore. Međutim, tek inicirani jugoslovenski ekološki pokret nije uspeo da nadživi dezintegraciju zemlje (Oštrić, 1992).

Ratne devedesete su usmerile pažnju na teme individualnog i nacionalnog „preživljavanja“. Prema procenama ekonomista, privredna recesija, koja je u prvoj polovini 1990-ih godina zahvatila postsocijalističke zemlje, uporediva je jedino s Velikom krizom tridesetih godina 20. veka (Milanović, 1998). Međutim, dok je ekonomska kriza u većini postsocijalističkih zemalja okončana već krajem 1990-ih godina, Srbija je tek 2010. godine dostigla približan nivo ekonomske razvijenosti koji je imala pre raspada Jugoslavije (Bošnjak, 2011). U periodu opšte društvene krize devedesetih, ekološke teme su zapale u drugi plan (Nadić, 2007). Prema rečima jednog od ekoloških aktivista iz tog perioda:

22 Juna 1986. godine, peticiju protiv izgradnje nuklearnih elektrana potpisalo je 70.000 srednjoškolaca u Srbiji. Peticiju su pokrenuli i naučnici iz Instituta za fiziku u Zemu. Dana 29. maja 1986. godine, na Fakultetu političkih nauka je održan prvi antinuklearni skup u Srbiji (Dajmak, 1987).

*Tokom devedesetih godina, pitanje životne sredine je bilo na margini društvenih zbivanja. Ali, s druge strane, bilo je tada u državnim organima nekoliko entuzijasta koji su razumevali ovu problematiku i koji su i dan danas ostali aktivni u ovoj oblasti [...]. Ipak, ja sam u to doba mislio da je to najgore i da ne može biti gore.*²³

Za razliku od iskustva većine zemalja Istočne Evrope, u Srbiji ekološka pitanja nisu imala veći značaj u početnim fazama procesa postsocijalističke transformacije, već je tu ulogu preuzela masovna mobilizacija na nacionalističkim osnovama (Dragovic-Soso, 2002). Tek s odmrzavanjem transformacijskih procesa, koji su u Srbiji bili blokirani gotovo čitavu deceniju (Lazić, 2005), s relativnim poboljšanjem ekonomskih prilika, jačanjem procesa demokratizacije, i započinjanjem procesa evrointegracija, dolazi do oživljavanja interesovanja za životnu sredinu i posledicā koje je na nju ostavio prethodni period, te stvaranja početnih osnova za razvoj ekološkog pokreta u Srbiji (Fagan, 2010b; Borzel, 2009). Pod pritiscima međunarodnih institucija u okviru procesa evrointegracija, u ovom periodu počinje da se pridaje nešto veći značaj pitanjima zaštite životne sredine, pre svega u formi nastojanja da se domaće zakonodavstvo u ovoj oblasti uskladi s pravnim tekovinama Evropske unije. U novim okolnostima, slično kao i u zemljama Centralne Evrope (deceniju ranije), dolazi do jačanja ekološkog nevladinog sektora podstaknutog prilivom stranih donacija. U istom periodu, političke strukture počinju postepeno, iako usporeno, da se otvaraju prema građanskim inicijativama. Stav države prema civilnom društvu, međutim, i dalje ostaje nepovoljan. Za razliku od devedesetih, kada je odnos malobrojnih organizacija civilnog društva i države uglavnom bio konfliktnog karaktera (neretko i otvoreno neprijateljski), periodu nakon 2000. godine svojstveno je ignorisanje civilnog društva od strane države, uz povremenu saradnju izdejstvovanu uslovljavanjima i finansijskim podsticajima Evropske unije i stranih ambasada (Paunović, 2006, 2007; Lončar, 2010).

Svetska ekonomska kriza 2008. godine, slično kao i u drugim zemljama, dovela je u Srbiji do povećanja nelikvidnosti privrede, pada bruto domaćeg proizvoda, opadanja industrijske proizvodnje, izvoza i uvoza, rasta nezaposlenosti, slabljenja kupovne snage stanovništva, uz paralelni porast siromaštva (Bošnjak, 2011). Tek krajem 2014. godine dolazi do zaustavljanja višegodišnje ekonomske stagnacije i postepenog oporavka privrede.²⁴

23 Intervju s aktivistom EKO centra iz Beograda je obavljen proleća 2013. godine.

24 Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji (2018), str. 17. Dostupno na: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/>

Međutim, iako je ekonomija Srbije iskoračila iz krize, u oblasti finansiranja sistema životne sredine nije zabeležen značajniji napredak. Državna izdvajanja za ovu oblast su u periodu od 2001. do 2016. godine konstantno bila ispod 0,5% BDP-a. Poređenja radi, druge postsocijalističke zemlje su, u proseku, izdvajale 2% BDP-a za zaštitu životne sredine (NPZZS, 2011). Principi finansiranja u ovoj oblasti ukazuju na to da zaštita životne sredine i dalje ne predstavlja prioritet (Koalicija 27, 2019: 8). S druge strane, procenjuje se da će za usaglašavanje s ekološkim propisima EU biti potrebno između 10,6 i 15 milijardi evra (1.400–1.900 evra po glavi stanovnika), što je znatno iznad proseka od 1.150 evra *per capita*, koliko su iznosili troškovi u zemljama koje su ranije pristupile Uniji (Koalicija 27, 2019; NSAŽS, 2011; Kramer, 2005; Koalicija 27, 2018: 10). Kao najvažniji strani donator, od koga se i u budućnosti očekuje značajna podrška reformama u oblasti zaštite životne, izdvojila se Evropska unija. Međutim, većinu troškova prilagođavanja u ovoj oblasti moraće da snosi sama država.²⁵

Karakteristike ekološke mobilizacije u Srbiji

Razmišljajući o tome koje je preduslove neophodno ispuniti kako bi životna sredina postala politički relevantna tema, britanski politikolog Enderju Dobson (Dobson, 2003) posebno je istakao važnost razvijenog ekološkog građanstva. Pod ekološkim građanstvom podrazumeva postojanje ekološki obaveštenih i odgovornih²⁶ građana, zainteresovanih i spremnih da se angažuju na očuvanju prirodnog okruženja koje visoko vrednuju. U tom smislu se, kao posebno značajni preduslovi razvoja ekološkog aktivizma, izdvajaju lična odgovornost, informisanost i prihvatanje ekoloških vrednosti. Svakako, lista činilaca koji oblikuju ekološko delovanje se tu ne iscrpljuje, što ukazuje na izuzetnu kompleksnost ovog fenomena. Jedan

uploads/2019/02/Treci_nacionalni_izvestaj_o_socijalnom_ukljucivanju_i_smanjenju_siromastva_2014–2017.pdf, (pristupljeno 10. 10. 2019).

25 Iako je od 2000. godine naovamo strana pomoć bila konstantna (i uglavnom se sastojala iz bespovratnih sredstava), ona je osetno varirala, s naglim padom u prvim godinama ekonomske krize. Tako su, primera radi, strane donacije 2012. godine iznosile svega 0,05% BDP-a (NSAŽS, 2011).

26 Ovde je neophodno ukazati na postojeće tendencije preneglašavanja individualne odgovornosti i svođenja ekološkog delovanja na individualne (potrošačke) izbore. Upiranjem prsta u pojedinca, pažnja se skreće od odgovornosti mnogo značajnijih aktera, kao što su multinacionalne korporacije (Maniates, 2001: 33–4; Willis & Schor, 2012). Drugu krajnost pak predstavlja neprepoznavanje lične ekološke odgovornosti (Marquart-Pyatt, 2012).

noviji pregled istraživanja sprovedenih u ovoj oblasti izdvojio je čak 18 psiholoških i društvenih faktora (između ostalih, rana iskustva, karakteristike ličnosti, starost, pol, obrazovanje, mesto stanovanja, društvenu klasu, vrednosti, političke stavove, religijska uverenja, blizinu izvora zagađenja i dr.) za koje se pokazalo da ostvaruju izvestan uticaj na ekološku svest i praksu (Gifford & Nisson, 2014).

Ekološke vrednosti

Baveći se pitanjem transformacije društvenih vrednosti pod uticajem procesa modernizacije, Rajli Danlap (Riley Dunlap) i Vilijem Katon (William Catton) (1979) govore o nastanku i širenju *nove ekološke paradigme* (NEP). Prema shvatanjima dvojice autora, dominantni odnos društva prema okruženju, koji su nazvali *paradigmom ljudskog izuzeća* (engl. *Human Exceptionalism Paradigm*), po svojoj suštini je antropocentričan i zasniva se na nizu pretpostavki o poziciji nadmoći ljudske vrste u odnosu na ostatak živog sveta. Nasuprot takvom pogledu na svet, u okrilju ekološkog pokreta razvija se nova ekološka paradigma, u čijoj osnovi leži ideja o intrinzičnoj vrednosti prirode, tesnoj povezanosti društva i životne sredine, kao i važnosti njihovog sadejstva. Ta biocentrična paradigma polazi od pretpostavke da je, uprkos razlikama, ljudska vrsta i dalje samo jedna od životinjskih vrsta, koja u velikoj meri zavisi od svog prirodnog okruženja. U istraživanjima je ovaj vrednosni sistem operacionalizovan korišćenjem skale nove ekološke paradigme (Dunlap et al., 2000, Schultz & Zelezny, 1999; Stern, 2000). Ona meri prihvatanje različitih uverenja za koja se smatra da se nalaze u samom jezgru nove ekološke svesti, a to su: percepcija negativnih efekata ljudskog delanja na okruženje, odbacivanje uverenja o izuzetnosti ljudske vrste, uviđanje postojanja čvrste veze između ljudi i ostatka žive i nežive prirode, prihvatanje neophodnosti ograničenja ekonomskog rasta usled oskudnosti prirodnih resursa, anti-antropocentrizam i uviđanje krhkosti balansa koji postoji u prirodi. Istraživanja su pokazala da prihvatanje nove ekološke paradigme podstiče promene u individualnom ponašanju i doprinosi razvoju ekološkog aktivizma (Catton & Dunlap, 1978a, 1978b; Dunlap & Catton, 1979, Dunlap et al., 2000; Dunlap, 2008). U našem istraživanju je korišćena skraćena šestočlana NEP skala, za koju su prethodna istraživanja (Stern et al., 1999; Dunlap et al., 2000) utvrdila da dobro reprezentuje osnovnu skalu od 12 stavova (Dunlap & Van Liere, 1978).

Tabela 1. Prihvatanje nove ekološke paradigme među građanima Srbije

Stavovi	Slažem se	Delimično se slažem	Ne slažem se	Ne znam	Ukupno
Ravnoteža koja postoji u prirodi se lako može poremetiti aktivnostima ljudi	82,9%	11,5%	1,9%	3,7%	100%
Planeta Zemlja je kao svemirski brod koji ima ograničene resurse i prostor	73,5%	14,3%	4,4%	7,8%	100%
Biljke i životinje ne postoje samo da bi služile za ljudske potrebe	79,3%	11,5%	6,3%	2,9%	100%
Promena prirodne sredine za ljudske potrebe retko izaziva ozbiljne probleme	16,3%	19,2%	57,3%	7,2%	100%
Za zemlje poput SAD nema granica rasta ²⁷	29,3%	18,2%	31,5%	21%	100%
Čovečanstvo je stvoreno da bi vladalo ostatkom prirode	13,2%	18,3%	38,5%	30%	100%

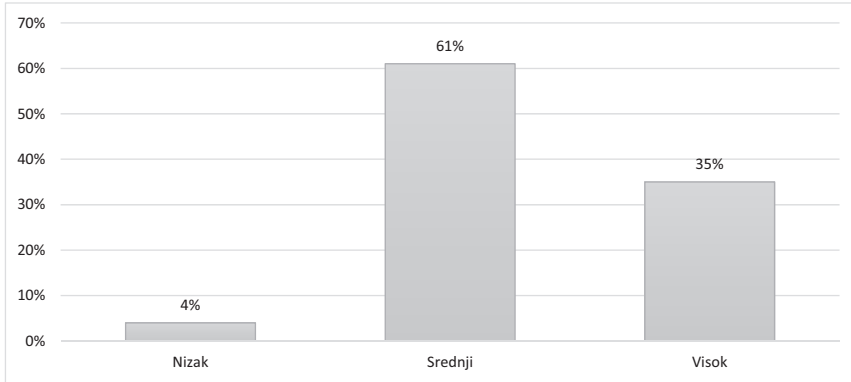
Kao što se može videti na osnovu podataka prikazanih u tabeli 1, većina građana Srbije načelno podržava stavove karakteristične za novu ekološku paradigmu. Tako se, recimo, 94,4% ispitanika u potpunosti ili delimično slaže sa stavom da se balans koji postoji u prirodi lako može narušiti ljudskim delanjem. Slično tome, natpolovičan udeo ispitanika (57,3%) ne prihvata stav da promene u prirodnoj sredini, koje su posledica zadovoljavanja ljudskih potreba, samo izuzetno nanose ozbiljne posledice okruženju. Najveći deo ispitanika (87,8%) svestan je da su prirodni resursi ograničeni, kao i da biljni i životinjski svet ne postoji samo da bi se njegovim iskorišćavanjem zadovoljavale ljudske potrebe (90,8%). Ipak, sa stavom da je čovečanstvo stvoreno da bi vladalo ostatkom prirode ne slaže se tek nešto iznad trećine ispitanika (38,5%), dok narednih 30% ne zna odgovor na ovo pitanje, što ukazuje na zastupljenost antropocentrične perspektive.

Ukupno posmatrano,²⁸ sasvim mali udeo građana Srbije (4%) ne prihvata vrednosti karakteristične za novu ekološku paradigmu. S druge strane, go-

27 Treba napomenuti da ispitanici nisu najbolje razumeli stav „za zemlje poput SAD nema granica rasta“, o čemu svedoči podatak da je jedna petina ispitanika rekla da ne zna odgovor, dok su ostali odgovori gotovo podjednako raspoređeni duž čitave skale. Ovaj nalaz ukazuje na poznate metodološke rizike integralnog prenošenja mernih instrumenata iz drugih kulturnih konteksta. Ipak, treba imati u vidu da je, s jedne strane, reč o pionirskom istraživanju ove pojave u Srbiji, a da je, s druge, skala integralno prenetu u nameri da se obezbedi uporedivost.

28 Kompozitni indeks nove ekološke paradigme je formiran sabiranjem ocena koje su ispitanici davali za svaki pojedinačni stav na skali nove ekološke paradigme.

tovo dve trećine ispitanika (61%) u velikoj meri se slaže sa stavovima koji čine integralni deo ovog pogleda na svet, dok su stavovi nešto iznad jedne trećine ispitanika (35%) u potpunosti usklađeni s načelima NEP (grafikon 1).

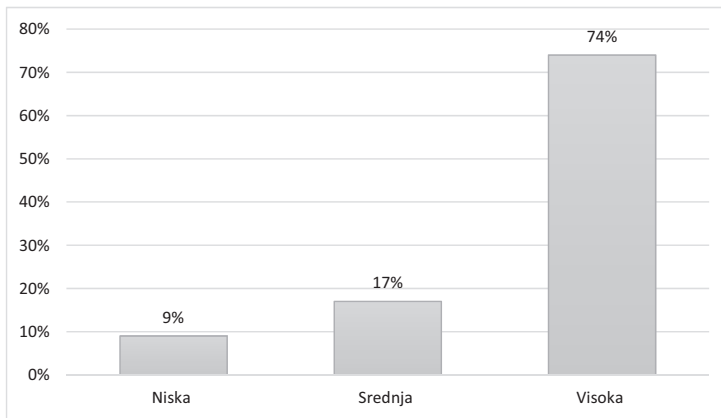

Grafikon 1. Stepen prihvatjanja Nove ekološke paradigme

Iako prihvatanje nove ekološke paradigme jeste važan preduslov ekološkog delovanja, istraživanja upozoravaju da nije i dovoljan (Kollmuss & Agyeman, 2002). Naime, reč je o apstraktnom korpusu vrednosti i uverenja, udaljenom od svakodnevnih problema i aktivnosti, koji, kao takav, samostalno nema dovoljnu pokretačku snagu. Osećanja lične ekološke odgovornosti i zabrinutosti za životnu sredinu bliža su neposrednom životnom iskustvu i imaju direktniji uticaj na ekološko ponašanje (Best & Mayerl, 2013; Stern & Dietz, 1994; Marquart-Pyatt, 2012; Mayerl & Best, 2019).

Podaci istraživanja sprovedenog 2010. godine (ISI 2010) pokazuju da u Srbiji vlada uverenje da je za ekološke probleme na prvom mestu *odgovorna* industrija (53%), zatim svakodnevne prakse građana (29%) i potom saobraćaj (18%). U lokalnim okvirima, kao najveći zagađivači na prvo mesto izbijaju građani (56%), a zatim saobraćaj (22%) i industrija (20%). Međutim, uprkos tome što su građani prepoznati kao važan činilac ekološke degradacije, država (vlada i nadležna ministarstva) smatraju se najodgovornijim za rešavanje ekoloških problema, dok se lični životni stil uglavnom (63%) ne prepoznaje kao nešto što značajnije utiče na kvalitet okruženja. Slično tome, dok sebe smatraju lično *zainteresovanim* za ekološka pitanja (93%), stanovnici Srbije ne tvrde isto i za svoje sugrađane. Naime, približno tri četvrtine ispitanika (73%) vidi druge građane kao nezainteresovane za životnu sredinu. Pored toga, ispitanici smatraju da je većina građana ili ravnodušna prema stanju u kome se prirodno okruženje nalazi (48%) ili čak veoma neodgovorna (29%).

Zabrinutost za stanje u kome se nalazi životna sredina u Srbiji je, makar deklarativno, na visokom nivou²⁹ (grafikon 2). Naglašenu zabrinutost usled ekoloških pretnji iskazuje blizu tri četvrtine ispitanika, dok slabu zabrinutost ispoljava svega 9%. Iako generalno visoka, zabrinutost varira u zavisnosti od stepena neposredne izloženosti pojedinim ekološkim rizicima. Tako su građani Srbije veoma zabrinuti za lokalno zagađenje vode, vazduha i tla (86%), dok ih globalni problemi kao što su seča tropskih šuma (55%), nestanak biljnih i životinjskih vrsta (67%) i klimatske promene (68%) nešto manje uznemiravaju.

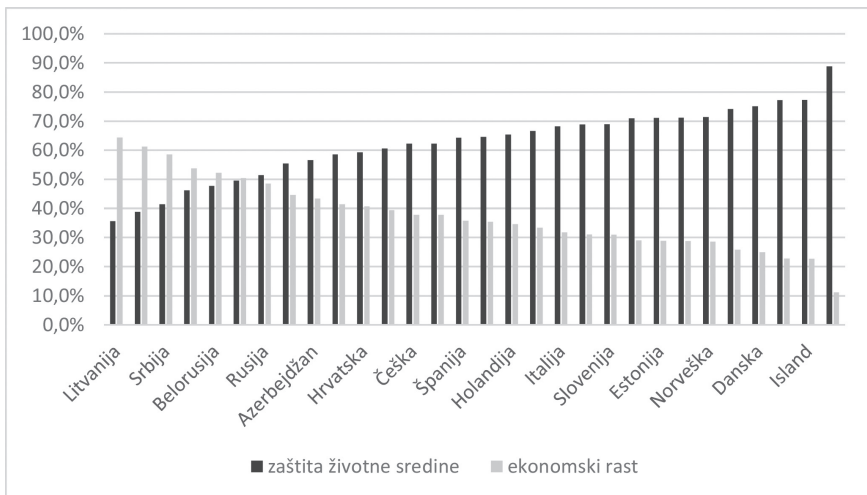
Grafikon 2. Indeks ekološke zabrinutosti

Ukupno posmatrano, nalazi istraživanja pokazuju da je među građanima Srbije prisutno visoko vrednovanje ekoloških tema i ekološka zabrinutost (makar deklarativno), uz istovremeno nizak osećaj lične odgovornosti za životnu sredinu. Fenomen visoke ekološke zabrinutosti pojedini autori objašnjavaju time što je ekološka svest postala globalni fenomen. Ekološka zabrinutost više nije ograničena na stanovnike bogatih zemalja niti pripadnike srednjih klasa (kako pretpostavlja teorija postmaterijalizma), već se proširila po čitavoj populaciji (Dunlap & Mertig, 1995). Međutim, kao što ćemo videti, situacija se menja kada se ekološka pitanja stave u kontekst dugih društvenih problema.

29 Kompozitni indeks ekološke zabrinutosti je dobijen sabiranjem ocena koje su ispitanici dali za svaki pojedinačni stav kojim je na Likertovoj skali merena ekološka zabrinutost: Koliko Vas brine svaki od navedenih ekoloških problema: 1. zagađenje vode, vazduha i tla; 2. oštećenje ozonskog omotača; 3. seča tropskih šuma; 4. nestanak biljnih i životinjskih vrsta; 5. efekat staklene bašte ili globalno zagrevanje; 6. kisele kiše?

Ekologija vs. ekonomija

Rezultati anketnog istraživanja ISI 2010 ukazuju, s jedne strane, na visoko pozicioniranje ekonomskih, a, s druge strane, na nisko rangiranje ekoloških problema na listi društvenih prioriteta u Srbiji. Prema mišljenju većine građana Srbije, prioriteta nacionalnih i lokalnih vlasti trebalo bi da budu smanjenje nezaposlenosti i postizanje ekonomskog rasta, za čime sledi borba protiv kriminala i korupcije. Potom se kao značajno izdvaja rešavanje nagomilanih problema u sistemima obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite. Takav redosled društvenih prioriteta ne iznenađuje ako se ima u vidu to da se jedna četvrtina građana Srbije nalazi u riziku od siromaštva, dok nezaposlenost, niska primanja i prekarni uslovi rada tište značajan deo radno sposobnog stanovništva.³⁰ S druge strane, kriminal i korupcija neosporno predstavljaju veliki izazov s kojim se suočava savremeno srpsko društvo (Zurnić, 2019; Fagan & Sircar, 2019). Takvi nalazi navode na zaključak da je mala verovatnoća da bi se ekološki problemi mogli naći na političkom dnevnom redu, a da to nije jedan od eksplicitnih zahteva Evropske unije.

Grafikon 3. Prioritet zaštite životne sredine naspram ekonomskog rasta

Takav zaključak potvrđuju i nalazi istraživanja EVS 2019, koji pokazuju da građani Srbije daju prioritet brzom ekonomskom razvoju (58,6%) u odnosu na razvoj koji bi bio usklađen sa zaštitom životne sredine (41,2%).

30 Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji (2018), str. 23–5. Dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/02/Treci_nacionalni_izvestaj_o_socijalnom_ukljucivanju_i_smanjenju_siromastva_2014-2017.pdf (pristupljeno 10. 10. 2019.)

Takvi rezultati svrstavaju Srbiju u manjinsku grupu zemalja obuhvaćenih ovim istraživanjem, kojima je ekonomija prioritet u odnosu na zaštitu životne sredine (grafikon 3).

Specifičnost odnosa ekologije i ekonomije dobro ilustruju nalazi istraživanja sprovedenog u Pančevu i Boru. Naime, uprkos postojanju velikih ekoloških problema u ova dva grada, kojih su njihovi stanovnici i sami svesni, u Boru je dve trećine ispitanika (67%) izjavilo da bi prihvatilo izgradnju novih fabričkih postrojenja jer se na taj način stvaraju nova radna mesta. Svesni svog položaja, kao i toga da Rudarsko-topioničarski basen Bor predstavlja „žilu kucavicu“ grada, građani Bora se retko kad žale, osim u ekstremnim situacijama, kada se zadovoljavaju isplatom nadoknade štete.³¹ Kako je pokazalo jedno etnografsko istraživanje, u Boru preovladava uverenje da „dok ima smoga – dobro je – to znači da fabrike rade“ (Jovanović, 2016: 2).

Svi problemi u Boru su posledica rada RTB Bor. Građani Bora se nalaze u bezizlaznoj situaciji – šta će bez RTB-a od koga direktno zavisi 5.000 porodica? Stoga, delovanje RTB Bor ne sme previše da se kritikuje. Tako, uprkos čestim ekološkim akcidentima u Boru, građani se generalno mnogo ne bune. (građanin, Bor)

Iako se Pančevo, usled razgranatije strukture privrede i blizine Beograda, nalazi u nešto povoljnijoj poziciji u odnosu na Bor, i tu iskazi građana ukazuju na sekundarni značaj ekoloških tema u odnosu na ekonomske.

Nisam zabrinuta s ekološke strane, više sam zabrinuta s druge strane, jer su ljudi ugroženi finansijski i ne mogu normalno da žive. Ekonomska nerazvijenost je katastrofalna. Grad je ekonomski uništen, totalno. Toliko je ljudi u ovom gradu koji nemaju nikakva primanja, po kontejnerima kopaju da bi preživeli. Eto, toga se najviše plašim, a inače vazduh kao vazduh dođe, prođe, dunu vetrovi, odnesu. Građani bi sada progutali sve ekološke katastrofe samo da fabrike rade, da prorade i Staklara i Utva i Petrohemija. Sve bismo prihvatili, samo da se radi i da bude kao nekada što je bilo. (građanka, Pančevo)

31 U trenutku realizacije istraživanja 2011. godine, sve nade za izlazak iz ove izuzetno teške situacije polagale su se u više godina obećavane investicije u novu topionicu i zamenu dotrajale tehnologije. Međutim, nade su se raspršile kada je, umesto očekivanog poboljšanja, s prelaskom fabrike u ruke kineske kompanije „Zijin bakar“ (*Zijin Copper*) krajem 2018. godine, došlo do drastičnog pogoršanja kvaliteta vazduha. Prema novinskim izvorima, do drastičnog rasta zagađenja došlo je usled naglog povećanja obima proizvodnje i neodgovarajuće izrade nove topionice i fabrike sumporne kiseline. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/zagadjenje-vazduh-bor/30221781.html>, (pristupljeno 7. 11. 2019).

Zaključci istraživanja sprovedenog u Pančevu i Boru, u velikoj meri primenjivi i na ostatak zemlje, mogu se sumirati na način na koji je to učinjeno u jednoj od fokus grupa: „Građani se nalaze na klackalici između straha od gladi i straha od zagađenja.“³² S obzirom na to da su, za većinu, siromaštvo i glad izvesnije pretnje, ekološki problemi ostaju u drugom planu, kao pitanja kojima se bave oni „punog stomaka“.

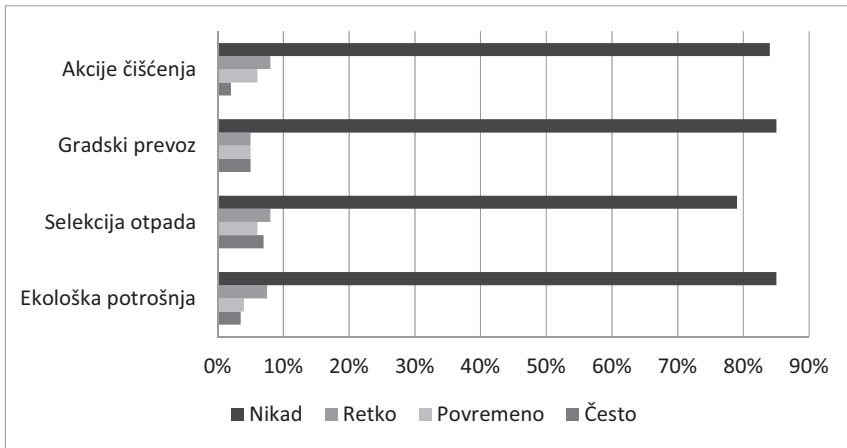
Proekološko ponašanje

Na individualnom planu, proekološko ponašanje se može ispoljiti kao deo *ekološkog životnog stila*. Za takav način života karakteristično je praktikovanje etičke potrošnje (odabir proizvoda koji poštuju ekološke standarde), reciklaža domaćeg otpada, korišćenje javnog prevoza ili nisko-ugljeničnih prevoznih sredstava, učešće u raščišćavanju ili ozelenjavanju javnih površina i slično. S druge strane, briga za životnu sredinu se može manifestovati i kroz *ekološki aktivizam* kao oblik političkog angažmana (Stern, 2000).

Ekološki životni stil

U poslednjih nekoliko decenija, ekološki pokret u razvijenim zemljama prerastao je u političku snagu visokog profila, ali istovremeno i u silu koja sve snažnije deluje kroz prakse razvijane u okviru svakodnevnog života miliona ekološki osvešćenih pojedinaca. Proces ekološkog „civilizovanja“ (Spaargaren, 1997: 138) očitava se u širenju ekološke svesti, internalizovanju ekološkog morala, i rutinizaciji proekološkog ponašanja. Na praktikovanje ekološkog životnog stila se može gledati kao na oblik prefiguracije, odnosno kao na taktiku društvene promene i politike svakodnevnog života (Haenfler et al., 2012: 3).

Podaci istraživanja iz 2010. godine (ISI 2010; grafikon 4) pokazuju da, pre jedne decenije, ogromna većina građana Srbije nije ni približno vodila ekološki stil života. Svega 15% ispitanika je izjavilo da je povremeno bojkotovalo proizvode ekološki neodgovornih kompanija, isti udeo građana je s vremena na vreme koristio javni prevoz kako bi umanjio svoj karbonski otisak, dok je tek svaki šesti ispitanik povremeno učestvovao u akcijama čišćenja i uređenja javnih površina. Kućni otpad je sortirao i odnosio na reciklažu tek svaki peti građanin Srbije.

Grafikon 4. Učestalost različitih oblika ekološkog ponašanja

Nalazi istraživanja iz 2018. godine (ISI 2018)³³ ukazuju na to da je u međuvremenu došlo do izvesnih pomaka kada je ekološka potrošnja u pitanju. Robu koja nije u skladu s ekološkim standardima makar jednom je odbio da kupi svaki četvrti ispitanik (24%). S druge strane, trećina ispitanika je barem jednom namerno kupila neki ekološki proizvod. U prilog tvrdnji da je u periodu između dva istraživanja među građanima Srbije došlo do porasta interesovanja za ekološki način života, govori i formiranje nekoliko veoma aktivnih grupa na društvenim mrežama koje okupljaju zainteresovane za ovu tematiku. Kao primer se mogu navesti Fejsbuk grupe „Za manje smeća i više sreće – Zero & low waste Serbia“,³⁴ koja je osnovana u proleće 2018. godine i okuplja približno 7.000 ljudi, i „Organiska hrana Srbije“,³⁵ koja broji preko 8.000 članova.

Ekološki aktivizam

U literaturi o građanskom aktivizmu, mogućnost pristupa relevantnim informacijama smatra se ključnim preduslovom svakog daljeg građanskog delovanja (Arnstein, 1969). U situaciji kada se obaveštenja daju parcijalno ili u kasnim stadijumima planiranja i odlučivanja, građani nisu u mogućnosti da reaguju na vreme kako bi zaštitili svoje interese. Usta-

33 Anketno istraživanje, koje je tim Instituta za sociološka istraživanja sproveo 2018. godine na reprezentativnom uzorku građana Srbije, nije bilo posebno fokusirano na ekološke aspekte delovanja, ali jeste uzelo u obzir neke njegove važne elemente.

34 <https://web.facebook.com/groups/1707517292696523/about/> (pristupljeno 10. 8. 2019)

35 <https://web.facebook.com/groups/organska.hrana.srbije/> (pristupljeno 10. 8. 2019)

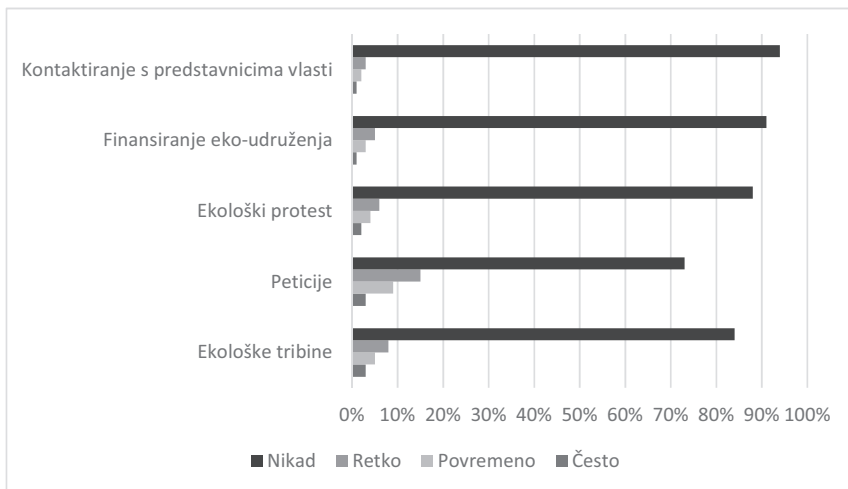
vom Republike Srbije i nizom zakonskih rešenja (videti detaljnije u: Tođić, 2017), građanima su zagantovana prava na zdravu životnu sredinu, udruživanje i učešće u donošenju odluka koje se tiču životne sredine. Pravo građana da učestvuju u donošenju odluka u vezi sa životnom sredinom dodatno je ojačano ratifikacijom *Arhuske konvencije* (2009. godine) i donošenjem *Strategije za primenu Arhuske konvencije* (2012. godine). Postojeće zakonske odredbe, u velikoj meri usklađene s pravnim tekovinama EU u ovoj oblasti, građanima formalno pružaju široke mogućnosti za učešće u političkom procesu. Međutim, podaci prikupljeni u anketnom istraživanju ISI 2010 pokazuju da tek nešto više od trećine građana sebe smatra dovoljno dobro informisanim o ekološkim temama (35%). Relevantne informacije o zagađenosti vode, vazduha i tla nedostaju većini (85%) ispitanika. Približno isti udeo građana ne raspolaže ni informacijama o uzrocima i izvorima zagađenja, načinima na koje se treba ponašati da bi se smanjila ili izbegla opasnost od ekoloških rizika, niti o važećim propisima iz oblasti zaštite životne sredine. Informacije o mogućnostima angažovanja građana na zaštiti životne sredine su nedovoljno poznate u 80% slučajeva. Kao glavne razloge slabe informisanosti, ispitanici su navodili nedostatak vremena da se bolje informišu (32%), nepoverenje³⁶ u dostupne informacije (27%), nedostupnost informacija (22%), kao i ličnu nezainteresovanost za ekološku tematiku (17%). Indikativan je podatak da se na informacije koje direktno dobija od nadležnih službi oslanja svega 3% građana,³⁷ što sugerise da su ove institucije zakazale u pogledu svoje dužnosti da blagovremeno i u pristupačnom formatu pruže obaveštenja o stanju u kome se životna sredina nalazi.

Ekološki aktivizam, kao oblik političkog delovanja, u velikoj meri zavisi od raspoloživosti informacija, kao i od drugih uslova za građansku participaciju. U demokratskim društvima koja imaju razvijene mehanizme političke participacije, ekološki aktivizam se javlja u različitim oblicima, kao što su iniciranje ekoloških protesta ili učešće u njima, pokretanje ili potpisivanje peticija, kontaktiranje s predstavnicima vlasti, organizovanje ili učešće u ekološkim kampanjama itd. Iako je reformama lokalne

36 Svega 7% građana ima poverenja u informacije o zagađenju koje dolaze od vlade i vladinih tela, 8% u one koje izdaju nadležna ministarstva i predstavnici lokalnih vlasti. Delimično poverenje u informacije koje dolaze iz sva tri izvora ima približno jedna trećina ispitanika.

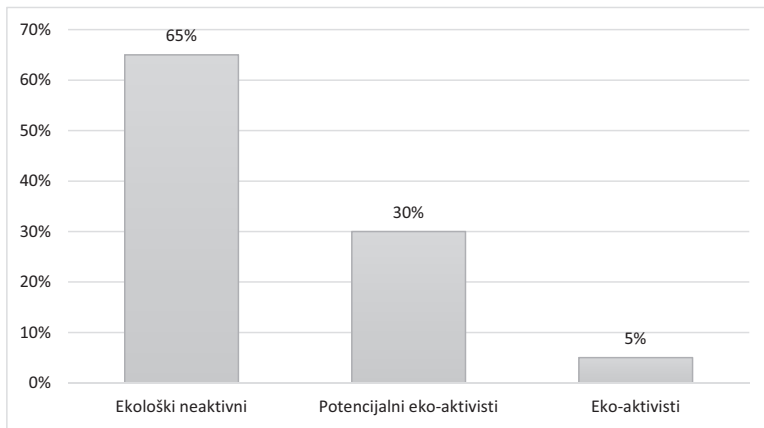
37 Informacije o ekološkim prilikama građani najčešće dobijaju iz nacionalnih (34%) i lokalnih medija (26%) i u neformalnim razgovorima s prijateljima, komšijama i kolegama (26%).

samouprave u Srbiji, u skladu s preporukama Evropske unije (Vukelić, 2009; Milosavljević et al., 2006), zakonski predviđena politička participacija na lokalnom nivou, nalazi većeg broja istraživanja ukazuju na to da su mogućnosti za ovakav oblik delovanja značajno ograničene. Istraživanja pokazuju da na lokalnu glavnu reč vode centralne vlasti, odnosno da je Srbija i dalje centralizovana zemlja (Orlović, 2008; Monastiriotis, 2011; Avlijaš & Bartlett, 2011; Kmezić & Đulić, 2018: 89). Uključivanje građana u proces donošenja odluka je uglavnom sporadično i pro forme (Petrović & Stanojević, 2019a), pa ne iznenađuje podatak da većina građana sebe ne smatra učesnikom u političkom životu lokalne zajednice (Milosavljević et al., 2006; Mihailović, 2006; Cvejić, 2004: 279; Mojsilović et al., 2011; Bešić, 2016). Situacija nije mnogo drugačija ni kada je ekološki aktivizam u pitanju. Na osnovu podataka predstavljenih grafikonom 5, može se videti da su u toku tri godine koje su prethodile istraživanju (ISI 2010), građani Srbije relativno retko posećivali ekološke tribine (84% to nikad nije učinilo), uglavnom nisu učestvovali u ekološkim protestima (88%), niti su davali prilog ekološkim organizacijama (91%) ili pokušavali da stupe u kontakt s predstavnicima vlasti (94%) kako bi pronašli rešenje za ekološke probleme. Od mogućih oblika angažmana, ispitanici su najčešće potpisivali ekološke peticije (27%), što predstavlja vremenski i finansijski najmanje zahtevnu aktivnost.

Grafikon 5. Učestalost različitih oblika ekološkog aktivizma u Srbiji

Kako bi se stekao jasniji uvid u to koliki udeo u ukupnoj populaciji čine ekološki aktivisti, konstruisan je kompozitni indeks ekološkog aktivizma.³⁸ Dobijene vrednosti su podeljene na tri nivoa (grafikon 6). U prvu kategoriju – *ekološki neaktivni* – svrstani su svi oni koji su izjavili da nisu učestvovali ni u jednoj od navedenih aktivnosti. U tom pogledu, dve trećine građana Srbije (65%) može se smatrati ekološki neaktivnim. Narednu grupu čine *potencijalni eko-aktivisti*. Reč je o ispitanicima koji su se povremeno uključivali u neke od aktivnosti, a takvih je približno trećina uzorka (30%). Na kraju, treću i ujedno najmanju grupu čine ekološki aktivisti (5%). Relativno mali udeo posvećenih eko-aktivista ne treba da zabrinjava koliko činjenica da je značajan udeo građana u potpunosti neaktivan. Naime, uspeh ekoloških inicijativa i razvoj participativnog tipa ekološkog pokreta zavisi od podrške koju ekološke organizacije dobijaju u najširim slojevima društva.

Grafikon 6. Učestalost različitih nivoa ekološke angažovanosti

U istraživanju iz 2010. godine ispitivani su i planovi budućeg ekološkog angažmana. Većina (84%) ispitanika je istakla da ne planira da se bavi takvom vrstom aktivnosti u budućnosti (nisu smatrali ni da je potrebno da daju društveno poželjan, potvrđan odgovor). Među manjinom onih

38 U istraživanju je ekološki aktivizam operacionalizovan preko učešća u sledećim aktivnostima: potpisivanje peticije, učešće na tribinama s ekološkom tematikom, učešće u masovnim okupljanjima i ekološkim protestima, davanje finansijske podrške ekološkim udruženjima, kontaktiranje s predstavnicima lokalnih ili državnih vlasti u cilju rešavanja određenog ekološkog problema. Kompozitni indeks ekološkog aktivizma je formiran zbrajanjem odgovora ispitanika na pitanje koliko su često, u toku tri godine koje su prethodile istraživanju, učestvovali u navedenim aktivnostima. Ocene ispitanika o učestalosti njihovog učešća u pomenutim aktivnostima su se kretale u rasponu od 1 do 4 (nikada, retko, povremeno i često).

koji su rekli da će se u budućnosti više angažovati na zaštiti životne sredine, najveći broj (26%) vidi sebe učesnikom neke od akcija čišćenja javnih površina, 17% je pomenulo učešće u edukativnim programima, dok je 7% iskazalo spremnost da se uključi u rad ekoloških organizacija.³⁹ Istovremeno, i donekle paradoksalno, nalazi istraživanja ISI 2010 pokazuju da preko tri četvrtine građana Srbije (76%) nije zadovoljno nivoom svoje uključenosti u proces donošenja odluka koje se tiču životne sredine. Pored toga, približno isti udeo građana smatra da je važno da ih predstavnici lokalne samouprave konsultuju prilikom izrade lokalnih ekoloških planova. Slabo učešće, uprkos želji građana da se njihov glas čuje, može se tumačiti nedostatkom poverenja u to da bi njihov angažman mogao da doprinese postizanju željenih rezultata. Dodatnu prepreku predstavlja centralizovani sistem odlučivanja, odnosno nemogućnost stanovnika manjih mesta da u većoj meri utiču na lokalne ekološke politike.

Ukupno posmatrano, nalazi istraživanja ukazuju na relativnu nerazvijenost ekološkog aktivizma u Srbiji. Uprkos načelnoj zabrinutosti za ekološke pretnje i visokom vrednovanju zaštite životne sredine, građani uglavnom ne prepoznaju vlastitu odgovornost, niti smatraju da su dužni da se uključe u rešavanje ekoloških problema. Takav nalaz je u skladu sa zaključcima iznetim u drugim istraživanjima, prema kojima na putu od ekološke svesti do prakse stoji najmanje trideset socio-psiholoških barijera (Kollmuss & Agyeman, 2002; Gifford, 2011; Franzen & Meyer, 2009). Uočen raskorak između ekološke svesti i prakse jezgrovito je opisao jedan ekološki aktivista:

Ekološka praksa građana Srbije je dualna – s jedne strane postoji visok nivo saznanja o opasnostima, a, s druge, malo volje i spremnosti da se uradi ono što makar donekle zavisi od samih građana. Drugim rečima, veoma su pasivni, razvijenu svest ne prati odgovarajuće ponašanje – već čekaju da neko drugi – država – to reši. (Društvo mladih istraživača, Bor)

S druge strane, uprkos postojanju formalnih mogućnosti za ekološki aktivizam, u praksi je situacija znatno složenija, jer građani percipiraju političke strukture kao zatvorene i neprijemčive za njihove potrebe i zahteve (Vukelić, 2009; Bešić, 2016). Takva percepcija otežava njihov angažman, jer nisu zainteresovani da se upuštaju u nešto za šta smatraju da je unapred osuđeno na propast. Pored toga, usled centralizovanog sistema odlučivanja, važna ekološka pitanja se ne nalaze u nadležnosti lokalnih vlasti, pa građani ne mogu značajnije da utiču na njih.

39 Jedna trećina ispitanika nije navela kojim tačno aktivnostima namerava da se bavi u budućnosti.

Šta sprečava formiranje participativnog tipa ekološkog pokreta u Srbiji?

O činiocima koji oblikuju ekološki aktivizam postoji izuzetno bogata teorijska i empirijska literatura (dobar pregled je dat u: Gifford & Nilsson, 2014). Iako je u preglednim radovima i metastudijama izdvojen niz faktora – čak trideset (Gifford, 2011), karakteristično je da se u sociološkim istraživanjima u obzir najčešće uzimaju socio-demografske karakteristike, prihodi, mesto stanovanja i vrednosni sistem (Francezen & Mayer, 2009).

Kako bismo odgovorili na pitanje koje prepreke stoje na putu razvoja participativnog tipa ekološkog pokreta u Srbiji, razvili smo dva eksplanatorna modela (model binarne logističke regresije i model višestruke linearne regresije), koji sintetizuju uticaje različitih društvenih činilaca na ekološki aktivizam. Model binarne logističke regresije je konstruisan u nameri da se utvrdi koji činioci doprinose tome da uopšte dođe do ekološkog aktivizma. Ova analiza daje uvid u preduslove razvoja ekološkog pokreta participativnog tipa. S druge strane, model višestruke linearne regresije ukazuje na faktore koji utiču na stepen u kome će se ekološki aktivizam ispoljiti.

Model binarne logističke regresije sadrži nezavisnu dihotomnu varijablu ekološkog aktivizma u kojoj posmatrana kategorija (i) obuhvata sve slučajeve koji imaju pozitivan skor na indeksu aktivizma,⁴⁰ dok referentnu kategoriju (j) čine svi slučajevi koji nisu ekološki aktivni. U model je uključeno i deset nezavisnih varijabli.

1. *Pol* – Istraživanja sprovedena širom sveta došla su do mešovityh nalaza u pogledu odnosa između pola i ekološkog aktivizma. S jedne strane, žene se češće nego muškarci uključuju u ekološke aktivnosti koje se odvijaju u privatnoj sferi (Hunter, Hatchs,

40 Indeks ekološkog aktivizma je formiran sabiranjem odgovora ispitanika na pitanje koliko su često, u poslednje tri godine, učestvovali u sledećim aktivnostima: potpisivanje peticije, učešće na tribinama s ekološkom tematikom, učešće u masovnim okupljanjima i ekološkim protestima, davanje finansijske podrške ekološkim udruženjima, kontaktiranje s predstavnicima lokalnih ili državnih vlasti u cilju rešavanja određenog ekološkog problema. Ocene ispitanika o učestalosti njihovog učešća u pomenutim aktivnostima kretale su se u rasponu od 1 do 4 (nikada, retko, povremeno i često). U modelu binarne logističke regresije korišćena je dihotomna varijabla, gde je vrednost nula označavala odsustvo bilo koje aktivnosti, dok je vrednost 1 služila da označi jednu ili više aktivnosti realizovanih u periodu od tri godine koje su prethodile istraživanju.

Johanson, 2004; Franzen & Mayer, 2009; Franzen & Vogl 2013b; Mayerl & Best, 2018), dok su, s druge strane, ređe eko-politički aktivne (Mohai, 1992; Schahn & Holzer, 1990; McStay & Dunlap, 1983; Stern, Dietz & Kalof, 1993; Jakobsson et al. 2018). U modelu, muškarci se posmatraju u odnosu na žene kao referentnu kategoriju.

2. *Starost* – Nalazi većeg broja istraživanja su utvrdili postojanje povezanosti između starosti i ekološkog aktivizma, gde se mladi izdvajaju kao ekološki aktivniji (Mohai & Twight, 1987; Dietz et al., 1998; Jones & Dunlap, 1992; Van Liere & Dunlap, 1980; Franzen & Vogl 2013a, 2013b; Mayerl & Best, 2018; Pampel, 2014). U modelu je starost ispitanika predstavljena kao kategorijalna varijabla, dok se uticaj starije (55–80 godina) i srednje (35–54 godine) starosne kategorije posmatra u odnosu na najmlađu starosnu kategoriju (18–24 godine) kao referentnu.
3. *Obrazovanje* – Ranija istraživanja su utvrdila postojanje pozitivne veze između nivoa obrazovanja i ekološkog aktivizma. Pozitivan efekat obrazovanja na ekološki aktivizam se najčešće objašnjava sticanjem relevantnog znanja i informacija u procesu školovanja (Van Liere & Dunlap, 1980; Franzen & Meyer, 2009; Marquart-Pyatt 2008; Chaisty & Whitefield, 2015; Fairbrother 2016a; Franzen and Meyer 2004; Franzen and Vogl 2013b; Mayerl & Best 2018; Pampel, 2013). Stepen obrazovanja ispitanika je predstavljen kao kategorijalna varijabla, gde se uticaj osnovnog i srednjeg obrazovanja ispitanika posmatra u odnosu na visoko obrazovanje kao referentnu kategoriju. Iako formalno imaju stečen srednji nivo obrazovanja, studenti su svrstani u kategoriju višeg obrazovanja (s pretpostavkom da će većina njih steći viši stepen obrazovanja i da se ponašaju slično onima koji imaju završene fakultete, kao i usled specifičnosti ponašanja ove kategorije kada je u pitanju ekološki aktivizam, koju su utvrdila ranija istraživanja).
4. *Klasna pripadnost* predstavlja jedan od faktora često korišćenih za objašnjenje opaženih razlika u praktikovanju političkog aktivizma (Verba & Nie, 1972; Mohai & Twight, 1987; Inglehart, 1995; Laidley, 2011). Pripadnici srednje klase su, prema nalazima istraživanja, oni koji će se među prvima uključiti u aktivnosti novih društvenih pokreta (Howard et al., 1993; Hannigan, 1995, 2006). U našem istraživanju, klasni položaj ispitanika utvrđen je na osnovu

njihovog samoodređenja. U modelu, klasna pripadnost je predstavljena kao kategorijalna varijabla, gde se uticaj niže i više klasne pripadnosti ispitanika posmatra u odnosu na srednju klasu kao referentnu kategoriju.

5. *Materijalni položaj* – Istraživanja dovode u vezu viši materijalni položaj s praktikovanjem ekološkog aktivizma (Franzen & Meyer, 2009; Marquart-Pyatt, 2008; Fairbrother, 2013; Franzen & Vogl, 2012, 2013b; Mayerl & Best, 2018; Pampel, 2014). U modelu je materijalni položaj⁴¹ ispitanika predstavljen kao dihotomna varijabla, dok se uticaj višeg materijalnog položaja posmatra u odnosu na niži kao referentnu kategoriju.
6. *Mesto stanovanja* – Veći broj istraživanja je došao do zaključka da je život u gradskim sredinama pozitivno povezan s ekološkim aktivizmom. Stanovnici prenaseljenih gradskih centara svesniji su postojanja ekoloških problema, pre svega visokog nivoa zagađenja. Za stanovnike ruralnih oblasti je karakterističan utilitarni odnos prema prirodnim dobrima (Mohai & Twight, 1987; Van Liere & Dunlap, 1980; Jones et al. 2003; Franzen & Meyer, 2009; Tremblay and Dunlap, 1978; Jones & Dunlap, 1992). S druge strane, pojedina istraživanja nisu utvrdila postojanje veze između tipa naselja i praktikovanja ekološkog aktivizma (Arcury & Christenson, 1993; Jones et al., 1999). U modelu, mesto stanovanja je predstavljeno kao dihotomna varijabla, pa se uticaj života u ruralnoj sredini posmatra u odnosu na život u gradu, koji je uzet za referentnu kategoriju.
7. *Indeks percepcije strukture političkih mogućnosti (SPM)* formiran je na osnovu odgovora ispitanika na pitanja koja se tiču poverenja i dostupnosti informacija koje pružaju vlada i vladina tela, državne ustanove i lokalne vlasti, kao i nivoa uključenosti građana u donošenje odluka koje se tiču životne sredine. Generalno posmatrano, u demokratskim sredinama koje pružaju mogućnosti za nesmetano učešće građana u javnom životu, ekološka zabrinutost bi trebalo da se pretoči u različite oblike ekološkog

41 U istraživanju, materijalni položaj je određen na osnovu samoprocene ispitanika. Pitanje je bilo formulisano na sledeći način: kako biste opisali materijalno stanje svoje porodice? Bili su ponuđeni sledeći odgovori: 1. često nam nedostaje novca za kupovinu osnovnih stvari; 2. imamo dovoljno novca samo za osnovne stvari (hrana, račun, higijena, osnovna odeća...); 3. imamo dovoljno novca i za druge stvari osim osnovnih (putovanja, izleti, privatni časovi, izlasci...); 4. možemo sebi sve da priuštimo, pa i zaista skupe stvari.

aktivizma (Verba & Nie, 1972; Franzen & Meyer, 2009; Kitschelt, 1986).

8. *Indeks percepcije značajnosti ekonomskih problema (EKON)* formiran je na sledeći način: ukoliko je ispitanik rangirao neki od ponuđenih ekonomskih problema – (a) pitanje visine penzija, plata i socijalnih davanja, i (b) pitanje nezaposlenosti – kao pitanje najvećeg značaja (u odnosu na druga društvena pitanja), taj ispitanik je klasifikovan kao ispitanik koji tretira ekonomska pitanja kao najvažnija.
9. Prihvatanje *postmaterijalističkih vrednosti (POSTMAT)* – Prema postmaterijalističkoj tezi Ronalda Ingharta (1995, 1997), ekološki aktivizam predstavlja deo temeljne promene vrednosnog sistema do koje dolazi s društvenim razvojem. Kako društva postaju bogatija, njihovi članovi su manje okupirani borbom za puko preživljavanje i slobodniji da teže ostvarivanju postmaterijalnih ciljeva kao što su samorazvoj, političke slobode ili zaštita životne sredine. Inghart je smatrao da posmaterijalisti izražavaju veću zabrinutost za životnu sredinu od materijalista, mada je priznavao i mogućnost ekološkog delovanja usled ekoloških problema koji dovode u pitanje same osnove materijalne egzistencije. Jedan broj empirijskih istraživanja je utvrdio postojanje povezanosti između ekološkog aktivizma i prihvatanja postmaterijalističkih vrednosti (Rootes, 1997; Dalton, 1994; Rohrschneider, 1990; Abramson & Inglehart, 1995; Dunlap & Mertig, 1997). Za ispitivanje uticaja (post)materijalističke vrednosne orijentacije, upotrebljena je skraćena Inghartova skala, koja se sastoji iz četiri stava: dva materijalistička (red u naciji i cene) i dva postmaterijalistička (građanska participacija i sloboda govora)⁴² (Inglehart, 1990: 76). Vrednosti su predstavljene kao kategorijalne varijable. Ispitanici kojima su bliži materijalistički ili mešoviti vrednosni obrasci posmatraju se u odnosu na kategoriju posmaterijalista (kao referentnu kategoriju).
10. Prihvatanje *nove ekološke paradigme (NEP)* – Indeks NEP je formiran sabiranjem ocena koje su ispitanici davali za svaki pojedinačni stav na skali nove ekološke paradigme (videti u tabeli 2).

42 Prema Vašem mišljenju, koja dva od navedenih ciljeva treba izdvojiti kao najvažnija na nacionalnom nivou: 1. održavanje reda u naciji; 2. povećanje mogućnosti da se glas građana uvažava prilikom donošenja najvažnijih državnih odluka; 3. kontrola cena; 4. zaštita slobode govora.

Tabela 2. Model binarne logističke regresije

	B	S. E.	Wald	Exp (B)
Pol ispitanika				
Muški	0,095	0,118	0,645	1,099
Ženski (ref.)				
Mesto stanovanja				
Selo	- 0,607**	0,126	23,333	0,545
Grad (ref.)				
Materijalni položaj				
Viši	0,399**	0,154	6,72	1,49
Niži				
Starost ispitanika				
25–54 god.	- 0,165	0,14	1,393	0,848
55 + god.	- 0,324*	0,155	4,365	0,723
18–24 god. (ref.)				
Obrazovanje				
Osnovno	- 0,582*	0,234	6,178	0,559
Srednje	- 0,212	0,147	2,079	0,809
Više (ref.)				
Klasna pripadnost				
Viša klasa	- 0,187	0,286	0,428	0,829
Niža klasa	0,248	0,139	3,207	1,282
Srednja klasa (ref.)				
Vrednosti postmaterijalizma				
Materijalisti	- 0,208	0,193	1,159	0,813
Mešoviti	- 0,197	0,164	1,447	0,821
Postmaterijalisti (ref.)				
SPM	- 0,043	0,073	0,348	0,958
EKON	- 0,161**	0,03	28,47	0,852
NEP	- 0,032	0,021	2,317	0,968
Konstanta	2,459	0,419	34,387	11,691

*p < 0,05; **p < 0,01

U modelu binarne logističke regresije, sledeće varijable su dostigle statističku značajnost: mesto stanovanja, materijalni položaj, starost (najstariji u odnosu na najmlađu kohortu), obrazovanje (ispitanici s osnovnom školom u odnosu na ispitanike s fakultetskim obrazovanjem) i vrednovanje ekonomskih pitanja. Model je pokazao da je manja verovatnoća (0,545) da će neko na bilo kom nivou biti aktivan ukoliko je sa sela u odnosu na ispitanike iz grada. *Wald* statistika pokazuje da relativno najznačajniji doprinos među socio-demografskim varijablama ostvaruje upravo mesto stanovanja. To znači da je život u urbanoj sredini značajan prediktor toga da

će neko biti ekološki aktivan (u drugom modelu mesto stanovanja se ne pokazuje kao statistički značajan činilac koji utiče na stepen u kome će se ispoljiti ekološki aktivizam, videti u tabeli 3). Takođe, veća je verovatnoća za oko 1,5 put da će neko biti ekološki aktivan ukoliko ima viši materijalni položaj u odnosu na one s nižim. Slično tome, približno je 1,5 put veća verovatnoća da će se mlađi uključiti u ekološke akcije u odnosu na najstariju kohortu. Obrazovanje je značajan prediktor, jer su manje šanse da će neko biti ekološki aktivan ukoliko ima samo osnovnu školu (0,559) u odnosu na one s fakultetom. Razlike nisu značajne u pogledu toga da li će se neko uključiti između onih sa završenom srednjom školom i fakultetom. Među socio-demografskim i socio-ekonomskim („tvrđim“) varijablama, pol i klasna pripadnost se nisu pokazali kao značajni prediktori ekološkog aktivizma. Statistički se značajnim nisu pokazale ni „meke varijable“ – prihvatanje postmaterijalističkih vrednosti i nove ekološke paradigme, te percepcija otvorenosti političkih struktura. Od „mekih“ varijabli, jedino se relevantnom pokazuje vrednovanje ekonomskih problema. Ta varijabla ostvaruje pojedinačno najveći doprinos (Wald = 28,47). Iz modela se vidi da oni kojima su ekonomska pitanja najvažnija imaju značajno manju verovatnoću uključivanja u bilo koji oblik ekološkog aktivizma.

U model višestruke linearne regresije (tabela 3) uključene su iste nezavisne varijable, dok je kao zavisna varijabla korišćen indeks ekološkog aktivizma, iz koga su isključeni neaktivni ispitanici, odnosno oni koji su imali skor 0. Vrednosti na skali ekološkog aktivizma se kreću od 1 do 8.

Postepena višestruka regresija (*stepwise regression*) sprovedena je u dva koraka. U prvom koraku su uključene socio-demografske varijable („tvrde varijable“), a u drugom vrednosti i stavovi (percepcija otvorenosti političkih struktura, važnost ekonomije, prihvatanje vrednosti nove ekološke paradigme i postmaterijalizma („meke varijable“)). Osnovna zamisao je bila da se prepoznaju nezavisni efekti kako pojedinačnih prediktora tako i grupe prediktora („tvrđih“ i „mekih“). Analiza ukazuje da su kumulativni nezavisni efekti strukturnih (socio-demografskih) varijabli 5,1%, dok meke varijable (stavovi i vrednosti) objašnjavaju dodatnih 5,3% varijanse u stepenu aktivizma. Pojedinačno posmatrano, svi prediktori izuzev pola, mesta stanovanja, subjektivne percepcije klasnog položaja i indeksa nove ekološke paradigme, pokazuju nezavisne efekte u predviđanju povećanja stepena ekološkog aktivizma. Viši materijalni položaj, mlađa starosna dob, više obrazovanje i percepcija struktura političkih mogućnosti kao otvorenih doprinose povećanju praktikovanja ekološkog aktivizma. S druge strane, može se reći da materijalistički vrednosni obrazac i visoko vrednovanje ekonomskih ciljeva destimulišu praktikovanje ekološkog aktivizma.

Tabela 3. Višestruka linearna regresija – stepwise model

	B	Std. greška	Beta	B	Std. greška	Beta
Konstanta	5,341	0,721		6,876	1,027	
Pol ispitanika						
Muški	0,269	0,313	0,035	0,362	0,309	0,047
Ženski (ref.)						
Mesto stanovanja						
Selo	- 0,367	0,358	- 0,044	- 0,035	0,354	- 0,004
Grad (ref.)						
Materijalni položaj⁴³						
Viši	0,984*	0,344	0,121	0,894*	0,338	0,110
Nizak (ref.)						
Starost ispitanika						
25–54	- 0,738*	0,37	- 0,091	- 0,751*	0,362	- 0,093
55 +	- 0,884*	0,421	- 0,099	- 0,854*	0,415	- 0,096
18–24 (ref.)						
Obrazovanje						
Osnovna škola	- 0,528	0,666	- 0,037	- 0,246	0,656	- 0,017
Srednje obrazovanje	- 1,033*	0,359	- 0,13	- 0,802*	0,354	- 0,101
Visoko obrazovanje (ref.)						
Vrednosti postmaterijalizma						
Materijalisti				- 0,94*	0,501	- 0,100
Mešoviti				- 0,491	0,412	- 0,063
Postmaterijalisti (ref.)						
SPM				0,563*	0,187	0,123
EKON				- 0,293**	0,076	- 0,164
NEP				- 0,062	0,055	- 0,048
R²	0,051 (5,1%)			0,104 (10,4%)		

*p < 0,05; **p < 0,01

Na osnovu predstavljenih modela, može se zaključiti da ekonomski činilac igra ključnu ulogu u tome da li će uopšte doći do javljanja ekološkog aktivizma. Naime, visok materijalni položaj, s jedne strane, i niže vrednovanje ekonomskih pitanja, s druge, stoje u pozitivnoj vezi s ekološkim aktivizmom. Percepcija strukture političkih mogućnosti kao otvorene i vrednosti (čiji se posredan uticaj vidi i kroz varijablu obrazovanja), dobijaju na značaju tek kada je u pitanju stepen u kome su građani ekološki aktivni. Dakle, ovim se još jednom potvrđuje zaključak mnogih ranijih

43 Materijalni položaj je izražen kroz dve kategorije – niži i viši materijalni položaj. U pitanju je subjektivna procena ispitanika.

istraživanja da je ekologija tema za one „punog stomaka“, odnosno da su ekonomske prepreke prve koje se moraju premostiti da bi došlo do razvoja participativnog tipa ekološkog pokreta. Tek kada su elementarne potrebe zadovoljene i kad postoji izvestan prostor za ispunjenje viših ciljeva, može se govoriti o uticaju karakteristika šireg političkog sistema i vladajućih vrednosti na ekološki aktivizam građana. Da zaključimo, pojedinačno najvažniju prepreku za razvoj ekološkog pokreta participativnog tipa u Srbiji predstavlja nepovoljna ekonomska situacija, relativno siromaštvo i nezaposlenost (prekarni položaj) značajnog udela radno sposobnog stanovništva.

Transakcioni potencijali ekološkog pokreta u Srbiji

Istraživanja sprovedena u zemljama Istočne Evrope ukazala su na nešto niže nivoe ekološke svesti i mobilizacije u poređenju sa zapadnim delom kontinenta (Chaisty & Whitefield, 2015). Jedna grupa autora o bivšim socijalističkim zemljama govori kao o „demokratijama bez građana“ (Foa & Ekiert, 2017), pronalazeći objašnjenje za nizak nivo građanske participacije u slabosti civilnog društva (Howard, 2003; Bernhagen & Marsh, 2007). S razvojem urbanih pokreta, građanskog samoorganizovanja i aktivizma svakodnevnog života, te nizom protesta protiv mera štednje i krize demokratije u ovom delu Evrope, slika pasivnog civilnog društva se postepeno menja (Piotrowski, 2013, 2015; Ekiert & Kubik, 2014; Cisar, 2018; Krastev, 2017). Međutim, društveni pokreti u Istočnoj Evropi i dalje imaju problem univerzalizovanja zahteva, povezivanja s pokretima iz drugih delova sveta i razumevanja lokalnih problema u kontekstu globalnih borbi. Umesto toga, većina borbi ostaje lokalnog karaktera, često ograničena na velike gradove, ne uspevajući da se proširi po unutrašnjosti i otvori krupnija pitanja (Piotrowski, 2015: 8; Jacobsson, 2015).

Nastojeći da dekonstruišu narativ o slabosti društvenih pokreta kao posledici zaostalosti postsocijalističkih društava, Cveta Petrova i Sidni Tarou su skrenuli pažnju na specifičan transakcioni oblik aktivizma⁴⁴ koji

44 Pojedini autori ukazuju i na druge autohtone oblike udruživanja i organizovanja karakteristične za zemlje (polu)periferije, kao što su oligarhijske veze, klanovi, rođačke veze, nepotizam i drugi oblici neformalnost (Gagy, 2015: 26).

se javlja u ovom delu sveta (Petrova & Tarrow, 2007) pod značajnim uticajem procesa evrointegracija (Cisar, 2010, 2013; Cisar & Navratil, 2014; Cisar & Vrablikova, 2013; Fagan, 2004). Nosioци ovakvog oblika aktivizma su profesionalne nevladine organizacije, koje međusobno saraduju razmenjujući resurse, znanja i informacije. Strane donacije su doprinele njihovoj profesionalizaciji i učinile ih nezavisnim od podrške građana (Mazak & Diviak, 2018). Umesto masovnih protesta, organizacije civilnog društva se oslanjaju na elitni repertoar delovanja, koji podrazumeva lobiranje, zastupanje i nezavisnu ekspertizu, putem kojeg ostvaruju uticaj na donosioce odluka.

Kao što je bilo reči u poglavlju o razvoju ekološkog pokreta u svetu, profesionalizacija građanskog delovanja je prisutna i u zemljama izvan postsocijalističkog bloka (Skocpol, 2003). Međutim, interesantno je da opaženim tendencijama istraživači na Zapadu uglavnom pripisuju negativnu konotaciju, smatrajući da vode slabljenju društvenih pokreta, dok autori koji se bave Istočnom Evropom vide profesionalni aktivizam kao dokaz da civilno društvo u ovim zemljama nije pasivno kako se to obično pretpostavlja (Mazak & Diviak, 2018: 204).

Iako su profesionalne ekološke organizacije ostvarile izvesne uspehe u oblasti zaštite životne sredine utičući na izmene ekološkog zakonodavstva i njegovu striktniju primenu (Cisar, 2010, 2013; Petrova & Tarrow, 2007), često su kritikovane kao neautentične, zavisne od stranih donatora, zainteresovane za projektna sredstva ali ne i za potrebe građana i depolitizovane u svom delovanju (Fagan, 2004; Fagan & Carmin, 2011). Ipak, kroz proces međunarodne socijalizacije i širenja ekoloških diskursa, prenošenja znanja i mehanizama delovanja, one se vide i kao rasadnik novih oblika borbe, na čijim osnovama izrastaju samonikle inicijative koje na autentičan način uspevaju da kontekstualizuju međunarodna pitanja i konflikte. Pored toga, spoljna patronaža u poludemokratskim sistemima predstavlja značajan izvor političke autonomije nevladinih organizacija i pruža podršku inicijativama koje se bave manje popularnim temama poput zaštite životne sredine (Checkel, 2005; Cisar, 2010; Cisar & Navratil, 2015; Cisar, 2018).

Rezultati istraživanja o kojima je do sada bilo reči ukazuju na to da u Srbiji ne možemo govoriti o postojanju ekološkog pokreta participativnog tipa. Analiza je pokazala da je jedan od ključnih razloga koji otežavaju masovnu mobilizaciju na zaštiti životne sredine prioritarnost rešavanja drugih društvenih pitanja, pre svega podsticanja ekonomskog razvoja, smanjenja nezaposlenosti i siromaštva. U ovom delu rada, imajući u vidu

specifičnosti Srbije (koje se ogledaju u produženoj postsocijalističkoj transformaciji, kašnjenju u procesu evrointegracija i nerešenom pitanju državnih granica⁴⁵) u odnosu na druge zemlje bivšeg socijalističkog bloka, koje su već duže od jedne decenije članice Evropske unije, fokusiraćemo se na delovanje ekoloških organizacija u nameri da odgovorimo na pitanje da li u Srbiji dolazi do formiranja ekološkog pokreta transakcionog tipa. U tom smislu, pažnju ćemo usmeriti na svojstva ekoloških organizacija, kao i na mogućnosti i prepreke koji stoje na putu njihovom umrežavanju i zajedničkom delovanju u formi ekološkog pokreta.

Ekološke organizacije

Pored uličnih protesta koji privlače najviše medijske pažnje, ekološke organizacije predstavljaju najvidljivije manifestacije ekološkog pokreta. One obavljaju ključnu ulogu u mobilizaciji resursa i okupljanju simpatizera pokreta. Pored toga, upravljaju nizom aktivnosti, uspostavljaju veze s političkim strukturama, poslovnim sektorom i medijima (McCarthy & Zald, 1977). Važan su izvor kolektivnog identiteta i često su za širu javnost najprepoznatljiviji predstavnik pokreta. Organizacija Grinpis je, recimo, jedna od prvih asocijacija na pomen ekološkog pokreta. Organizacije obavljaju i leadersku ulogu u pokretu i obezbeđuju kontinuitet u radu, a njihov značaj postaje važan u trenucima kada entuzijazam aktivista i volontera počne da slabi (Della Porta & Diani, 2006). U transakcionom tipu pokreta, uloga profesionalnih organizacija je posebno istaknuta jer one predstavljaju stožer kolektivne akcije. Te organizacije su najčešće upisane u zvanične državne registre, imaju definisan statut, misiju i viziju, organe rukovođenja i uslove pristupanja, a sredstva za rad obezbeđuju konkurišući za programe institucionalne podrške i projektna sredstva.

U Srbiji je registrovan veliki broj ekoloških nevladinih organizacija (ENVO), s konstantnim trendom porasta u poslednje dve decenije. Godine 2006, u Srbiji je bilo registrovano oko 200 ekoloških nevladinih organizacija (REC, 2006). U periodu nakon 2007. godine dolazi do porasta broja ENVO (Građanske inicijative, 2009, 2011), pa se 2012. godine broj organizacija kretao između 500 (Todić et al., 2012) i 700 (Ekološki pokret iz Odžaka, „Baza podataka ekoloških NVO u Republici Srbiji“, 2012). Prema najnovijim podacima, u Srbiji je trenutno aktivno 6.805 građanskih udruženja čija je jedna od oblasti delovanja životna sredina, što govori

45 Videti šire u: Fagan, 2010.

o velikom rastu popularnosti ove teme u toku poslednjih desetak godina (Ekološki pokret iz Odžaka, „Baza podataka ekoloških NVO u RS“, 2020).⁴⁶ Od ukupnog broja, 38% ENVO deluje na teritoriji Vojvodine, 36% na području centralne Srbije, dok je 26% organizacija registrovano u Beogradu. Iako je gotovo u svakom gradu u Srbiji registrovana makar jedna organizacija civilnog društva koja se bavi životnom sredinom, aktivne organizacije su uglavnom koncentrisane u velikim gradovima, pre svega u Beogradu, ali i u Novom Sadu, Subotici, Nišu i Kragujevcu. U manjim gradovima i ruralnim sredinama ih ima znatno manje (REC, 2006, 2015; Građanske inicijative, 2011).

Većina danas aktivnih ekoloških organizacija osnovana je posle 2000. godine. Veoma mali udeo (8%) organizacija je osnovan pre 1990, i to su planinarski klubovi, organizacije izviđača i gorana, i druge omladinske i istraživačke organizacije nastale u vreme socijalizma ili ranije, dok je svaka deseta organizacija nastala u periodu između 1990. i 1999. godine. Između 2000. i 2005. godine osnovana je približno četvrtina trenutno aktivnih ekoloških organizacija, između 2005. i 2010. godine 35% organizacija, koliko i u periodu između 2010. i 2014. godine (Tomašević & Marinković, 2015: 7). Ukupno posmatrano, u Srbiji se približno svaka četvrta (24%) organizacija civilnog društva bavi temom zaštite životne sredine, što ih po brojnosti stavlja na treće mesto, odmah iza organizacija koje se bave kulturom, obrazovanjem i istraživanjima (Čirković, 2019: 75).

Ono što nije dovoljno poznato jeste u kojoj meri su registrovane organizacije zaista i aktivne, imajući u vidu rasprostranjenu praksu da organizacije nastaju za potrebe realizacije određenog projekta i prestaju s radom po njegovom okončanju, ostajući još neko vreme zabeležene u registrima.

Veliki broj ekoloških organizacija postoji samo na papiru. Retke su one koje imaju kontinuitet, već najčešće traju koliko i projekti, ne čuješ za njih dok ne dobiju sledeći projekat. U međuvremenu – hibernacija. (Ambasadori, Beograd)

Ekološke organizacije u Srbiji se najčešće bave praktičnim aktivnostima u zajednici i pružanjem usluga: kampanje⁴⁷ podizanja svesti javnosti o važnosti zaštite životne sredine (94%), pružanje informacija (71%) i medijska promocija (53%); akcije čišćenja i organizovanja kampova (58%) i obrazovanje (63%). U nešto manjem obimu, zastupljene su i političke

46 <http://epodzaci.org/index.php> (pristupljeno 9. 2. 2020)

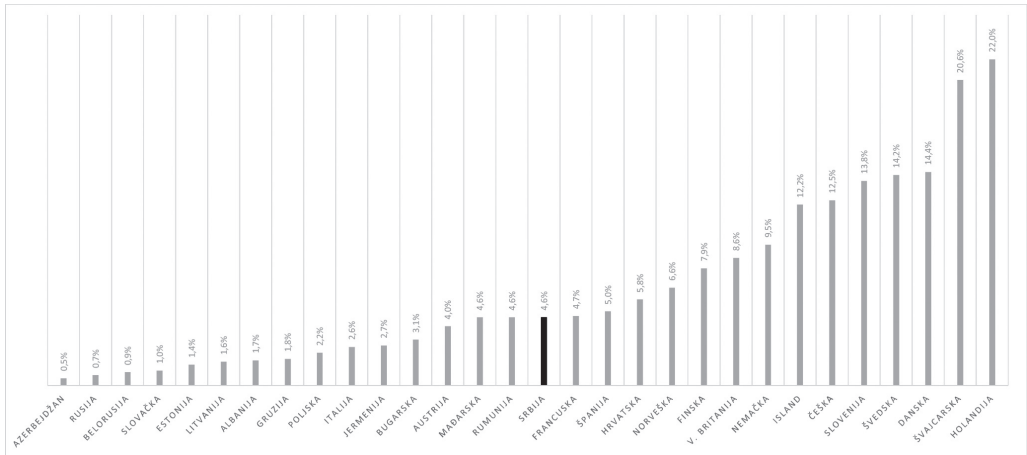
47 Višestruki odgovori.

aktivnosti: organizovanje protesta (55%), lobiranje kod donosilaca odluka (49%), monitoring rada javnih ustanova (28%), saradnja s predstavnicima lokalnih (65%) i nacionalnih vlasti (38%) i implementacija politika (21%) (Tomašević & Marinković, 2015: 13).

Većina organizacija koje se bave zaštitom životne sredine obavljaju relativno širok spektar aktivnosti i sklone su menjanju fokusa u zavisnosti od aktuelnih trendova i mogućnosti projektnog finansiranja. Drugim rečima, relativno mali broj organizacija je specijalizovan za određenu oblast i njome se posvećeno bavi. Većina organizacija deluje na lokalnom nivou (83%) ili učestvuje u aktivnostima koje podrazumevaju regionalno umrežavanje (74%). S druge strane, oko polovine organizacija je učestvovalo u aktivnostima koje su se sprovodile na nacionalnom nivou, a jedna trećina je bila uključena u aktivnosti međunarodnog karaktera, pre svega u programe prekogranične saradnje (Tomašević & Marinković, 2015: 7–9).

Istraživanje koje je sproveo Regionalni ekološki centar pokazuje da oko jedne četvrtine organizacija ima preko stotinu članova. Tu je najčešće reč o omladinskim organizacijama, pokretu gorana, planinarskim klubovima, volonterskim centrima, izviđačkim odredima i udruženja poljoprivrednika, pčelara, sportskih ribolovaca i sl. Jedna trećina broji između 20 i 50 članova, dok jedna petina okuplja do 20 ljudi. U većini organizacija su članovi ujedno i volonteri, a njihovo angažovanje je povremeno, najčešće u realizaciji većih akcija (Tomašević & Marinković, 2015: 8). Naše istraživanje (ENVO 2011) pokazalo je da volonteri nemaju značajniju ulogu u planiranju i vođenju rada ekoloških organizacija, već se angažuju po potrebi. Mladi ljudi su motivisani da volontiraju u ovim organizacijama, između ostalog, zato što to predstavlja poželjnu referencu u biografiji, koja postaje sve važnija za dobijanje posla ili stipendije za školovanje u inostranstvu (videti više u: Petrović & Stanojević, 2019b).

Prema podacima Evropske sudije vrednosti (EVS 2019), 4,6% građana Srbije je učlanjeno u ekološke organizacije i udruženja, što predstavlja porast u odnosu na 2010. godinu, kada je u ekološke organizacije bilo uključeno oko 2% građana (ISI 2010). Posmatrano u komparativnoj perspektivi, Srbija se prema udelu članstva u ekološkim organizacijama nalazi negde na sredini, ispred većine bivših sovjetskih republika i drugih zemalja postsocijalističkog bloka, ali iza najvećeg broja zemalja zapadne i severne Evrope.

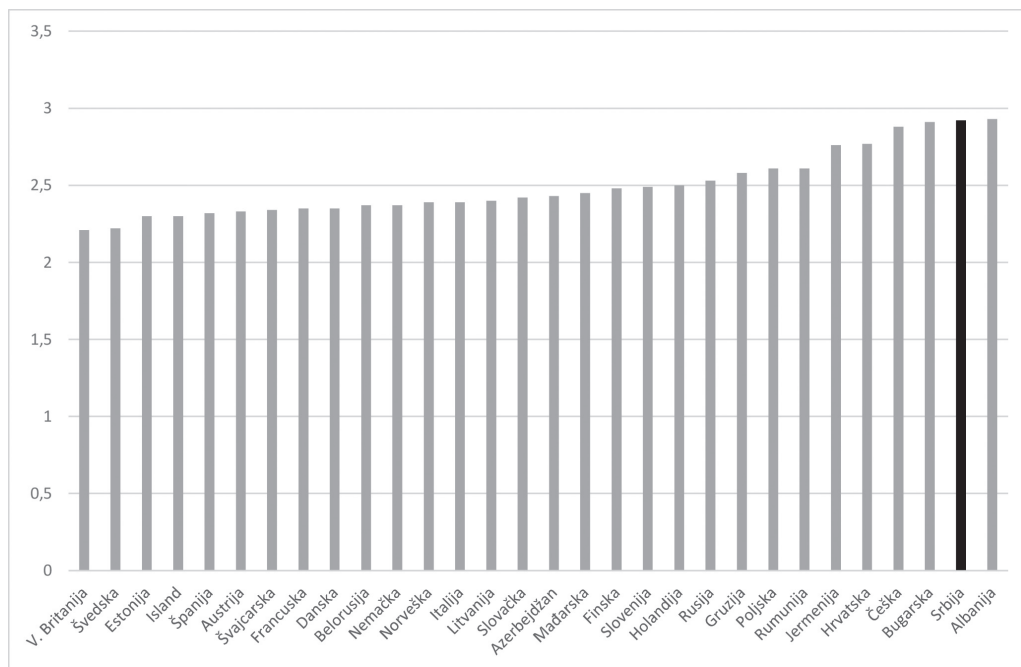
Grafikon 7. Komparativni prikaz uдела članstva u ekološkim organizacijama u Srbiji i drugim zemljama (izvor: EVS 2019)

Jedan od razloga relativno slabog učešća u aktivnostima ekoloških organizacija leži u tome što organizacije u svom radu uglavnom nisu usmerene na mobilizaciju građana. O tome da su aktivnosti ekoloških organizacija nepoznanica za građane, govori podatak istraživanja (ISI 2010) da gotovo dve trećine (62%) ispitanika ne zna da li u njihovoj lokalnoj zajednici postoji neka ekološka organizacija. Drugi razlog leži u nedostatku poverenja. Poverenje u informacije koje pružaju nevladine organizacije imala je svega trećina ispitanika 2010. godine. Da je rad ekoloških organizacija uspešan smatralo je 13% anketiranih, dok je za približno polovinu on osrednji, a za jednu četvrtinu neuspešan. Gotovo dve trećine ispitanika (62%) nije zadovoljno angažmanom ENVO na polju zaštite životne sredine i rešavanju lokalnih ekoloških problema. Nepovoljnu ocenu građana dobili su i programi koje pripremaju ove organizacije, način na koji informišu građane o važnosti zaštite životne sredine, kao i uključivanje građana u akcije usmerene na zaštitu životne sredine. Prema mišljenju ispitanika, oni koji se formalno bore za zaštitu životne sredine često to rade iz lične koristi (24%), radi političke promocije (17%) ili zato što je to popularno (8%), dok, prema uverenju nešto više od jedne trećine ispitanika (37%), to rade i iz iskrenih pobuda.

Prema podacima Evropske studije vrednosti (EVS 2019), građani Srbije prednjače po nedostatku poverenja⁴⁸ ($M = 2,92$) u ekološke organizacije (grafikon 8). Na osnovu podataka prikazanih grafikonom 8, može se primetiti i

48 Stepen poverenja je meren na četvorostepenoj skali, gde 1 označava potpuno poverenje a 4 izostanak poverenja. Teorijska aritmetička sredina iznosi 2,5.

da je poverenje nešto niže u bivšim socijalističkim zemljama (s izuzetkom Estonije). Ti nalazi su u skladu i s rezultatima drugih istraživanja, koja pokazuju da je u ovim zemljama ukupno poverenje u institucije generalno niže u odnosu na zemlje zapadne i severne Evrope (Krastev, 2017).

Grafikon 8. Prosečno nepoverenje u ekološke organizacije u Srbiji u komparativnoj perspektivi (izvor: EVS, 2019)

Tipovi ekoloških organizacija

U prethodnom odeljku ocrtani su osnovni trendovi razvoja ekološkog civilnog sektora u Srbiji. U ovom delu rada ulazimo u dublje razmatranje karakteristika ekoloških organizacija, sledeći analitičku matricu koju su razvili Donatela dela Porta i Mario Diani, a koja pravi razliku između participativnih (samoniklih) i profesionalnih organizacija civilnog društva (Della Porta & Diani, 2006).

Samonikle ekološke organizacije najčešće nastaju iz reakcije na ekološke probleme s kojima se suočavaju lokalne zajednice, kao što su skladištenje opasnog otpada u neposrednoj blizini naselja, zagađenje toksičnim materijama iz obližnjih fabričkih postrojenja, izgradnja industrijskih objekata

i sl. Takvom tipu organizacija je svojstvena neformalna, horizontalna struktura i učešće svih ili većine članova u donošenju odluka (Cable & Benson, 1993; Kriesi, 1996; Brulle, 2000). Organizacije koje pripadaju ovom tipu se, po pravilu, oslanjaju na strategiju masovne mobilizacije i volonterski rad (Della Porta & Diani, 2006: 140). S obzirom na to da ishode iz neuspaha ili nespremnosti državnog aparata da kontroliše štetne aktivnosti zagađivača i zaštiti lokalno stanovništvo, one najčešće izazivački nastupaju prema nadležnim institucijama, kritikuju njihove postupke i zahtevaju prekid nepoželjnih praksi, doslednu primenu postojećih propisa i kažnjavanje odgovornih. Članovi participativnih organizacija uglavnom dolaze iz nižih društvenih slojeva, neposredno ugroženih ekološkim rizicima. Za takve organizacije je karakteristično da oskudevaju u resursima, postoje relativno kratko (ili dok se problem ne reši ili dok entuzijazam učesnika ne oslabi) i teško uspostavljaju trajnije odnose saradnje s donosiocima odluka (Della Porta & Diani, 2006).

Profesionalne organizacije, s druge strane, nastaju kao rezultat inicijative profesionalnih eko-aktivista i stručnjaka iz oblasti zaštite životne sredine. Takve organizacije su usmerene na mobilisanje finansijskih resursa iz različitih izvora (Della Porta & Diani, 2006: 140). Iako umeju da zauzmu kritičku poziciju prema zvaničnoj politici i nepoželjnim praksama, uglavnom nastoje da uspostave odnose saradnje i partnerstva s predstavnicima vlasti i da, koristeći mehanizme pregovaranja, ostvare svoje ciljeve. Profesionalne organizacije su prevashodno zainteresovane za učešće u formulisanju javnih politika. Kada je u pitanju unutrašnja organizacija, imaju precizno propisane procedure učlanjenja, pisana pravila i statute, te formalizovanu (neparticipativnu) strukturu upravljanja, u kojoj menadžment donosi najvažnije odluke (Kriesi, 1996). Njih odlikuje i angažovanje plaćenog osoblja koje razvija profesionalnu karijeru unutar organizacije. Osoblje u ovim organizacijama se najčešće regrutuje iz redova pripadnika nove srednje klase. Baza članstva je tanka ili je participacija samo formalnog tipa, što uglavnom znači da je jedina aktivnost članova redovno uplaćivanje članarina i davanje dobrovoljnih priloga. U tom smislu, članovi u ovim organizacijama nemaju gotovo nikakvu ulogu u aktivnostima organizacije (Della Porta & Diani, 2006). Prednost ovog tipa organizacija leži u tome što imaju kapacitet da se kontinuirano i na profesionalan način bave određenim temama. Takođe, formalna struktura im pruža mogućnost da lakše dođu do finansijskih sredstava, jer je često jedan od uslova projektnog finansiranja postojanje zaposlenog osoblja i formalna registracija. Takve organizacije su poželjan partner državnim institucijama jer postoji mogućnost uspostavljanja profesionalne i formalizovane saradnje.

Negativne strane se ogledaju u vrlo slaboj povezanosti s građanima ili s onim grupama čije bi interese trebalo da zastupaju; potom, u birokratizaciji i nedostatku kritičkog odnosa prema određenim društvenim pitanjima, kao i u zavisnosti od finansijera (Della Porta & Diani, 2006).

U tabeli 4 sumarno su predstavljene osnovne karakteristike participativnog i profesionalnog tipa ekoloških organizacija. Dva opisana ideal-tipa imaju prvenstveno analitičku funkciju u razumevanju formi u kojima se ekološki aktivizam može javiti, dok se u realnosti može očekivati javljanje raznovrsnih mešovitih tipova organizacija. Tako, primera radi, Grinpis uspešno kombinuju formalizovanu strukturu odlučivanja, masovnu mobilizaciju i protestne aktivnosti. S druge strane, nisu retki ni slučajevi profesionalnih organizacija čije se aktivnosti fokusiraju isključivo na lokalni kontekst. Sve ove forme organizovanja imaju određeni značaj za aktivnosti društvenih pokreta i, u zavisnosti od situacije, manje su ili više pogodne za ostvarivanje ciljeva pokreta.

Tabela 4. Tipovi ekoloških organizacija

	SAMONIKLE	PROFESIONALNE
Donosilac odluka	članstvo	menadžment
Opseg delanja	lokalni	nacionalni i nadnacionalni
Tipičan oblik delanja	reaktivno (traže primenu postojećih propisa)	proaktivno (učesće u kreiranju ekološke politike)
Članstvo	pojedinci neposredno ugroženi ekološkim rizicima	pripadnici nove srednje klase
Osnovni izvor prihoda	članarine i lična sredstva	sponzorstvo (donacije drugih organizacija)
Osnovni tip odnosa s državnim strukturama	sukob (protest)	saradnja (partnerstvo)

Istraživanjem ekoloških organizacija u Srbiji (ENVO 2011) obuhvaćene su 33 profesionalne organizacije, 3 samonikle⁴⁹ i 8 organizacija koje spadaju u mešoviti tip. U mešoviti tip su svrstane organizacije koje su nastale u socijalističkom periodu ili ranije (Pokret gorana, odredi izviđača, planinarska udruženja i sl.), a koje su preživele postsocijalističku transformaciju uspevajući da se prilagode i nastave s radom u značajno izmenjenim društvenim okolnostima. Te organizacije se nalaze u procesu transformacije, mnoge od njih ka profesionalnom tipu. Hibridni karakter

49 Do predstavnika ovog tipa organizacija je bilo najteže doći usled njihovog neformalnog karaktera, *ad hoc* nastajanja (i nestajanja) u vezi s izbijanjem konkretnog ekološkog problema. Retke su organizacije ovog tipa koje uspeju da opstanu tokom više godina ili da nadrastu neposredni razlog nastajanja i da nastave da se bave drugim ekološkim pitanjima.

organizacija nasleđenih iz (pred)socijalističkog perioda, između ostalog, ogleda se u tome što još uvek dobijaju izvesnu institucionalnu podršku lokalnih samouprava, mada se sve više usmeravaju ka projektnom finansiranju. Aktivnostima ovakvih organizacija upravlja nekoliko profesionalnih aktivista ali se, uporedo s tim, održava baza članova-volontera koji imaju izvesnu ulogu u odlučivanju. Pored realizacije projektnih aktivnosti, održava se kontinuitet tradicionalnih manifestacija nasleđenih iz prethodnog perioda. Tipičan primer ovakve vrste organizacija su Mladi istraživači Srbije. Organizacija je izrasla iz istraživačkog pokreta koji je nastao 1969. godine u Valjevu. Kao i druge organizacije iz tog vremena, država ih je finansirala (i kontrolisala). Tokom 1990-ih godina, dolazi do promene organizacione strukture, pa ona više nije hijerarhijska, već su svi pojedinačni klubovi, kao zasebna pravna lica, postali deo jedinstvene horizontalne mreže. Vremenom se broj aktivnih klubova smanjivao, ali su još uvek aktivni, recimo, Mladi istraživači iz Bora. Od vremena nastanka pa sve do danas, Mladi istraživači su se uspešno prilagođavali promenjivim društvenim okolnostima. Danas predstavljaju jednu od najjačih organizacija u ovoj oblasti, koja uspeva da realizuje velike međunarodne projekte a paralelno održava jaku volontersku mrežu.

Samonikle ekološke organizacije

Iako ekološki problemi imaju efekat bumeranga koji se, dugoročno, ne može izbeći (Bek, 2001), privilegovane društvene grupe uspevaju da eksternalizuju ekološke troškove, čiji teret nesrazmerno snose pripadnici nižih društvenih slojeva (Bullard, 1994; Martinez-Alier, 2002). Fabrička postrojenja, deponije, odlagaonice toksičnih materija i drugi izvori ekoloških rizika, smešteni su na marginalnim teritorijama koje naseljava deprivilegovano stanovništvo. To za posledicu ima visoke stope morbiditeta i mortaliteta te izuzetno loše uslove života ovog dela populacije. Iz takvih oblika ekološke nepravde i uskraćivanja elementarnih ekoloških prava razvija se „ekologizam siromašnih“, koji se znatno razlikuje od „ekologizma privilegovanih“ koji ishoduje iz postmaterijalističkog vrednosnog sistema (Inglhard, 1995; Martinez-Alier, 2002; Nixon, 2011; Avelino & Rotmans, 2009).

Samonikle ekološke inicijative⁵⁰ i protesti u Srbiji su relativno retka pojava, a usled svog neformalnog karaktera i nepostojanosti, vrlo su teški

50 Delovi ovog odeljka su prethodno objavljeni u članku Petrović, J. (2019) Ekološki konflikti u Srbiji: građani protiv hidroelektrana, u: Prodanović, S., Pudar Draško, G., Velinov, M. (prir.) *Otete institucije u Srbiji: Teorija i praksa* (str. 129–146), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

za proučavanje. Takve organizacije uglavnom nastaju kao deo formalizacije ekološke borbe lokalnog karaktera. Delovanje samoniklih organizacija, koje često uzima oblike građanske neposlušnosti i uličnih protesta, najčešće se zadržava u lokalnim okvirima, te one uglavnom opstaju koliko i problem za čije se rešavanje bore ili dok ne oslabi entuzijizam učesnika.

Još od pobune protiv izgradnje nuklearnih postrojenja koja je izbila sredinom 1980-ih, na nacionalnom planu gotovo da nije bilo značajnijih ekoloških protesta. U poslednjih nekoliko godina, u Beogradu je održano nekoliko manjih skupova u organizaciji društava za zaštitu životinja i grupa koje se bore protiv upotrebe genetski modifikovanih organizama, ali su ove inicijative bile kratkog daha i skromnih rezultata. Početkom dvehiljaditih, u Pančevu i Boru organizovana je serija protesta protiv zagađenja vazduha, kojima se želela skrenuti pažnja javnosti na zdravstvene rizike s kojima se suočavaju stanovnici ova dva grada (Petrović & Vukelić, 2013). Stanovnici Zrenjanina već godinama pokušavaju da reše problem pijaće vode, povremeno i protestujući, ali zasad bez značajnijih uspeha. Slična je situacija i sa stanovnicima Užica. Krajem 2019. i početkom 2020. godine održan je niz protesta protiv zagađenja vazduha, takođe bez rezultata. Ipak, nekoliko ekoloških protesta lokalnog karaktera je uspeo da privuče pažnju javnosti. Reč je o protestu stanovnika Brodareva protiv izgradnje dve hidroelektrane na reci Lim u blizini ovog mesta. Drugi slučaj, koji je imao još snažniji odjek, bio je protest stanovnika Stare planine protiv izgradnje više desetina mini-hidrocentrala.

Pobuna stanovnika Brodareva, malog mesta na reci Lim u jugozapadnoj Srbiji na samoj granici s Crnom Gorom, izbila je 2012. godine nakon početka radova na izgradnji dve hidroelektrane u blizini ovog naselja. Projekat koji je iniciran 2010. godine i u medijima najavljivan kao značajna investicija kanadske kompanije *Reservoir Capital Corp*⁵¹ (Conić, 2010), podrazumevao je korišćenje rečnih potencijala u razdoblju od 30 godina, s planom izvoza proizvedene električne energije u Italiju. Ono što je izostavljeno iz medijskih izveštaja jeste to da izgradnja ovih postrojenja podrazumeva potapanje lokalnog groblja i imanja meštana, stvaranje niza problema s regulacijom podzemnih i otpadnih voda, te promene u mikroklimi, što bi, sve zajedno, značajno narušilo prirodni ekosistem i kvalitet života stanovnika ovog kraja (Vojvođanska zelena inicijativa, 2017a). Uprkos tome što, prema Zakonu o proceni uticaja na životnu sredinu, projekat

51 Već je sâm karakter firme *Renewable Energy Ventures* (REV d.o.o) izazvao podozrenje javnosti, s obzirom na to da je srpska ispostava započela poslovanje 2008. godine sa svega 500 evra osnivačkog kapitala i bez ijednog zaposlenog (dostupno na: <http://www.oda.rs/wp-content/uploads/prijateljibrodareva.pdf>, pristupljeno 11. 1. 2019).

ovog tipa mora biti predmet javne rasprave, građani nisu imali mogućnost da u suštinskom smislu učestvuju u njoj.⁵² Prema rečima predstavnika jedne ekološke organizacije koja je bila uključena u čitav proces:

Korupcija je tu očigledna, jer drugačije nema šanse da bi neko uopšte prihvatio taj projekat, i to se sad pokušava progurati. Ministarstvo malo-malo pa menja stav, čas su šokirani i protiv, a onda se sve završava na brzinu. Sve je urađeno da niko ne dođe na javnu raspravu. Krili su datum i mesto održavanja, a još su nas tamo dočekali kao neprijatelje. Mi smo ipak došli, nisu nas baš izbacili, ali smo sami otišli kad smo rekli šta smo imali. (Eko centar, Beograd)

U septembru 2012. godine, predstavnici grupe organizacija civilnog društva „Brana“ organizovali su veliki protest „Brana nasilju“. Tom prilikom su predali zahtev Vladi Srbije, koji je potpisalo 77 organizacija iz više gradova, u kome se tražilo odustajanje od izgradnje hidrocentrala na reci Lim. Proteste lokalnog stanovništva podržala je grupa nekoliko vodećih beogradskih organizacija i još pedesetak drugih ekoloških udruženja iz različitih delova Srbije. Uprkos svim nepravilnostima, resorno ministarstvo je maja 2013. godine izdalo Rešenje⁵³ kojim je data saglasnost na Studiju o proceni uticaja na životnu sredinu hidroenergetskih objekata Brodarevo 1 i Brodarevo 2 (Vila, 2013). Odbijajući da prihvate odluku, nezadovoljni građani, predvođeni Ekološkim pokretom Lim iz Priboja, nastavili su da se različitim institucionalnim i vaninstitucionalnim mehanizmima bore protiv izgradnje hidroelektrana. Na epilog ove priče se čekalo punih pet godina. Presudom Upravnog suda Republike Srbije iz 2017. godine poništeno je Rešenje o obimu i sadržaju Studije o proceni uticaja na životnu sredinu projekata Brodarevo 1 i 2, posle čega su obustavljeni radovi na izgradnji ovih postrojenja, a kompanija REV je najavi-

52 Prva javna rasprava je organizovana u Prijepolju. Usled sukoba koji su tom prilikom izbili i kulminirali prebijanjem dvojice učesnika, javna rasprava je prekinuta, a održavanje naredne je premešteno u Beograd. Pored toga što je javna rasprava izmeštena nekoliko stotina kilometara daleko od neposredno zainteresovane javnosti, što je u suprotnosti s odredbama Pravilnika o postupku javnog uvida („Sl. glasnik RS“, br. 69/2005), manipulirano je i datumom održavanja, koji je objavljen u jeku novogodišnjih praznika. Na dan održavanja rasprave, ispred zgrade Privredne komore u Beogradu postavljeno je više pripadnika policije, dok je na ulazu službeno lice legitimisalo one koji su želeli da prisustvuju i proveravalo da li se nalaze na neakvom spisku, iako takav postupak predstavlja direktno kršenje zakona.

53 Rešenje Ministarstva energetike, razvoja i životne sredine br. 353-02-1205/2012-12 od 23. 5. 2013. godine, kojim je data saglasnost na Studiju o proceni uticaja Projekta izgradnje hidroenergetskih objekata Brodarevo 1 i Brodarevo 2 na životnu sredinu, poništeno je tri godine kasnije presudom Upravnog suda.

la povlačenje iz Srbije (Vojvođanska zelena inicijativa, 2017b). Međutim, borba stanovnika Polimlja za vodu se tu ne okončava. Već u oktobru 2017. godine izbili su protesti građana Priboja protiv izgradnje hidroelektrane „Rekovići“ (Blic, 2017). Ni stanovnici Brodareva nisu imali vremena da odahnu. Ubrzo su morali da započnu narednu bitku – ovog puta za čistu vodu za piće (Vojvođanska zelena inicijativa, 2018).

Nekoliko godina kasnije, u sličnoj situaciji su se našli i stanovnici Stare Planine, iako u prvo vreme toga nisu bili svesni. U zgradi opštinske uprave grada Pirota, 2011. godine je predstavljen novi Prostorni plan, koji je predviđao izgradnju 58 mini-hidroelektrana (MHE).⁵⁴ Posle skupa, većina prisutnih je ostala u uverenju da će se duž njihovih reka graditi male vodenice na kojima će po potrebi moći da melju žitarice (Georgievski, 2018). Tek nekoliko godina kasnije, kada je počela izgradnja prvih MHE, građani su mogli da vide o čemu se zapravo radilo.

Po započinjanju radova, shvativši da će njihove reke, od kojih zavisi život na tim prostorima, biti sprovedene u cevi, meštani pirotskog naselja Temska su se pobunili. Isprva su pokušali da spreče dalju izgradnju razgovorima s predstavnicima lokalnih vlasti. Kako pregovori nisu urodili plodom, tokom leta 2017. godine organizovali su niz protesta. Posle jednog od protestnih skupova, formiran je pokret „Odbranimo reke Stare planine“, koji danas okuplja preko 20.000 ljudi (Georgievski, 2018). Tek nakon što je predsednik države Aleksandar Vučić posetio Pirot, kada su građani Temske uspeli da mu ukažu na svoje probleme, predstavnici nadležnih institucija su se odazvali apelu, obećavajući zaustavljanje daljih radova (Vojvođanska zelena inicijativa, 2019). Ipak, radovi su nastavljani, a u međuvremenu je započela i izgradnja hidroelektrana na Crnovrškoj i Rakitskoj reci (Georgievski, 2018). Pobune lokalnog stanovništva su podstakle šire proteste. Verovatno najveći ekološki protest u Srbiji održan je 2. septembra 2018. godine u Pirotu. Na njemu je učestvovalo nekoliko hiljada ljudi koji su zahtevali moratorijum na izgradnju MHE u Srbiji (RTS, 2018). Nakon ukazivanja međunarodnih ekoloških organizacija na probleme do kojih dolazi širom jugoistočne Evrope kao posledica stihijske izgradnje MHE, Evropski parlament je u Izveštaju iz 2018. godine naložio Evropskoj investicionoj banci i Evropskoj banci za obnovu i razvoj da preispitaju nastavak podrške ovim projektima (Vejnović, 2018), a Vladi Republike Srbije da usvoji neophodne mere kako bi očuvala zaštićena prirodna dobra, povećala transparentnost planiranih projekata i uključila građane u proces

54 Od čega čak 43 u zoni prvog stepena zaštite. U ovim oblastima je, prema važećim zakonima, zabranjena izgradnja takvih i sličnih objekata (Georgievski, 2018).

donošenja odluka (European Parliament, 2018). Uprkos spoljnim pritiscima i unutrašnjim otporima, te donetim rešenjima o zabrani daljih radova na pojedinim lokacijama, od izgradnje MHE se još uvek nije odustalo.

Iako ova dva slučaja ukazuju na to da ekološki protesti mogu ostvariti izvesne rezultate, ne bi trebalo preuveličati njihov značaj jer oni predstavljaju pre izuzetak nego pravilo. I pored povremenih epizoda javnog izražavanja nezadovoljstva stanjem u kome se nalazi životna sredina, protesti ove vrste su relativno retki u Srbiji, najčešće su lokalnog karaktera i podržava ih relativno mali broj ljudi. Po pravilu, protesti brzo utihnu, bez značajnijih uspeha u rešavanju problema zbog kojih su inicirani. Treba imati u vidu da znatno manje šanse za uspeh imaju ekološke inicijative koja dovode u pitanje velike građevinske i infrastrukturne projekte kakvi su, recimo, projekat Beograd na vodi (Fagan & Ejodus, 2020) ili Koridori 10 i 11. Građani koji su se usprotivili tim projektima nisu imali gotovo nikakvog uspeha.

Profesionalne ekološke organizacije

Profesionalne organizacije su najčešći tip ekoloških organizacija u Srbiji. Prve profesionalne organizacije nastaju u drugoj polovini 1990-ih godina, a do naglog porasta njihovog broja dolazi nakon 2007. godine. Među njima se može napraviti razlika između nekolicine velikih i većeg broja malih organizacija. Prezastupljenost malih profesionalnih organizacija govori o ukupno slabim kapacitetima ekološkog civilnog sektora u Srbiji. Za velike organizacije je karakteristično da imaju jaku ekspertizu u oblasti zaštite životne sredine i razvijene veštine upravljanja projektima. Upravljačku strukturu čine univerzitetski profesori, bivši predstavnici državne administracije i stručnjaci iz oblasti zaštite životne sredine, dok među volonterima najviše ima studenata. Osoblje u ovim organizacijama prolazi kroz različite vrste obuka, treninga i seminara, a neophodna znanja i veštine stiže i u studijskim posetama predstavnicima vladinih i nevladinih organizacija iz inostranstva. Godišnji budžeti uglavnom prelaze sumu od 100.000 evra. Kao liderske organizacije u oblasti zaštite životne sredine, u Srbiji su se izdvojili Ambasadori održivog razvoja i životne sredine, Mladi istraživači Srbije i Centar za ekologiju i održivi razvoj (CEKOR). Sve tri organizacije su osnovane u Beogradu, iako je CEKOR kasnije premestio svoje sedište u Suboticu.

Male ekološke organizacije koje se projektno finansiraju nastaju uglavnom posle 2000. godine. Njih obično osniva nekoliko pojedinaca koji se bave ekološkim aktivizmom uz obavljanje nekog drugog redovnog posla. Iako je, prema važećim propisima za osnivanje udruženja građana,

potrebno najmanje tri člana, organizacije su uglavnom „one man show“,⁵⁵ često s poslovnim prostorijama u domovima svojih osnivača. Te organizacije postoje koliko i projekti koje vode. Godišnji budžeti malih profesionalnih organizacija se kreću oko sume od 10.000 evra. Predstavnici su većinom nezadovoljni svojim finansijskim statusom, raspoloživim kapacitetima, tehničkim znanjem i veštinama, posebno onim neophodnim za apliciranje za međunarodne projekte.

Profesionalne ekološke organizacije retko kad podržavaju aktivnosti samoniklih inicijativa, pogotovo kada one postavljaju radikalne zahteve ili su naglašeno kritične prema nosiocima vlasti. Umesto strategija masovne mobilizacije, protesta i bojkota, oslanjaju se na elitni repertoar delovanja kao što su zagovaranje i lobiranje (Radić-Dudić et al., 2006). Za razliku od uličnih protesta, koji zahtevaju masovnost kako bi dobili na značaju, ove metode delovanja podrazumevaju drugu vrstu resursa – pristup donosiocima odluka, ugled, koalicioni kapacitet, ekspertsko znanje i veštine pregovaranja. Prema mišljenju predstavnika vodećih ENVO, samonikle organizacije ne umeju da artikulišu svoje zahteve na način koji je zakonski prepoznat i koji će uvažiti donosioci odluka, niti uspevaju da se nosiocima vlasti nametnu kao relevantan sagovornik i pregovarač. Vladin sektor u takvim organizacijama ne vidi potencijalne partnere, niti ih smatra konstruktivnim i pouzdanim za saradnju.

Pojavi se priča da će ponovo biti izgradnje nuklearnih elektrana – nevladine organizacije protiv, pojavi se priča o izgradnji malih hidrocentrala – nevladine opet protiv, pojavi se priča o korišćenju uglja – nevladine opet protiv. I onda se može postaviti pitanje: za šta, na kraju, jesu? (Ambasadori, Beograd)

Prema mišljenju predstavnika profesionalnih organizacija, stihijski istupi aktivističkih udruženja izazivaju negativne reakcije drugih aktera i stvaraju više štete nego koristi, jer „slabe oštricu NVO sektora“.⁵⁶ Ukupno posmatrano, konfliktno delovanje nije nešto na šta se profesionalne organizacije lako odlučuju. Umesto toga, aktivnosti kojima se bave mogu se okarakterisati kao davanje podrške državnim institucijama u pružanju usluga iz oblasti zaštite životne sredine i učestvovanje u kreiranju javnih politika.

Eko klub se bavi promovisanjem primera dobre prakse. Mi nismo „bunđijska“ organizacija koja samo diže dreku i ništa konkretno ne radi, već se borimo za poboljšanje postojeće situacije. (Eko klub, Bor)

55 Intervju, Ekoagenda (Bor)

56 Intervju, Ambasadori održivog razvoja i životne sredine (Beograd)

Postoje dve vrste ljudi i dve vrste organizacija. Jedna vrsta su oni koji su se organizovali da bi pomogli gradu, a druga oni koje mi zovemo ekološki drekavci, od kojih nema vajde. (BUPA, Pančevo)

Ekološke organizacije koje su spremne za radikalnije oblike suprotstavljanja su u manjini, u našem uzorku ih se našlo svega tri. One su po pravilu samoniklog karaktera i kritički nastrojene, ne samo prema velikim zagađivačima i državi već i prema ekološkim organizacijama koje nisu spremne da se upuste u direktnije oblike borbe.

Svi mi koji smo se upustili u odbranu, generalno, ove planete, a ne samo našeg dvorišta ili našeg grada, znamo da je to jedna večita borba između velikih profitera i nas koji razmišljamo o životnoj sredini. I nažalost, obeshrabruje nas to što mi uglavnom gubimo, profiteri retko kad gube [...]. Ali mi moramo da se borimo, nemamo kud, i zbog mirne savesti i zbog toga što nam je zaista stalo do toga da živimo u zdravoj životnoj sredini, i mi i naša deca. Mi odustati nećemo. (Ekoagenda, Bor)

Jedno od važnih pitanja koje se otvorilo u literaturi o ekološkom aktivizmu u Istočnoj Evropi jeste to da li ekspanzija profesionalnih organizacija osujećuje razvoj samoniklog delovanja (Fagan, 2005, 2006) ili pak doprinosi uspostavljanju povoljnijeg okruženja za razvoj autohtonog ekološkog pokreta (Cisar, 2018). Naše istraživanje je pokazalo da, iako doprinose razvoju ekološke politike i jačanju institucionalnih okvira zaštite životne sredine u Srbiji, profesionalne ekološke organizacije su većinom indiferentne prema samoniklim inicijativama i retko kad im pružaju podršku. Ipak, može se smatrati važnim njihov angažman u pozicioniranju ekoloških tema kao društveno značajnih, čime se stvaraju osnove za razvoj autohtonog ekološkog civilnog društva u Srbiji.

Lideri ekoloških organizacija

Lideri organizacija imaju izuzetno važnu ulogu u društvenim pokretima. Njihov značaj je višestruk – oni učestvuju u donošenju strateških odluka (postavljaju ciljeve, biraju najpovoljnije strategije i sredstva njihove realizacije), koordinišu aktivnosti, predstavljaju organizaciju, podstiču simpatizere na učešće, mobilišu resurse, prepoznaju i kreiraju političke mogućnosti, pregovaraju s predstavnicima drugih organizacija i vlasti, itd. Od njihovih sposobnosti, znanja i veština u velikoj meri zavisi brzina i smer razvoja pojedinačnih organizacija i pokreta u celini (Morris & Staggenborg, 2005). Podaci istraživanja realizovanih u zemljama Zapadne Evrope i u SAD ukazuju na to da se lideri profesionalnih ekoloških

organizacija najčešće regrutuju iz redova pripadnika nove srednje klase – obrazovanih mladih ljudi iz urbanih sredina, tzv. eko-japija (*environmental yuppies*) (Mohai & Twight, 1987; Dietz et al., 1998; McStay & Dunlap, 1983; Schahn & Holzer, 1990; Mohai, 1992; Stern, Dietz & Kalof, 1993; Hunter, Hatchs, Johanson, 2004; Chaisty & Whitefield, 2015). S druge strane, veliki broj aktivista samoniklih grupa i inicijativa potiče i iz nižih društvenih slojeva, odnosno iz grupa neposredno ugroženih ekološkim rizicima (Freudenberg & Steinsapir, 1992; Rootes, 1999; Dunlap & York, 2008). Istraživanja su takođe prepoznala da se među članovima i liderima ekoloških organizacija može povući razlika između *aktivista* (engl. *activists*) i *zastupnika* (engl. *advocates*) pokreta. Dok je aktivistima u fokusu ostvarivanje određenog cilja pokreta (npr. zaštita ugroženih životinjskih vrsta, sprečavanje daljeg zagađenja itd.), profesionalnim zastupnicima je, pre svega, na umu sopstvena karijera i interesi organizacije (Schlosberg, 1995). Munro (2005) vidi odnos između ova dva tipa aktivista kao pasionirano naspram pragmatičnog delanja, ističući da je postojanje obe grupe aktera neophodno za opstanak pokreta. Pasionirani članovi delaju na ostvarivanju manifestnih ciljeva pokreta, oslanjajući se na ličnu unutrašnju energiju. Međutim, oni su podložni sagorevanju i gubitku motivacije za trajniji angažman. Tada na scenu stupaju pragmatični zastupnici koji su spremni da realizuju određene aktivnosti jer od njih imaju direktne lične koristi (platu, napredak u karijeri itd.). Uglavnom su profesionalni aktivisti deo profesionalnih organizacija, dok je pasionirano delanje rezervisano za samonikle inicijative.

Kada su u pitanju svojstva lidera ekoloških organizacija u Srbiji, istraživanjem (ENVO 2011) utvrđeno je postojanje izvesnih rodni razlika. Naime, na čelu tri najuticajnije ekološke organizacije u Srbiji (Ambasadori održivog razvoja i zaštite životne sredine, Mladi istraživači Srbije i CEKOR) nalaze se žene. Visoko učešće žena u ekološkim organizacijama je potvrđeno i u drugim istraživanjima. Recimo, istraživanje Regionalnog ekološkog centra je pokazalo da u svakoj trećoj organizaciji preko 80% članova i zaposlenih čine žene (Tomašević & Marinković, 2015: 11). Feminizacija oblasti zaštite životne sredine sugeriše da ovo područje (još uvek) ne predstavlja sferu značajnijeg društvenog uticaja. Ipak, da se to može promeniti pokazuje iskustvo Češke, gde vodeće pozicije u ekološkom sektoru zauzimaju muškarci (Fagan, 2004). Izvesne promene u ovoj oblasti u Srbiji mogu se očekivati po otvaranju Poglavlja 27 pristupnih pregovora.

Među liderima ekoloških organizacija u Srbiji, najzastupljeniji su mladi (starosti 18–34), koji čine gotovo polovinu uzorka (48%). Pripadnici srednje generacije su našto manje uključeni u rad ekoloških organizacija

(37%), dok starijih od 55 godina ima najmanje (15%). Nalazi su u skladu sa zaključcima drugih istraživanja (Mohai & Twilight 1987; Dietz et al., 1998; Mayerl & Best, 2018; Pampel, 2014), koja pokazuju da su mladi ljudi ti koji se najčešće ekološki angažuju. Pored toga, ovakva starosna struktura, slično kao i polna, sugeriše da životna sredina nije preterano zanimljiva za pripadnike uticajnijih društvenih grupacija, već da predstavlja mesto afirmacije i često odskočnu dasku za dalji razvoj karijere (šire u: Petrović & Stanojević, 2019a).

Jedno ranije istraživanje je pokazalo da je obrazovni nivo aktivista nevladinih organizacija znatno viši od proseka u Srbiji⁵⁷ (Lazić, 2005: 87). Među predstavnicima ekoloških organizacija s kojima smo razgovarali nije bilo onih koji su imali manje od završene srednje škole. Aktivista sa završenom srednjom stručnom spremom tehničkog usmerenja bilo je svega 8%, a s gimnazijom 12% (od kojih većinu čine studenti). Ispitanici sa završenom višom školom ili fakultetom čine dve trećine uzorka (63%), dok je onih s magisterijumom ili doktoratom čak 17%.

Ekološki aktivisti se najčešće regrutuju iz redova „društvenih i kulturnih specijalista“ – nastavnika, socijalnih radnika, novinara, umetnika, profesionalaca koji obavljaju kreativne ili poslove orijentisane na pružanje javnih usluga, kao i stručnjaka iz oblasti prirodnih nauka (ekolozi, biolozi i sl.). Ti ljudi se, usled prirode svoje profesije, znatno češće od drugih neposredno suočavaju s viktimizacijom marginalizovanih društvenih grupa i nepovoljnim posledicama industrijskog razvoja (Hannigan, 1995). Uz to, oni raspolazu relevantnim znanjem i veštinama neophodnim za ekološki aktivizam. Pojedini autori smatraju da angažovanje pripadnika nove srednje klase u civilnom sektoru nije motivisano altruističkim pobudama, već mogućnošću da se radom u ovoj oblasti obezbede plate i dodatni honorari (Berger, 1986; Kovach & Kucerova, 2009).

U našem uzorku, većinu lidera ekoloških organizacija čine pripadnici nove srednje klase, stručnjaci iz oblasti zaštite životne sredine i srodnih oblasti. Procentualno posmatrano, pored 12% studenata (uglavnom s prirodnjačkih fakulteta), više od dve trećine (68%) predstavnika ekoloških organizacija čine stručnjaci iz sfere zaštite životne sredine, dok je stručnjaka iz oblasti društvenih nauka oko 10%. Oko 10% čine tehničari i menadžeri sa srednjom stručnom spremom.

57 Naime, pojedinci s nižim obrazovanjem, koji čine približno polovinu odraslog stanovništva zemlje, sasvim su marginalno zastupljeni u redovima NVO aktivista (Lazić, 2005).

Nalazi istraživanja pokazuju da lideri ekoloških organizacija svoj materijalni položaj procenjuju kao relativno dobar, s obzirom na to da većina (58%) tvrdi da ima dovoljno sredstava za osnovne životne potrebe, ali i da s vremena na vreme sebi može da priušti i pokoji luksuz. Jedna desetina ispitanika teško spaja kraj s krajem, dok jedna trećina uspeva da podmiri samo najosnovnije potrebe. Ljudi na vodećim pozicijama u ekološkim organizacijama većinom (88%) sebe svrstavaju u srednju klasu, dok se u nižu klasu smešta 12% ispitanika (mada se iz intervju moglo videti da su takvi odgovori uglavnom bili ironičnog karaktera, s obzirom na to da su ispitanici bili nezadovoljni raskorakom između svog materijalnog položaja i visoke stručne spreme koju su stekli). Kada je u pitanju mesto stanovanja, većina članova ekoloških organizacija živi u gradskim sredinama, gde se nalaze i sedišta najvećeg broja ekoloških organizacija.

Analiza karakteristika lidera ekoloških organizacija u Srbiji je pokazala da jezgro organizacija čine stručnjaci iz oblasti zaštite životne sredine koji imaju razvijen humani i kulturni kapital, što, ukupno posmatrano, sugeriše da ekološki sektor raspolaže dobrim ljudskim resursima. Međutim, činjenica da značajan deo ispitanika nije zadovoljan svojim materijalnim položajem, skreće pažnju na opasnost odliva mozgova iz ekološkog sektora, što se već dogodilo u nekim zemljama Istočne Evrope (Fagan, 2004).

Resursi i aktivnosti ekoloških organizacija

Resursi na kojima se zasniva savremeni ekološki aktivizam su novac i vreme (volonterski rad); dobra organizacija i menadžment; administrativna i ekspertna znanja; umreženost s drugim organizacijama civilnog društva, kao i formalne i neformalne političke veze s predstavnicima vlasti na lokalnom, nacionalnom i nadnacionalnom nivou (McCarthy & Zald, 1977; Edwards & McCarthy, 2004; Carmin, 2010). Od karakteristika mobilisanih resursa u velikoj meri zavise i aktivnosti koje će pojedinačne organizacije realizovati, kao i svojstva pokreta u celini. U ovom odeljku, pažnju ćemo usmeriti na uticaj karakteristika resursa kojima raspolažu ekološke organizacije na razvoj ekološkog pokreta u Srbiji.

Prema nalazima istraživanja koje je 2015. godine sproveo Regionalni ekološki centar, jedna trećina ekoloških organizacija u Srbiji ne raspolaže gotovo nikakvim finansijskim sredstvima. Reč je ili o malim organizacijama koje se bave lokalnim akcijama ili o onima koje nisu bile aktivne u trenutku istraživanja (odnosno nisu imale nijedan tekući projekat). Budžet manji od 10.000 evra ima druga trećina organizacija, dok s iznosom većim od 100.000 evra na godišnjem nivou raspolaže svega 7,5% organizacija. U

poslednju kategoriju spada nekolicina uticajnih organizacija, od kojih oko polovine ima sedište u Beogradu (Tomašević, 2015: 10). Većina organizacija konkuriše za sredstva iz domaćih izvora (javni sektor), i to su najčešće projekti manjeg obima i lokalnog karaktera, s jednostavnom procedurom apliciranja, na koje se mogu prijaviti male organizacije koje nemaju veliko iskustvo ili razvijenu ekspertizu. Trećina organizacija obuhvaćena ovim istraživanjem je učestvovala na konkursima stranih vlada i međunarodnih organizacija, što znači da raspoložu znanjima neophodnim za složene procedure apliciranja i podnošenje projektne dokumentacije na engleskom jeziku. Oko trećine organizacija konkuriše kod fondova domaćih i stranih kompanija, dok 15% organizacija ima i samostalne izvore prihoda od prodaje robe ili usluga. Svaka treća organizacija ostvaruje izvestan prihod od članarina, mada je on uglavnom skroman, s obzirom na to da pojedinačne godišnje članarine uglavnom ne prelaze iznos od 10 evra. Većina organizacija nije zadovoljna svojim finansijskim statusom. Za oko trećinu organizacija, donacije i grantovi stranih vlada i fondova predstavljaju osnovni izvor finansiranja, dok se svaka četvrta organizacija finansira iz domaćih izvora. Približno petina organizacija se finansira iz sredstava koje obezbeđuju domaće i strane kompanije (Tomašević & Marinković, 2015: 8).

Organizacije su uglavnom zadovoljne opremljenošću poslovnog prostora i uslovima za rad (tek svaka peta ističe da oprema nije na zadovoljavajućem nivou). Približno jedna četvrtina organizacija poseduje svoj prostor za rad, dok 58% prostor iznajmljuje. Oko 20% organizacija ne raspolaze poslovnim prostorom već za rad koriste privatne prostorije svojih članova (Tomašević & Marinković, 2015: 11). Približno tri četvrtine organizacija nema stalno zaposleno osoblje, već koristi mogućnosti projektnog zapošljavanja. Ukoliko postoje zaposleni s ugovorom za stalno, najčešće je reč o samo jednoj osobi, koja uglavnom obavlja i funkciju predsednika organizacije. Približno jedna trećina organizacija ima dvoje ili više zaposlenih. U tu grupu spadaju uticajne organizacije civilnog društva koje se, pored životne sredine, bave i drugim temama (Tomašević & Marinković, 2015: 8). Mali broj trajno angažovanih aktivista otežava uspostavljanje kontinuiteta u radu organizacija. Pored toga, s obzirom na činjenicu da su plate relativno niske, organizacije imaju problem da zadrže visokokvalifikovani kadar.

Iako su izvori finansiranja NVO sektora u Srbiji raznovrsni, on se najvećim delom finansira iz stranih donacija (REC, 2006; Tomašević & Marinković, 2015; TACSO, 2010; TACSO, 2016).⁵⁸ Kao najvažniji strani

58 TACSO (2016) Needs Assesment Report, dostupno na: www.tacso.org, (pristupljeno 13. 8. 2019)

donatori izdvajaju se USAID,⁵⁹ SDC,⁶⁰ Sida⁶¹ i Evropska unija. USAID je bio jedan od najvećih donatora civilnog društva u Srbiji, ali su se sredstva koja ova agencija izdvaja značajno smanjila tokom poslednjih godina (TACSO, 2016: 20). Najvažniji pojedinačni donator civilnog društva u Srbiji sada je Evropska unija (Hafner-Ademi, 2010; Štupert, 2010; Wunsch, 2018: 30).⁶² Međutim, Evropska komisija je finansijsku pomoć za oblast zaštite životne sredine većinom usmerila na državne i lokalne institucije koje se bave klimatskim promenama, dok su iz nekoliko poziva za konkurs za sredstva IPA fondova isključene organizacije civilnog društva (TACSO, 2016: 18).

U poslednjih nekoliko godina u Srbiji, ali i čitavom regionu Zapadnog Balkana, dolazi do smanjenja aktivnosti i postepenog povlačenja donatora koji su podržavali razvoj civilnog društva. Donatorska zajednica, svesna da se očekivani razvoj nije desio, i u periodu povlačenja nastavlja da finansijski i na druge načine podržava rad civilnih organizacija. Priliv sredstava iz stranih izvora pomogao je da se podigne tehnički, stručni i menadžerski kapacitet organizacija za rešavanje ekoloških problema. Međutim, distribucija resursa iz stranih fondova je neravnomerno raspoređena, tako da sredstva uglavnom dobija nekoliko velikih ekoloških organizacija. Aktiviranje različitih mehanizama pomoći razvoju civilnog društva u Srbiji u oblasti zaštite životne sredine privukao je veliki broj građanskih udruženja, koja su preusmerila svoje delovanje u ovu oblast usklađujući se s uslovima dodele finansijskih sredstava i politikama donatora. Pored neospornog jačanja ekološkog civilnog sektora, spoljni činilac je doveo i do naglašene profesionalizacije i instrumentalizacije rada organizacija civilnog društva (Fagan, 2010a; Wunsch, 2018: 31; Fagan & Ejđus, 2020). Imajući u vidu uočene disparitete, najveći donatori civilnog društva isprobavaju nove modalitete pružanja podrške razvoju civilnog sektora u smeru podizanja kapaciteta samoniklih organizacija koje imaju uporište u lokalnoj zajednici. Ipak, novi model finansiranja se ostvaruje preko profesionalnih organizacija koje su u obavezi da uključe male organizacije i neformalne inicijative u realizaciju projekata, ali u praksi i dalje vode glavnu reč (Velat, Vukelić & Sorensen, 2015).

59 U.S. Agency for International Development

60 Swiss Agency for Development and Cooperation

61 Swedish International Development Cooperation Agency

62 U aprilu 2008. godine, Evropska komisija je ustanovila Civil Society Facility (CSF) u cilju pružanja podrške razvoju civilnog društva u zemljama Istočne Evrope. U periodu od 2007. do 2013. godine je u region Zapadnog Balkana u razvoj civilnog društva investirano 136,6 miliona evra. Za potrebe podizanja kapaciteta civilnog društva je ustanovljen i mehanizam Tehničke podrške organizacijama civilnog društva (Technical Assistance for Civil Society Organisations – TACSO) (Wunsch, 2018: 30).

Intervjui s predstavnicima ekoloških organizacija pokazuju da je novac iz stranih izvora ključan izvor finansiranja velikih organizacija, dok su sredstva koja obezbeđuje država (nacionalni budžet, budžeti lokalnih samouprava) neuporedivo značajnija u strukturi prihoda malih organizacija. Primera radi, velika beogradska organizacija Mladi istraživači Srbije ima godišnji budžet veći od 100.000 evra, od čega Evropska komisija, zajedno s UNEP-om (United Nations Environment Programme), obezbeđuje oko 85% svih sredstava. Sasvim mali deo ukupnog budžeta čine sredstva iz državnih fondova (oko 1%), dok ne dobijaju donacije od privatnih kompanija. Između 10% do 15% budžeta čini novac od članarina, koji ovoj organizaciji obezbeđuje element održivosti, što predstavlja komparativnu prednost u odnosu na organizacije koje nemaju takav izvor prihoda.

Na drugoj strani se nalaze male organizacije, koje uglavnom nisu ostvarile uspeh na međunarodnim konkursima. Razlog je najčešće bio taj što im nedostaje znanje neophodno za apliciranje (slabo se služe engleskim jezikom, ne znaju kako da pripreme konkursnu dokumentaciju i napišu predlog projekta) ili to što nemaju dovoljne kapacitete za implementaciju projekata (nemaju stalno zaposleno osoblje,⁶³ ne raspolažu sredstvima za sufinansiranje projekata (*match-funding*⁶⁴)).

Pomoć koja pristiže iz stranih fondova produbljuje jaz između ekoloških organizacija, jer iz ciklusa u ciklus iste organizacije, koje su izgradile neophodne kapacitete, dobijaju projektna sredstva, dok preostale organizacije ostaju izvan kruga finansiranja. Izostanak ovog oblika finansijske podrške predstavnici malih organizacija vide kao ključnu prepreku koja ih stavlja u neravnotežan položaj u odnosu na velike organizacije.

Sredstva namenjena civilnom sektoru izdvajaju se i iz državnog budžeta (po tzv. budžetskoj liniji 481). Međutim, manje od 30% ukupnih sredstava zaista i stigne do nevladinih organizacija (u užem smislu), dok se većina novca usmerava ka političkim partijama, Crvenom krstu, sportskim i religijskim udruženjima (Lončar, 2010). Prema oceni predstavnika ekoloških organizacija, sredstva koja se dobijaju iz državnih izvora nisu dovoljna za ozbiljniji rad na zaštiti životne sredine, dok su organizacije često primorane da se, u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, oslanjaju na

63 Najmanje jedan zaposleni s punim radnim vremenom predstavlja eliminacioni kriterijum koji se postavlja za članstvo u međunarodnim mrežama i većinu konkursa za projektna sredstva iz evropskih fondova.

64 Kao uslov je najčešće postavljeno sufinansiranje projekta u iznosu od 15% do 20% od ukupnih bespovratnih sredstava. Ta finansijska sredstva mogu poticati samo iz izvora finansiranja koji nisu namenjeni za druge projekte, već najčešće od novca prikupljenog iz članarina, kotizacija, prodaje proizvoda i usluga i sl.

lična sredstva svojih članova – kompjutere, mobilne telefone, automobile i prostorije. Uprkos razlikama u strukturi prihoda, većina ekoloških organizacija, s izuzetkom udruženja nasleđenih iz ranijeg perioda (koja, još uvek, uživaju izvesnu institucionalnu podršku),⁶⁵ nailazi na probleme u pokrivanju troškova iznajmljivanja kancelarijskog prostora i obezbeđivanja neophodne opreme za rad. Razlog je taj što novac za te potrebe uglavnom nije predviđen namenskim sredstvima iz projektnih donacija.

Finansiranje operativnih troškova (kancelarije, administrativno osoblje, računovođa, materijal) od strane donatora je veoma retko. U oblasti zaštite životne sredine, niko nije dobio takav vid podrške. (Ambasadori, Beograd)

Upitani da objasne kako ipak uspevaju da obezbede sredstva za iznajmljivanje prostorija, čak i predstavnici jedne od najvećih ekoloških organizacije navode da je reč o svojevrsnoj „finansijskoj gimnastici“ i dovijanju kako da novac s projekta bude iskorišćen za plaćanje poslovnog prostora i pokrivanje drugih operativnih troškova.

Jedna od strategija na koju se ENVO povremeno oslanjaju je tzv. „korporativni pristup“, odnosno dobijanje finansijske podrške od (lokalnih) socijalno i ekološki odgovornih kompanija. Međutim, takva praksa još uvek nije zaživela u Srbiji, organizacije uglavnom nemaju razvijen korporativni pristup, mada postoje izvesni podsticaji koji u budućnosti mogu voditi u tom smeru. Kompanije se retko kad odlučuju da pruže podršku malim ekološkim organizacijama, a kad to čine, najčešće je reč o poklanjanju određene robe (kačketi, majice, eventualno prehrambeni proizvodi i sl.) ili ustupanju prostorija za organizovanje skupova i konferencija.⁶⁶

Sredstva koja se prikupljaju od članarina i individualnih donacija su skromna i ne predstavljaju važniji izvor prihoda, izuzev u slučaju planinarskih klubova i udruženja koja organizuju izlete, kampove i slične rekreativne aktivnosti u prirodi, te samoniklih organizacija koje se bave zaštitom životinja. Naime, za razliku od projektno usmerenih ekoloških organizacija, ove grupe i udruženja građana većinu aktivnosti finansiraju iz ličnih sredstava.⁶⁷ Iako je u poslednjih nekoliko godina došlo do razvoja

65 Institucionalna podrška podrazumeva korišćenje prostorija koje obezbeđuje lokalna samouprava (kancelarije u domovima omladine, prostorije u okviru škola, pri mesnoj zajednici i t. sl.), kao i (minimalno) finansiranje iz budžeta. Međutim, većina lokalnih samouprava se sve više orijentiše ka projektnom (takođe vrlo skromnom) finansiranju nevladinih organizacija.

66 Intervju, organizacija SEC (Pančevo) i Ambasadori održivog razvoja i životne sredine (Beograd).

67 Neophodna sredstva se prikupljaju na različite načine – iz članarina ili sufinansiranjem izleta i drugih aktivnosti (planinarska i slična udruženja), ili putem poziva na

filantropije, sredstva koja izdvajaju kompanije i građani najčešće se usmeravaju na pomoć socijalno ugroženim grupama (TACSO, 2016: 24), dok životna sredina nije u fokusu.

Karakteristike resursa koje ekološke organizacije mobilišu, kanališu i kontrolišu, u velikoj meri utiču na aktivnosti koje obavljaju (Jenkins & Perrow, 1977). To u praksi znači da su organizacije prinuđene da biraju one akcije, taktike i repertoare delovanja koje su prihvatljive donatorima i finansijerima. Organizacije koje se oslanjaju na državne ili korporativne donacije najčešće ne postavljaju radikalne zahteve (izuzev ako to ne podstiču sami donatori). Drugačije je iskustvo organizacija koje se oslanjaju na simpatizere (i njihove članarine) i volontere, koje imaju nešto veću slobodu u odabiru aktivnosti i mogućnost da budu radikalnije u svojim zahtevima (Brulle, 2000; Dalton, 1994; Carmin & Balsler, 2002).

Projektne donacije se pokazuju kao relativno nepouzdan način finansiranja – traju kratko (najčešće do godinu dana, maksimalno 3 godine), a nastavak i uslovi daljeg finansiranja su neizvesni. Usled uskih vremenskih okvira, već negde pred kraj projektnog ciklusa, angažovani u organizacijama moraju da usmere energiju na apliciranje za nove izvore finansiranja, što im, zajedno s tekućim aktivnostima, predstavlja značajno opterećenje. Takva situacija im otežava da obavljaju aktivnosti koje bi mogle biti korisne za rešavanje lokalnih ekoloških problema. Pored toga, administriranje projekta je veoma zahtevno, pa se aktivnosti često realizuju tek da se ispuni plan.

Mi nemamo kapaciteta da se bavimo još nečim sa strane, iako bismo zaista voleli da pomognemo u rešavanju i drugih ekoloških problema u našem gradu. (Eko klub, Bor)

Bilo bi finansijski održivije oslanjanje na članarine i priloge građana, ali to podrazumeva postojanje razvijene ekološke svesti, odgovornosti i aktivizma među građanima, kao i spremnosti da se izdvoji deo ličnih sredstava za rešavanje ekoloških problema. Kao što smo mogli da vidimo u prethodnom poglavlju, situacija je trenutno takva da je pribavljanje neophodnih sredstava na ovaj način teško ostvarivo.

Zavisnost od projektnog finansiranja i nedostatak samostalnih izvora prihoda otežava delovanje ENVO, pa one često nemaju drugog izbora nego da napuste oblast u kojoj su bile aktivne (a za koju donatori više nisu zainteresovani) i da otpočnu bavljenje temama koje su uklapaju u razvojne programe donatorske zajednice, odnosno za koje su predviđena finansijska sredstva.

društvenim mrežama da se uplati novac u određene svrhe ili da se ličnim sredstvima podrže određene akcije (npr. prevoz i udomljavanje napuštenih životinja).

Nedostatak redovnog finansiranja je ozbiljan problem, jer se ne može trajnije raditi na rešavanju određenog problema. Kada se projektni period okonča, nemamo više sredstava da se bavimo tim problemom i primorani smo da prestanemo s radom, odnosno da idemo dalje. (Eko klub, Bor)

Izuzev ako to nije deo projekta koji sprovode ili eksplicitni zahtev donatora (što je do sada bila retkost), ENVO nisu raspoložene da pružaju podršku samoniklim inicijativama ili lokalnim protestima, posebno u slučajevima kada to podrazumeva ulaženje u direktni sukob s predstavnicima vlasti (Fagan & Ejodus, 2020). Uvidevši da važne inicijative „odozdo“, koje dolaze iz neposrednih iskustava i problema građana, na taj način ostaju bez podrške, došlo je do izvesnog pomeranja u modalitetima finansiranja od strane donatora u smeru pružanja podrške upravo ovim oblicima delovanja.

Problem s kojim smo se susreli je da je veliki broj ekoloških organizacija ispio iz trke, jer su neke veće organizacije koje se bave građanskom participacijom bolje napisale predlog projekta. Zato smo uveli sistem konzorcijuma, kako bismo uključili više malih ekoloških organizacija, koje su svesne problema na lokalnu ali nemaju kapacitet. To se dobro pokazalo na terenu. Jedni su potrebni drugima [...]. Uslovili smo raspodelu budžeta tako da nijedan partner ne može dobiti više od 50% [...]. Paralelno s realizacijom grantova vršimo intenzivne programe izgradnje kapaciteta u oblastima u kojima se ekološke organizacije ne snalaze najbolje.⁶⁸ (REC, Beograd)

Organizacije civilnog društva jedne drugima predstavljaju najveće konkurente u takmičenju za projektni novac. Takmičarska atmosfera ih navodi ne samo na to da međusobno ne saraduju, već i da na različite načine pokušavaju da osujete jedne druge, tako što zadržavaju ili skrivaju informacije, povlače lične ili političke veze, traže protekciju, uspostavljaju neformalne kontakte s donosiocima odluka i slično. Većina predstavnika ekoloških organizacija⁶⁹ s kojima smo imali prilike da razgovaramo je kao glavne protivnike, odnosno one s kojima im se interesi najčešće sukobljavaju, i to ne usled različitog pristupa ekološkim pitanjima već zbog finansijskih sredstava, navela upravo druge ENVO.

Unutrašnji sukobi su toliko naglašeni iz prostog razloga – mala bara puna krokodila. Malo je fondova. (Eko centar, Beograd)

68 Intervju je obavljen u proleće 2015. godine.

69 Intervju s predstavnicima ekoloških organizacija: Zora XXI, Novi Sad; Ekološki pokret, Irig; Srednjoškolski ekološki centar, Pančevo; Zelena patrola, Novi Sad; Pokret gorana, Pančevo; UNECO, Beograd; Omladinski ekološki centar, Bačka Palanka; Udruženje „Ključ“, Niš.

Unutrašnji konflikti oko resursa deluju razjedinjujuće na ekološki civilni sektor, slabeći šanse da on u jednom trenutku preraste u čvršće integrisan ekološki pokret. Kao kontrateža zapaženim tendencijama, međunarodni donatori⁷⁰ finansijski podržavaju uspostavljanje mreža između ekoloških organizacija. Međutim, praksa je pokazala da, po okončanju projektnog ciklusa, mreže prestaju da postoje.

Ne znam ni za jedan slučaj mreže da je nastavila da funkcioniše kad se projekat okončao. Mreže ne nadžive projekat. (MIS, Beograd)

Ostaju eventualno virtuelne imejl mreže, mejling liste, ali ne i stvarne mreže gde se s nekim susrećeš, razmenjuješ mišljenja itd. (Ambasadori, Beograd)

Prema rečima predstavnika ENVO, takmičenje oko ograničenih resursa predstavlja krupnu prepreku za održavanje mreža.

Ukoliko je nekoliko organizacija uključeno u projekat, ukupna sredstva moraju da se podele između tih organizacija tako da svaka od njih dobija samo mali deo, što nije ni u čijem interesu. (Ambasadori, Beograd)

Pored toga, kao razlog se navodi i nedostatak svesti o tome da umrežavanje donosi neke koristi kako samoj organizaciji tako i ekološkom sektoru u celini.

Nema uvek jasne svesti o tome da smo jači kad smo udruženi. Zavist, sujeta, nedostatak tolerancije između organizacija, ugrožavaju međusobnu saradnju. Ekološke NVO su nepoverljive jedne prema drugima, misle da će neko drugi uzeti novac, a one ostati uskraćene. (MIS, Beograd)

U poređenju s novoosnovanim ekološkim organizacijama, organizacije nasleđene iz (pred)socijalističkog perioda su, zahvaljujući institucionalnoj podršci⁷¹ i članarinama, u nešto boljoj poziciji da se na duži rok bave određenim temama i da se, prilikom odabira aktivnosti, rukovode afinitetima svog članstva. One, takođe, nisu prinuđene da se takmiče na projektnom tržištu.

Da bi bili uspešni na tržištu projekata, profesionalni aktivisti prate promene u politikama donatora, prilagođavaju se novim zahtevima, menjajući samim tim i ciljeve i fokus svog rada. Kako pokazuju istraživanja Regionalnog ekološkog centra, prioriteti donatora imaju odlučujući uticaj

70 Npr. REC je izdvojio značajna sredstva za projekte umrežavanja ENVO u Srbiji. Slične inicijative podržavaju i drugi donatori, direktno ili u sklopu uslova za dobijanje projektnih grantova.

71 Prema podacima istraživanja koje je 2011. godine sprovedla organizacija Građanske inicijative, 6% ekoloških organizacija (još uvek) uživa institucionalnu podršku.

na odabir oblasti kojom će se ekološke NVO baviti (REC, 2006; Tomašević & Marinković, 2015). Podsticanje ekološkog aktivizma i izgradnje ekološke uprave početo je naglašenije da figurira u agendi donatora⁷² tek nakon 2007. godine (Građanske inicijative, 2011). Deceniju kasnije, ekološke teme su i dalje veoma aktuelne, s tim što se težište prebacuje na temu klimatskih promena.

Danas vlada to pomodarstvo ekologije, pa onda se kao svi bave ekologijom. Mnogi su počeli da se interesuju za ekologiju kada su počeli da pristizu novci stranih donatora. Dva-tri čoveka osnuju nevladinu organizaciju, naprave jedan projekat, odrade projekat, uzmu pare i nestanu. (Pokret gorana, Pančevo)

[Oportunističke organizacije]⁷³ svake godine uzmu brošuru „Vodič kroz potencijalne izvore finansiranja“ pa onda „ajd da vidimo za šta se daju pare“, pa onda pišu projekte iz tih oblasti, pa šta ubodu. (Zelena patrola, Subotica)

Sklonost organizacija da „svaštare“ je vidljiva u čestim promenama tematskog fokusa. Tako se, primera radi, organizacija Protecta iz Niša dugi niz godina bavila promocijom demokratije, razvojem civilnog društva, regionalizacijom, omladinskim politikama, interkulturalnom razmenom, dok nije počela da se zanima i za ekologiju. Ekološki pokret Iriga se, pored zaštite životne sredine, angažovao na polju prevencije HIV-a, zaštite kulturnog nasleđa Fruške gore, samozapošljavanja žena, lokalnog preduzetništva, izrade priručnika za pisanje CV-ja, razvoja projekata agroekologije itd. Osvrćući se kritički na ekološki sektor u Srbiji, aktivista jedne ekološke organizacije je zaključio da „takve organizacije nemaju ekološki identitet, već rade kao mala socijalna preduzeća“.⁷⁴

Razlog za svaštarenje, prema mišljenju predstavnika ekoloških organizacija, proizlazi iz slabosti ekološkog sektora u Srbiji. Malo je novca i retko koja organizacija može da se na održiv način tokom dužeg vremena posveti bavljenju samo jednom temom.

72 Strane donacije su u Srbiju prvo došle u vidu humanitarne pomoći (za izbeglice, raseljena lica i siromašne), a tek kasnije, uglavnom nakon promene režima 2000. godine, u svrhe ubrzanja procesa demokratizacije, uspostavljanja pravne države i jačanja kapaciteta civilnog društva (Fagan, 2010).

73 I tokom devedesetih godina je postojao rivalitet između „pravih ekologa“ i „oportunističkih“ – odnosno onih iskreno zainteresovanih za zaštitu životne sredine i onih koji se time bave da bi zaradili. Ekoaktivisti među sobom prave i podelu i na „potkupljene“ i „radikalne“ ekološke organizacije, odnosno na aktivistička udruženja koja rade na terenu i salonska udruženja.

74 Intervju, Zelena patrola, Subotica

Slaba je ekološka NVO scena kod nas. Ima malo novca. Retko ko može samo time da se bavi. [...] Nekoliko jakih NVO je još osposobljeno da dobija novac iz tih velikih evropskih fondova [...]. Ali ja, eto, ne mogu samo to da radim, moram još negde nešto da radim. (Eko centar, Beograd)

Od kako je ekologija postala popularna tema, u ovaj sektor se sele i velike organizacije koje su se ranije bavile temom ljudskih prava i razvojem demokratije. Tu tendenciju pojačavaju i projektni konkursi, koji uglavnom ne prave razliku između ekoloških i drugih NVO, što stavlja u neravnopravan položaj ekološke organizacije koje su kasnije nastale, te koje su znatno slabije u odnosu na one koje se razvijaju još od početka 1990-ih (organizacije za zaštitu ljudskih prava i demokratizaciju⁷⁵ kao što su CESID, BOŠ, Evropski pokret, Fond za političku izuzetnost i sl.).

Sve te velike organizacije iz sektora ljudskih prava ulaze u ovaj naš ekološki prostor. Mnogo su jači nego mi i zaista ne moraju da uzmu ovaj naš mali deo kolača. (Eko centar, Beograd)

Načini na koje organizacije pribavljaju neophodne resurse do izvesne mere utiču i na njihov kritički angažman. Naime, jedan od ključnih preuslova za konfrontacijsko delovanje jeste održavanje nezavisnog položaja u odnosu na dominantne političke i ekonomske strukture. U razvijenim demokratijama, to obezbeđuju nezavisni izvori finansiranja (članarine i prilozima građana),⁷⁶ kao i jako uporište koje organizacije imaju u lokalnoj zajednici. Aktivnosti ekoloških organizacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi (CIE) u tom pogledu su u velikoj meri ograničene, s jedne strane, njihovom neukorenjenošću u lokalnoj sredini a, s druge, materijalnom zavisnošću od stranih i domaćih izvora finansiranja (Henderson, 2002; Fagan, 2004; 2006a; 2006b; 2010a; Fagan & Ostojić, 2008; Cisar, 2010). Situacija u Srbiji je, u tom pogledu, vrlo slična onoj koja je primećena u drugim zemljama CIE.

Iako su, tokom devedesetih godina, strani donatori u velikoj meri podržavali aktivnosti organizacija civilnog društva koje su bile kritički usmerene prema režimu Slobodana Miloševića i koje su odigrale važnu ulogu u njegovom svrgavanju, takva praksa se nije nastavila posle 2000. godine. Po

75 Tokom 1990-ih, životna sredina nije bila u fokusu donatora, pa ni organizacije koje su se time bavile nisu dobijale mogućnost da se razvijaju. Životna sredina ulazi u fokus razvojnih agencija tek s procesom evrointegracija. Za to vreme, organizacije za ljudska prava su razvile svoje kapacitete i dobro se pozicionirale, pa su danas u komparativnoj prednosti u odnosu na znatno mlađa ekološka udruženja.

76 Organizacija Grinpis, recimo, odbija sve vrste finansijske pomoći vladā ili privatnih kompanija, oslanjajući se isključivo na članarine i donacije građana.

pravilu, donatori podržavaju one projekte koji imaju za cilj podizanje kapaciteta države u zaštiti životne sredine i uspostavljanje saradnje između civilnog sektora i državnih institucija, odnosno izgradnju dobre ekološke uprave (Fagan, 2010; Fagan & Ejodus, 2020).

Svesni nedostataka postojećih mehanizama projektnog finansiranja civilnog društva, pojedini strani donatori su od 2015. godine promenili strategije finansiranja. Recimo, Regionalni ekološki centar⁷⁷ je, na osnovu sredstava Švedske međunarodne agencije za razvoj i saradnju (Sida), u periodu između 2015. i 2019. godine realizovao projekat CSOnnect, koji je imao za cilj jačanje institucionalnih kapaciteta organizacija civilnog društva koje se bave zaštitom životne sredine i koje imaju potencijal da budu lideri u pregovorima oko Poglavlja 27. Pružanjem te vrste institucionalne podrške želeo se prevazići problem „preživljavanja“ ekoloških organizacija od projekta do projekta, usled čega nisu u mogućnosti da realizuju dugoročne ciljeve i da razmišljaju u periodima dužim od 2 godine, koliko prosečno traje jedan projektni ciklus. Pored toga, namera je bila da se omogući kontinuirana realizacija aktivnosti koje nisu usko povezane s implementacijom projekata, a jesu od važnosti za lokalnu zajednicu.⁷⁸

Ukupno posmatrano, ekološke organizacije u Srbiji imaju slabe finansijske kapacitete. Taj zaključak dodatno učvršćuje poređenje prilikama u zemljama Centralne Evrope, u kojima ekološkim organizacijama na raspolaganju stoje značajno veća finansijska sredstva (iz stranih i domaćih izvora) (REC, 2006; Fagan & Ostojić, 2008; Fagan, 2010a). Teškoća mobilizacije sredstava iz autonomnih izvora (usled udaljenosti od građana) i oštra konkurencija na projektnom tržištu, navode na sukobe i otežavaju uspostavljanje mreža saradnje između ekoloških organizacija. Unutrašnji konflikti i razjedinjenost čine ekološki sektor slabim, narušavajući njegovu poziciju u odnosu na druge aktere. Pored toga, želja da se obezbede sredstava za naredni projektni ciklus podstiče razvoj „oportunističkih“ strategija i „svažtarenja“, usled kojih organizacije počinju da liče na mala preduzeća bez jasno definisanog ekološkog identiteta. Sredstva koja međunarodni donatori izdvajaju za razvoj ekoloških mreža ostvaruju samo privremeni efekat. Po okončanju projektnog finansiranja, prestaje i interes za međusobnu saradnju, pa mreže prestaju da postoje. Od 2000. godine, strana pomoć se značajnim delom usmerila na izgradnju čvršćih veza između države i civilnog sektora. U takvom aranžmanu, ekološke

77 Regionalni ekološki centar (REC) u periodu 2012–2015. realizovao je program SEN-SE, vredan 2,2 miliona evra i fokusiran na podršku razvoju ekološkog civilnog društva u Srbiji (TACSO, 2016: 21).

78 <http://csonnect.rec.org/index.php?page=o-projektu> (pristupljeno 10. 2. 2020)

organizacije su podstaknute na to da postanu podrška i servis države a ne njen kritičar (Fagan & Ejodus, 2020). Strani uticaji, kombinovani s nepovoljnim ekonomskim prilikama, doprinose jačanju servisno orijentisanog, razdeljenog i atomizovanog ENVO sektora koji, zavisan od donacija, ne uspeva autonomno da dela. Oslanjanje na priloge građana, kao strategija postizanja nezavisnosti i održivosti, zasad nije izvesno, jer se građanima davanje podrške ekološkim organizacijama ne nalazi na listi prioriteta. Jedan broj organizacija, nasleđen iz prethodnog perioda, uspeva da preživi oslanjajući se na članarine i skromna sredstva iz budžeta lokalnih samouprava. Međutim, i oni uviđaju neminovnost prelaska na projektni vid finansiranja. Iako je u toku poslednjih nekoliko godina došlo do promena u donatorskim strategijama u smeru institucionalnog finansiranja, što je bio jedan od zahteva predstavnika ekoloških organizacija, još uvek je rano da se proceni kakve će efekte ovaj pristup imati na ekološki sektor u celini.

Umrežavanje

Do sad je bilo reči o individualnim aspektima ekološkog pokreta – ekološkim aktivistima i organizacijama. U fokusu ovog i narednog odeljka naći će se kolektivni (kohezivni) elementi pokreta – ekološke mreže i kolektivni identitet.

Kada je reč o mrežama koje se formiraju unutar ekološkog pokreta, analitički je moguće napraviti razliku između *interpersonalnih* mreža koje se uspostavljaju između ekološki aktivnih pojedinaca i *interorganizacijskih mreža* koje spajaju grupe i organizacije uključene u ekološki pokret. Ekološke organizacije mogu razvijati veze i s akterima izvan pokreta, kao što su političke partije, državne institucije, mediji, međunarodne organizacije, drugi pokreti itd. Dok su prve dve vrste relacija one koje konstituišu pokret, treća povećava delatni potencijal organizacija i pokreta u celini.

Mikroumrežavanje – veze između pojedinaca

Mikroumrežavanje, odnosno mikromobilizacija, predstavlja jedan od načina na koji pojedinci pristupaju ekološkom pokretu. Istraživanja pokazuju da deljenje materijalnih, moralnih i kulturnih resursa kroz personalne mreže olakšava delovanje pokreta (Klandermans & Oegema, 1987; Opp, 1989; Diani & McAdam, 2003; Passy, 2003). Privatni i poslovni kontakti bazirani na poverenju, važan su kanal mobilizacije pojedinaca u pokret (McAdam & Paulsen, 1993; Ostrom, 1990). Pored toga, učešće pojedinaca

u organizacijama, te prisustvo na različitim događajima, mogu biti osnova za njihovo dalje (i posvećenije) angažovanje. Interakcija unutar mreža često dovodi do razvoja jakih emocija, koje zadržavaju pojedince u pokretu i onda kada za njih to prestane biti isplativo (McAdam, 2003; Diani, 2003b). Ko će pristupiti društvenom pokretu, pokazuju istraživanja, pre određuju lične veze i odnosi međusobnog poverenja nego svest o urgentnosti rešavanja nekog problema, vrednosti ili lični interes (Patnam, 2008).

Uključivanje u aktivnosti pokreta najlakše se ostvaruje kroz kanale ranije stvorenog socijalnog kapitala – preko prijateljskih, komšijskih, organizacijskih (posao, hobi, udruženja i sl.) veza i poznanstava. Organizacije koje se oslanjaju na podršku članova (finansijsku, volontersku), značajnu pažnju posvećuju regrutaciji pojedinaca preko ličnih poznanstava, ali za te potrebe, s vremena na vreme, koriste i druge metode, kao što su reklame, deljenje promotivnog materijala, kontaktiranje preko društvenih mreža, obaveštavanje putem elektronske pošte itd. Do sad smo imali prilike da vidimo da se ekološke organizacije u Srbiji relativno retko oslanjaju na participaciju građana, pa su i tehnike koje primenjuju da bi ih uključile u svoje aktivnosti uglavnom nerazvijene. Intervjui s predstavnicima tih organizacija pokazali su da, ako to uopšte čine, potencijalne članove i simpatizere animiraju postavljanjem poziva i informacija na zvanične veb-stranice i Fejsbuk profile organizacija, deljenjem flajera u prostorijama organizacije, a znatno ređe putem reklama i obaveštenja u štampanim i elektronskim medijima. Drugim rečima, informacije uglavnom dolaze do već zainteresovanih pojedinaca, koji su, preko društvenih medija ili ličnih poznanstava, već na neki način povezani s organizacijama.

Navodeći svoja iskustva ulaska u organizacije, članovi ekoloških organizacija su posebno izdvajali prijateljske veze, potom ljude koje su upoznali baveći se određenim hobijima (planinarenje, kampovanje, izviđači i sl.), ali i poslovne kontakte (ulazak u organizacije koje su osnivale kolege ili profesori, što je posebno karakteristično za studente prirodnjačkih fakulteta). Slična iskustva su navodili i predstavnici planinarskih, kamping i izviđačkih udruženja, koji su se u mladosti učlanili na poziv drugova iz razreda i nastavnika, a ostajali iz ljubavi prema prirodi i aktivnostima na otvorenom, kao i zbog dugogodišnjih prijateljstava koja su se razvila unutar organizacije. Gotovo da nije bilo situacije da se neko uključio zato što ga je na to privukao javni poziv ili promotivna kampanja.

Još u osnovnoj školi smo preko drugova i nastavnika saznali za ovu organizaciju i tako smo postajali njen deo. Takođe, kasnije je svako od nas lično doveo još po nekoliko ljudi iz svoje škole u ovu organizaciju. Druženje je najlepši deo učešća u organizaciji, ono što je mnoge podstaklo da se učlane i da tu i ostanu. (Pokret gorana, Pančevo)

Bavljenje ekološkim aktivizmom kao delom radne biografije najčešće su navodili predstavnici profesionalnih organizacija. Jedan deo aktivista i volontera tih organizacija je to postao u potrazi za poslom, saznajući od kolega s fakulteta o mogućnostima koje se otvaraju uključivanjem u različite organizacije. Takav oblik angažovanja je veoma čest, pogotovo u kontekstu teškoća na koje mladi nailaze prilikom traženja posla u Srbiji (Tomanović & Stanojević, 2015). Aktivnosti u NVO sektoru, pored stvaranja kontakata i povremenog honorara, predstavljaju način da se stekne neophodno radno iskustvo (Petrović & Stanojević, 2019b). Prema rečima predstavnika nekoliko velikih ekoloških organizacija, interesovanje je toliko da ponekad imaju problem da uključe sve mlade ljude koji bi želeli da volontiraju i da se eventualno zaposle.

Profesionalni aktivisti (menadžeri, eksperti i asistenti na projektima) i takozvani „CV bilderi“ (videti šire u: Petrović & Stanojević, 2019b) – mladi koji volontiraju kako bi poboljšali šanse za zaposlenje – čine jezgro nevladinih organizacija i deo su onoga što se u literaturi prepoznaje kao „projektna klasa“ (Kovach & Kucerova, 2009). Nalazi našeg istraživanja ukazuju na razvijenost „ekološke projektne klase“, ali i na to da je neka- da teško povući granicu između profesionalnih i pasioniranih aktivista jer postoji preklapanje motiva, odnosno želja da se angažovanje na rešavanju ekoloških problema poveže s karijernim ciljevima. Tako je ekološki aktivizam često „spoj lepog i korisnog“ – ljubavi prema prirodi i profesionalnog angažmana.

U nevladinom sektoru [...] su važne ideje. Zato mi je bilo interesantno da se tu angažujem, a takođe, pošto je teško doći do posla s ovim fakultetom (Fakultet političkih nauka), video sam tu mogućnost i za profesionalnu afirmaciju. Nije samo idealizam u pitanju, nego sam želeo i da obezbedim egzistenciju.⁷⁹

Seminari, treninzi i obuke koje se u okviru različitih projekata umrežavanja nevladinih organizacija sprovode s namerom jačanja kapaciteta civilnog sektora imaju za cilj, između ostalog, da međusobno upoznaju i povežu aktere ekološkog sektora. Prema rečima učesnika jednog ekološkog seminarara,⁸⁰ dobar deo prisutnih se poznaje od ranije, sa sličnih skupova i druženja u okviru neformalnog dela programa (zajedničke večere, izleti, izlasci i sl.). Takva vrsta ličnih poznanstava otvara mogućnosti za uspostavljanje saradnje i na nivou organizacija.

79 Intervju, Eko centar, Beograd

80 Trodnevni seminar „Organizacije civilnog društva kao pružaoci usluga u oblasti zaštite životne sredine“, organizovan je februara 2011. godine na Kopaoniku, u okviru TACSO programa.

*Minglovanje*⁸¹ je glavna stvar na ovim seminarima. Tako stvaraš nove kontakte.⁸²

Kod pasioniranih aktivista, koji se udružuju sa sebi sličnima po ljubavi prema prirodi ili nezadovoljstvu usled nagomilanih ekoloških problema, razvijena je međusobna saradnja, solidarnost, pa i stvaranje jakih afektivnih veza. S druge strane, ukoliko je angažovanje isključivo motivisano profesionalnim i finansijskim ciljevima, prevladavaju odnosi bazirani na ličnim interesima i takmičenju, koji mogu da prerastu u otvoreni rivalitet koji otežava kako funkcionisanje pojedinačnih organizacija tako i razvoj pokreta u celini.

Mreže ekoloških grupa i organizacija

Pored interpersonalnih mreža, za delovanje ekološkog pokreta su važne i veze koje se uspostavljaju između organizacija. One mogu biti direktne (proizvod neposredne razmene informacija i drugih resursa) ili indirektna (uspostavljene preko zajedničkih članova, učešća na istim događajima, vezama s trećim stranama itd.) (Diani & McAdam, 2003). Iako je za očekivati da organizacije koje se bave rešavanjem istih ili sličnih problema međusobno saraduju, priroda njihovih odnosa može značajno da varira u zavisnosti od toga da li je prisutno takmičenje oko resursa (sredstva za projekte, članarina, volontera).

U *Pregledu mreža organizacija civilnog društva u Srbiji* (TACSO, Beograd, 2012) evidentirano je 8 ekoloških mreža (od ukupno 90 mreža organizacija civilnog društva): Ekoist, Ekonec, Natura 2000 RCS, Pokret gorana Vojvodine, Savez izviđača, SEKO životna sredina i energetika, VEMS i Zelena lista Srbije. Iako lista nije potpuna⁸³ i nije skoro ažurirana (noviji izveštaji sličnog tipa, prema našem saznanju, ne postoje), ona može poslužiti kao polazni okvir za analizu ekoloških mreža u Srbiji.

Među postojećim ekološkim mrežama, u odnosu na vreme nastanka i načine finansiranja, može se napraviti razlika između *starih mreža*, nasleđenih iz (pred)socijalističkog perioda (mreža Pokreta gorana, Savez pronalazača, mreže planinarskih udruženja i odreda izviđača i sl.), koje se održavaju finansiranjem delom iz budžetskih, a delom iz sopstvenih sredstava, i *noviformirane mreže* nastale u postsocijalističkom periodu, čije je

81 *To mingle* (engl.) – razgovor s nepoznatom grupom ljudi, upoznavanje novih ljudi s ciljem stvaranja poslovnih kontakata.

82 Intervju, Omladinski ekološki klub, Bačka Palanka

83 Izostavljeni su, recimo, Planinarski savez Srbije, koji okuplja planinarske klubove i udruženja s teritorije Srbije, kao i mreže organizacija koje se bave zaštitom životinja i dr.

održavanje delom ili u potpunosti omogućeno donacijama iz domaćih ili stranih fondova.

I dalje je veoma aktivno nekoliko mreža ekoloških organizacija nasledenih iz ranijeg perioda koje su uspele da nadžive sistemske promene. Tu bi, pre svega, trebalo pomenuti Pokret gorana Srbije i Pokret gorana Vojvodine (osnovani 1960. godine), potom Savez izviđača Srbije (osnovan 1911. godine) i Planinarski savez Srbije (1901). Ranije pomenuti Mladi istraživači Srbije nekada su predstavljali mrežu više organizacija raspoređenih širom zemlje, dok su danas samostalna organizacija, a mreža kao takva više ne postoji, iako su ostali dobri odnosi s Mladim istraživačima iz Bora. Unutar tih mreža postoji dugogodišnja saradnja.

Kada su u pitanju mreže formirane u novijem periodu (uglavnom nakon 2000. godine), po broju članova posebno se izdvojila mreža Natura 2000 Resursni centar Srbije.⁸⁴ Ona je okupljala 56 organizacija koje se bave zaštitom prirode. Mreža je pokrenuta u okviru projekta „Jačanje kapaciteta vladinog i civilnog sektora u Srbiji i u Crnoj Gori za preuzimanje pravnih tekovina EU iz područja zaštite prirode“,⁸⁵ koji je započeo s realizacijom aprila 2009. godine, a završen je krajem 2011. Kao osnovni razlog⁸⁶ formiranja mreže naveden je razvoj institucionalnih osnova za uspostavljanje i adekvatno upravljanje mrežom NATURA 2000 u Srbiji u kontekstu evrointegracija. Koordinisanje mrežom je povereno organizaciji Mladi istraživači Srbije. Međutim, nekoliko godina po okončanju projekta, ako je suditi po internet prezentaciji (zvanična veb-stranica više ne postoji), mreža više nije aktivna.

Druga značajna mreža ovog tipa je Sektorska organizacija civilnog društva (SEKO) za životnu sredinu i energetiku,⁸⁷ osnovana 2011. godine s namerom da se podignu kapaciteti ekoloških organizacija u Srbiji u procesu evrointegracija. Glavni naponi organizacija koje su aktivne u okviru ove mreže usmereni su na ostvarivanje uticaja na energetske politiku i definisanje strategija u oblasti zaštite životne sredine, energetike i klimatskih promena. Mreža okuplja 49 organizacija, a koordinatori su: organizacija Mladi istraživači Srbije, CEKOR, Udruženje za zaštitu i razvoj okruženja i

84 Zvanična veb-stranica mreže: <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/ekoloski-programi/natura-2000/natura-2000-resursni-centar-srbije.php> (pristupljeno 26. 5. 2019).

85 Ovaj projekat finansira Ministarstvo spoljnih poslova Norveške, a realizovan je u partnerstvu Mediteranske kancelarije WWF-a, Mladih istraživača Srbije i organizacije Green Home iz Crne Gore.

86 <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/ekoloski-programi/natura-2000/natura-2000-resursni-centar-srbije.php> (pristupljeno 13. 8. 2019)

87 <http://www.sekomehanizam.org/default.asp?Category=8> (pristupljeno 26. 5. 2020)

graditeljskog nasleđa „Protego“, udruženje „Inženjeri zaštite životne sredine“ i UNEKOOP.

Grupi mreža još pripadaju i Virtuelna eko mreža Srbije (VEMS) (formirana 2010. godine), Zelena lista Srbije (2007), Ekoist kreativna mreža (2011), Ekološka info mreža (2011) i dr., koje su danas slabo aktivne. Pomenimo ovde i Koaliciju 27 – jednu noviju mrežu ekoloških organizacija (osnovanu 2014. godine), koja okuplja 9 organizacija i fokusirana je na proces evropskih integracija, posebno na usklađivanja politika i propisa Republike Srbije s pravnim tekovinama Evropske unije u oblasti životne sredine i klimatskih promena.⁸⁸

Intervjui s predstavnicima ekoloških organizacija su pokazali da su gotovo dve trećine organizacija članice neke od ekoloških mreža. Međutim, isto tako se moglo zaključiti da je članstvo u mrežama najčešće samo formalnog karaktera. Naime, većina intervjuisanih je ukazala na to da su kontakti s drugim organizacijama retki, tek svaka peta organizacija ima trajne i bliske odnose, dok, u preostalim slučajevima, veze s drugim ekološkim organizacijama ne postoje. Većina organizacija, ukoliko saraduje, to uglavnom čini s organizacijama iz iste lokalne zajednice, odnosno – što je veća prostorna udaljenost, veze su slabije i teže se uspostavljaju. Kao glavni razlog umrežavanja najčešće se navodi pronalaženje partnerskih organizacija s ciljem konkurisanja za projektna sredstva, dok s okončanjem projektnog ciklusa, po pravilu, prestaje potreba za (aktivnom) saradnjom. Ipak, organizacije se ponekad povezuju i oko rešavanja konkretnog lokalnog problema. Sporadično dolazi i do razmene resursa – informacija i eventualno tehničke opreme, dok je pozajmljivanje volontera retkost.

Trajnost, uspešnost, način strukturisanja i druge karakteristike mreža, kao i ekološkog pokreta u celini, u velikoj meri zavise od unutrašnjih odnosa takmičenja i saradnje između organizacija. Saradnja može biti instrumentalne prirode i na taj način nastaju koalicije. Ukoliko pak podrazumeva međusobne obaveze i deljeni identitet, tada se već može govoriti o društvenom pokretu (Diani & Della Porta, 2006: 157–8). Između tematski udaljenih organizacija, kao što su, recimo, organizacije za zaštitu životinja i organizacije koje se bave održivim razvojem i ekološkom modernizacijom, postoji izvestan nivo indiferentnosti, s obzirom na to da se bave različitim pitanjima i međusobno se ne nadmeću na projektnom tržištu.

Druge ekološke organizacije su uglavnom nezainteresovane za naše akcije [usmerene na zaštitu prava životinja], prosto se bave drugim pitanjima, pa od njih ni ne očekujemo preteranu pomoć. Postoji s njima izvesna

88 <https://www.koalicija27.org/o-koaliciji-27/> (pristupljeno 26. 5. 2020)

povezanost preko društvenih mreža, ali ona nema većih efekata u realnosti. („Mila – naš heroj“, Beograd)

Unutar starih ekoloških mreža kao što su planinarski i izviđački savezi i Pokret gorana, postoji ono što Dela Porta i Diani (2006: 157–8) nazivaju *nekompetitivnom saradnjom*. Ona podrazumeva intenzivne odnose i izostanak međusobnog takmičenja, što predstavlja modalitet koji ima potencijal da bude stožer razvoja ekološkog pokreta. Međutim, za sada takve veze ne prelaze okvire tradicionalnih saveza. *Ad hoc* stranačka saradnja, odnosno nizak nivo kooperacije i naglašeno takmičenje (Diani & Della Porta, 2006: 157–8) svojstveni su novoformiranim ekološkim mrežama. Iz tog razloga, jedan od ciljeva pomoći stranih donatora namenjene razvoju kapaciteta civilnog društva u Srbiji jeste da se takvo povezivanje prevede u oblik *kompetitivne saradnje*, koja se ostvaruje između organizacija koje se nadmeću oko iste vrste resursa, ali uspevaju da pronađu zajednički interes u radu na rešavanju određenog problema. Da bi podstakli udruživanje i razmenu resursa, donatori uslovljavaju dobijanje projektnih sredstava uspostavljanjem partnerstava između dveju ili više organizacija (uglavnom malih i velikih). Pozivi za međunarodne projekte po pravilu imaju posebnu komponentu „umrežavanje“, što znači da su određena sredstva rezervisana za finansiranje studijskih poseta, seminara i treninga o umrežavanju, s ciljem da se partnerske organizacije što čvršće međusobno povežu i počnu da razmenjuju informacije i druge važne resurse. Takva vrsta saradnje ima potencijala da preraste u širi pokret, ali samo u onoj meri u kojoj zajednički ciljevi i kolektivni identitet uspeju da odnesu prevagu nad partikularnim interesima.

Uprkos tome što su mreže unutar pokreta slabe i oblikovane individualnim interesima, predstavnici ekoloških organizacija su isticali pozitivne strane umrežavanja u intervjuima.

Kroz umrežavanje se radi na stvaranju ekološkog pokreta, što je od suštinske važnosti za rešavanje nagomilanih ekoloških problema. (Društvo mladih istraživača, Bor)

Posebno je naglašena važnost umrežavanja za rešavanje ekoloških problema, koji po veličini i geografskoj rasprostranjenosti nadilaze mogućnosti samostalnog rada jedne ili nekoliko organizacija. Naime, udruživanje organizacija se vidi kao jedan od ključnih elemenata neophodnih za ostvarivanje trajnijeg pozitivnog uticaja na životnu sredinu. Nasuprot tome, potencijalni doprinos samostalnih aktivnosti organizacija ocenjen je kao izuzetno skroman.

Svako povezivanje je dobro, prosto zato što ne možete sve sami da radite i niste za sve najpametniji. Regionalna saradnja je posebno važna, jer svi delimo jedan isti prostor, reke protiču preko državnih granica. Svaka pripadnost nekoj mreži je dobra ako je ta mreža svrsishodna na način da ostvaruje postavljene ciljeve. To će biti posebno važno i neophodno u periodu koji dolazi, verovatno presudno za opstanak ekoloških organizacija, jer one neće moći samostalno da implementiraju projekte ni na teritoriji naše zemlje, a kamoli šire. Moraće da ostvaruju saradnju s drugim organizacijama. Umrežavanje je dobro i zato što sinergija nekoliko organizacija može da utiče mnogo više na poboljšanje politike države u oblasti zaštite životne sredine. (Ecotopia, Beograd)

Motivi i strategije umrežavanja

Organizacije društvenih pokreta ulaze u mreže i saveze iz identitetskih i instrumentalnih razloga. Prvi oblik povezivanja rezultuje gustim mrežama koje podrazumevaju postojanje kolektivnih ciljeva, uzajamnost i razmenu resursa između organizacija. Drugi oblik umrežavanja, vođen instrumentalnim razlozima i uslovljen partikularnim interesima pojedinačnih organizacija, ishoduje tankom mobilizacionom infrastrukturom i slabim vezama, što je svojstveno transakcionim pokretima.

Rezultati istraživanja pokazuju da je jedan deo organizacija u Srbiji (najčešće onih malih, profesionalnih) vrlo zainteresovan za međusobno povezivanje ukoliko će ono pružiti bolje izgleda za dobijanje projektnih sredstava. Jače organizacije biraju pak isključivo mreže koje im mogu obezbediti višestruke koristi (finansijska sredstva, informacije, obuke, putovanja itd.), ali i relativno dobru poziciju unutar mreže. Pozicioniranje unutar mreže u velikoj meri zavisi od dužine postojanja organizacije, resursā kojima raspolaže, konsolidovanosti unutrašnje organizacione strukture i prepoznatljivosti organizacije.

Mi smo, pre ulaska u mreže, hteli da se pozicioniramo kao organizacija, da budemo dovoljno jaki da bismo mogli da pripadamo nekoj mreži na adekvatan način. Pripadnost mreži ne podrazumeva samo puko pripadanje, podrazumeva već i neki autoritet u onome čime se bavite. A autoritet se ne gradi preko noći. Tako smo mi hteli prvo da izgradimo neki autoritet, napravimo neki imidž, implementiramo neke projekte, saradujemo sa što više institucija, nevladinih organizacija, kompanija, medija, da bismo mogli da se na taj način preporučimo za neku mrežu kao neko ko ima dovoljno autoriteta, snage i kapaciteta da neke stvari menja. (Ecotopia, Beograd)

Mladi istraživači Srbije obavljaju ulogu koordinatora nekoliko zelenih mreža. Najčešće su oni ti koji apliciraju za projekte, pa pozivaju manje organizacije da im se priključe kao partneri. To rade, pre svega, zato što „tako zahtevaju donatori, ali, na kraju krajeva, to je i dobro, jer se onda projekat bolje sprovodi.“⁸⁹

Dok velike organizacije imaju razvijene strategije ulaska u mreže, kod manjih profesionalnih organizacija se takve odluke donose mnogo više stihijski, često kao reakcija na pozive koje dobijaju od većih organizacija da se priključe. Umrežavanje i saradnja se odvijaju u okvirima koje postavljaju pozicije projekta, ali i veće organizacije unutar mreže.

S druge strane, samonikle organizacije se povezuju onda kada kapaciteti jedne organizacije nisu dovoljni da bi se rešio konkretan problem ili prilikom organizovanja protestnih aktivnosti. Iskustvo starih udruženja (kakav je Pokret gorana) ukazuje na to da najčešće zajednički rade prilikom organizovanja velikih akcija pošumljavanja i ozelenjavanja.

Kroz mreže se razmenjuju informacije i, nešto ređe, materijalni resursi. Protok informacija je nekad otežan jer su rivalski nastrojene organizacije sklone tome da zadržavaju informacije koje bi im mogle obezbediti kompetitivnu prednost. Do pozajmljivanja volontera dolazi izuzetno retko, eventualno prilikom organizovanja nekog velikog događaja, u okviru realizacije zajedničkog projekta.

Da sumiramo, nalazi istraživanja pokazuju da u Srbiji postoje dve karakteristične vrste ekoloških mreža – „stari“ savezi nasleđeni iz (pred)socijalističkog perioda i „nove“ zelene mreže, koje su nastajale kao rezultat realizacije međunarodnih projekata. Unutar „starih“ mreža saradnja je razvijena, ali veze najčešće ne prelaze granice tradicionalnih saveza pa, samim tim, nemaju efekat šire integracije koja bi mogla dovesti do razvoja ekološkog pokreta. U slučaju „novih“ mreža, velike organizacije iz Beograda, koje su nosioci projekata, najčešće zauzimaju centralne pozicije i okupljaju i koordinišu aktivnosti manjih organizacija. Takve mreže su instrumentalne prirode, a povezivanje na takvim osnovama više liči na koalicije nego na pokret. Pored toga, razmena koja se odvija unutar mreža je slaba (najviše zato što prevagu odnosi takmičenje), usled čega kapaciteti za transakcioni aktivizam ostaju nedovoljno razvijeni. Mreže su parcijalnog karaktera, ne povezuju pokret u celinu, već samo jednu grupu organizacija u ograničenom vremenskom periodu. Kada nema spoljnih podsticaja ili pritiska, organizacije nastoje da rade samostalno. Drugim rečima, iako postoje određeni fragmenti – „stari“ savezi i nove „projektne“ mreže – ne bi se moglo reći da postoje mreže koje predstavljaju infrastrukturu integrisanog ekološkog pokreta.

89 Intervju, Mladi istraživači Srbije, Beograd

Pozicioniranje ekoloških organizacija unutar strukture političkih mogućnosti

Proces evropskih integracija, koji je Srbija započela⁹⁰ ubrzo po urušavanju režima Slobodana Miloševića, smatra se jednim od najvažnijih činilaca u oblikovanju ekološkog civilnog društva u zemlji (Fagan, 2010; Fagan & Sircar, 2015; Fagan & Wunsch, 2018; Wunsch, 2018). Pored direktne finansijske pomoći, Evropska unija ekološkim organizacijama pruža različite oblike političke podrške, pre svega kroz razvijanje sistema višestepene uprave i uključivanje civilnog društva u proces donošenja odluka. Jedan od primera podrške EU većoj participaciji organizacija civilnog društva jeste osnivanje Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom. S druge strane, pritisci Evropske unije su značajno doprineli razvoju pravnog okvira za delovanje organizacija civilnog društva (Wunsch, 2018: 96–97). Ipak, istraživanja pokazuju da su predstavnici civilnog društva u Srbiji i dalje velikim delom isključeni iz procesa donošenja odluka, da su institucionalne osnove saradnje s predstavnicima vlasti tanke, kao i da ne postoji međusobno poverenje između aktera, niti uviđanje da saradnja države i civilnog sektora može doneti višestruku korist. Istraživači nazivaju taj fenomen „fasadnom saradnjom“, koja je posebno zastupljena kod predstavnika državne administracije koji nisu spremni da uključe predstavnike građanskih organizacija u proces odlučivanja, već samo reaguju na spoljne pritiske. Ukupno posmatrano, organizacije civilnog društva u Srbiji su i dalje u velikoj meri marginalizovane kako u pogledu učešća u konsultativnim procesima unutar zemlje tako i kada je reč o formalnom uključivanju u pregovore o članstvu u EU (Wunsch, 2018: 99; Fagan & Wunsch, 2018). Nalazi istraživanja koji govore o „plitkoj“ evropeizaciji zemalja Istočne Evrope (Noutcheva, 2009; Börzel & Risse, 2005), odnosno o slaboj transformativnoj moći procesa evropskih integracija (Grabbe, 2006) u zemljama postsocijalističke Evrope, posebno su nepovoljni u zemljama Zapadnog Balkana, koje su opterećene kako „umorom proširenja“ tako i „umorom reformi“, nerešenim pitanjima nacionalnog suvereniteta, posledicama ratnih sukoba i tenzija u regionu (Freyburg & Richter, 2010). Uprkos podsticajima Evropske unije i postojanju zakonski predviđenih mogućnosti⁹¹ za razvoj novih modela upravljanja, civilno društvo i državne

90 Zvanični status kandidata Srbija je dobila u martu 2012. godine, a krajem 2015. godine su započeli pregovori o prvim poglavljima.

91 Na donošenje novog Zakona o udruženjima se, recimo, čekalo sve do 2009. godine (iako je predlog zakona od 2001. godine u nekoliko navrata stavljan i povlačen iz skupštinske procedure), a na Zakon o volontiranju još godinu dana duže. Pored toga, iako svojim radom (pružanjem različitih vrsta socijalnih usluga) u značajnoj meri rasterećuju državni budžet, poreski status organizacija civilnog društva je samo

institucije u Srbiji nemaju razvijenu saradnju (Lončar, 2010). I pored osnivanja Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom, do uključivanja građanskih organizacija u proces formulisanja državnih strategija i drugih programa od javnog interesa dolazi gotovo isključivo pod pritiscima ili uz podsticaje (uglavnom finansijske) međunarodnih organizacija i stranih ambasada (Lončar, 2010; Fagan, 2010a; Wunsch, 2018). Državni organi po pravilu ignorišu inicijative koje dolaze od strane građanskih organizacija koje su kritički nastrojene prema javnim politikama, a u posebno nepovoljnom položaju se nalaze organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava, tranzicionom pravdom i ratnim zločinima (Vujadinović, 2009; Jelinčić & Đurović, 2011). Paralelno s tim opada i međunarodna podrška⁹² kritičkom delovanju civilnog sektora u korist podsticanja partnerskog odnosa s državnim strukturama u cilju jačanja kapaciteta države (Fagan, 2010a; Jelinčić & Đurović, 2011; Fagan & Ejodus, 2020).

Ipak, i pored ograničenih dometa, proces evropeizacije bivših socijalističkih zemalja, smatra se jednim od najznačajnijih faktora promene u strukturi političkih mogućnosti za delovanje aktera civilnog društva (Princen & Kerremans, 2008). Među najznačajnijim efektima procesa evropeizacije, u literaturi se izdvaja profesionalizacija organizacija civilnog društva (OCD) (čije efekte pojedini autori kritikuju dok drugi u njima vide oblik osnaživanja civilnog sektora), jačanje tehničkih i finansijskih kapaciteta ovih organizacija, institucionalizovanje odnosa civilnog društva i države, kao i otvaranje „briselske arene“ za mobilizaciju aktera civilnog društva, čime se prevazilaze ograničenja lokalnog konteksta (Wunsch, 2018: 130).

Drugim rečima, uprkos preprekama koje proishode iz lokalnog konteksta, proces evropskih integracija je pružio izvesne mogućnosti za veće učešće građanskih organizacija u političkom polju. Ostaje pitanje, međutim, da li predstavnici civilnog društva vide ove prilike i kako ih koriste, odnosno u kojoj meri su osnaženi da postanu relevantni politički akter u zemlji. U zaključcima izvedenim na osnovu istraživanja sprovedenih pre desetak godina, autori su mahom bili skeptični u pogledu sposobnosti građanskih organizacija da koriste mogućnosti koje se otvaraju procesom evrointegracija, naglašavajući značaj prepreka domaćeg konteksta koje su prepoznate u „dvostrukoj slabosti“ (civilnog društva i države) i neparticipativnoj

nezatno olakšan, i to tek donošenjem Zakona o izmenama i dopunama Zakona o porezu na dobit preduzeća iz 2010. godine (*Sl. glasnik RS*, 18/10).

92 Međunarodne organizacije (vlade i vladine organizacije) koje su podržavale proces demokratizacije i razvoj civilnog društva sad su dobile (kao glavnog) partnera u demokratskoj vladi, dok su nevladine organizacije, koje su tokom devedesetih tretirane kao jednakopravni partneri, skrajnute na marginu.

političkoj kulturi (Borzel & Buzogany, 2010a; Fagan, 2010b; Borzel, 2009). Novija istraživanja (Fagan & Wunsch, 2018; Wunsch, 2018) ukazuju na to da organizacije civilnog društva nisu pasivne i da uspevaju da iskoriste neke od mogućnosti koje im stoje na raspolaganju prilagođavajući svoje strategije mobilizacije i delovanja, što ima pozitivan efekat na njihovo osnaživanje. S tim u vezi, u ovom odeljku ćemo se baviti pitanjem: da li načini na koje ekološke organizacije koriste prilike koje otvara proces evrointegracije doprinose razvoju autonomnog ekološkog pokreta u Srbiji?

U okviru širih inicijativa da se olakša proces evrointegracija, strani donatori⁹³ (predvođeni Evropskom komisijom) podstiču razvoj modela višeakterske ekološke uprave (engl. *multi-actor environmental governance*), koji uključuje organizacije civilnog društva kao ravnopravne partnere u proces donošenja odluka (Rucht, 2009; Borzel, 2009; Kuttera & Trappmann, 2010). Za razliku od tradicionalnog komandno-kontrolnog pristupa upravljanju (*government*), koji podrazumeva da se sve odluke donose na vrhu, odnosno u jednom centru moći od strane državnih organa, novi koncept upravljanja (*governance*) može se odrediti kao proces kroz koji državni akteri nastoje da maksimalno iskoriste postojeće društvene resurse (ekonomski kapital, ljudske resurse, tehnologiju i dr.), uspostavljanjem saradnje s akterima koji se nalaze izvan hijerarhije državne kontrole (Jessop, 1994; Stoker, 1995). Na taj način, organizacije civilnog društva dobijaju ulogu državnog *partnera* u procesu donošenja odluka.

S druge strane, kao posledica razvoja neoliberalnih modela uprave u postsocijalističkim zemljama, koji odlikuje delimično ili potpuno povlačenje države iz mnogih oblasti u kojima je ranije pružala usluge, dolazi do razvoja *servisne* („*asistentske*“) *uloge* organizacija civilnog društva. Dualna uloga OCD (servisna i politička) donekle odslikava dvostruku ulogu civilnog društva: „gramšijansku“, prema kojoj akteri civilnog društva (treba da) imaju političku ulogu, i „neo-tokvilovsku“, po kojoj je uloga civilnog društva primarno u supstituciji funkcija koje je nekad obavljala država blagostanja (recimo, u oblasti socijalne zaštite, zaštite životne sredine itd.) (Pavlović, 2006; Kaldor, 2003a; 2003b). Taj dualizam odslikava dva različita obrasca kroz koja organizacije civilnog društva mogu delovati: servisni obrazac, koji podrazumeva direktno pružanje usluga ugroženim grupama i učesće u rešavanju određenog problema, i politički obrazac, koji podrazumeva čitav spektar mehanizama političkog delovanja – od protesta do konsultacija, zagovaranja i lobiranja (Baglioni & Giugni, 2014).

93 Evropska komisija takođe ima načina da utiče na programiranje, odnosno izbor prioriteta drugih donatora. Dakle, i drugi donatori utiču na odabir prioriteta, ali se oni uglavnom poklapaju s uslovima koje postavlja EU kao kriterijum za članstvo. Osim EU, značajan donator je i USAID, ali se njegova uloga smanjila poslednjih godina.

Predstavnici ekoloških organizacija u Srbiji vide izvesne mogućnosti za svoje delovanje u obe pomenute uloge. Međutim, znatno češće navode servisnu ulogu, koju legitimnom smatraju i drugi akteri. Ona podrazumeva da organizacije obavljaju različite aktivnosti iz oblasti zaštite životne sredine, za čiju realizaciju dobijaju sredstva iz državnog budžeta ili međunarodnih donacija. Takvo delovanje ekoloških organizacija podržavaju i predstavnici lokalnih vlasti, koji su spremni da saraduju s nevladinim organizacijama na realizaciji projekata od značaja za lokalnu zajednicu.

Sa NVO saradujemo kroz uključivanje u projekte. Takođe, finansiramo neke NVO, obezbeđujemo im prostor za normalno funkcionisanje. (predstavnik lokalne samouprave, Bor)

Opisujući saradnju s lokalnom samoupravom, predstavnici ekoloških organizacija su, podrazumevajući svoju ulogu asistenta, iskazivali izvesno nezadovoljstvo, uglavnom visinom sredstava koja dobijaju iz lokalnih budžeta.

Generalno nemamo problema s lokalnom samoupravom. Jedini problem predstavlja nedostatak novca i papirologija. Dakle, lokalne vlasti ne zaustavljaju akcije, ali ne daju pare i šetaju nas po šalterima. (Pokret gorana Vojvodine, Novi Sad)

Iako postoji lokalni ekološki fond u Boru, iz njega se ne izdvaja dovoljno sredstava, prave neke konkurse ali daju jako malo novca, često ga nenaumenski troše. (Eko klub, Bor)

Jedna od čestih primedbi predstavnika ekoloških organizacija bila je ta da su pojedine organizacije, čiji predstavnici imaju lične ili političke veze s nosiocima vlasti, u privilegovanom položaju u pogledu mogućnosti da dobiju projektni novac. Ipak, i pored toga, s manje ili više poteškoća, ekološke organizacije ostvaruju saradnju s predstavnicima lokalnih vlasti na realizaciji projekata u oblasti zaštite životne sredine. S druge strane, znatno ređe se kao aspekt odnosa pominje učešće ekoloških organizacija u procesu donošenja odluka, odnosno njihova *politička uloga*.

Razgovori s predstavnicima ekoloških organizacija su pokazali da su oni upoznati s postojanjem novog modela upravljanja koji se želi uvesti i da su svesni svojih prava da učestvuju u procesu donošenja odluka. Međutim, iako takva mogućnost načelno postoji, ona je u praksi uglavnom nedostižna, pre svega zato što predstavnici vlasti nisu raspoloženi za saradnju. U posebno nepovoljnom položaju se nalaze male organizacije, koje nisu dovoljno snažne da bi se nametnule kao relevantan akter u procesu kreiranja i realizacije javnih politika, čak ni na lokalnom nivou.

Ovaj model je proizašao iz iskustva društava naprednijih nego što je naše, tako da bi najverovatnije njegovom primenom ovo naše društvo došlo neki napredniji oblik. Međutim, taj model zahteva jednu zrelost da bi mogao da bude primenjen ili zahteva dobre represivne mere ka lokalnim vlastima, tako da budu prinuđene da sarađuju s NVO sektorom. (Mladi istraživači, Bor)

Partnerstvo ENVO s nosiocima vlasti i učešće u donošenju odluka zahteva, između ostalog, neometan pristup informacijama od značaja. Međutim, predstavnici ENVO sektora nisu zadovoljni kvalitetom informacija o stanju životne sredine koje daju nadležni organi. Informacije najčešće procenjuju kao nepristupačne, nepouzdate (nepovoljne informacije se ublažavaju, izbegava se iznošenje planova daljeg rada), neblagovremene (do informacija se dolazi onda kad je već kasno) i parcijalne (u javnost se izlazi samo s pozitivnim činjenicama, dok se negativni efekti prikrivaju). U skladu s tim, većina organizacija vidi svoj uticaj na državne politike kao minimalan (Građanske inicijative, 2011; Ćirković, 2019), dok je nivo uključivosti u proces donošenja odluka i kreiranja javnih politika većina organizacija nezadovoljna (Todić et al., 2012: 362–369). Ukoliko do uključivanja uopšte dođe, to se najčešće dešava u kasnijim fazama konsultativnog procesa, kada mnoge opcije više nisu na stolu. Istraživanja su pokazala da većina organizacija ne učestvuje u javnim raspravama prilikom donošenja propisa i planova koje se tiču životne sredine (Todić et al., 2012: 362–369). U našem istraživanju su potvrđeni nalazi prethodnih studija, a kao ključni razlozi za slabo učešće u procesu donošenja odluka izdvajaju se neobaveštenost i uverenje da učešće neće bitnije uticati na odluke koje će se doneti.

Predstavnike ekoloških organizacija retko ko konsultuje ili uključuje u donošenje odluka, a predlozi vrlo često ne nailaze na razumevanje u okviru nadležnih institucija. (Zora XXI, Novi Sad)

Iskustvo većine predstavnika ENVO jeste takvo da je, najčešće, uključivanje u proces donošenja odluka samo formalne prirode, čini se u kasnim stadijumima odlučivanja, a većina sugestija ENVO se ne uzima u ozbiljnije razmatranje.

Naša organizacija je, u više navrata, bila uključena u formulisanje različitih strategija za zaštitu životne sredine na lokalnom nivou kroz učešće na okruglim stolovima. Međutim, naša uloga tu nije bila velika, jer je uglavnom sve unapred dogovoreno, a predlozi NVO sektora se retko uvažavaju – više u vidu izmena i dopuna nego za formiranje osnovnih postavki. (Udruženje studenata grada Pančeva)

Kada je pokrenuta cela priča o izgradnji nove topionice, sve ENVO su bile pozvane od strane investitora, kreditora, stručnih ekipa, koji su projektovali novu topionicu. Svi smo mi učestvovali u javnoj raspravi, i rečeno je da mimo nevladinog sektora ne može ništa da se radi. Nažalost, posle toga više niko nije kontaktirao nevladin sektor. (Ekoagenda, Bor)

Koristeći svoj privilegovani položaj, „predstavnicima lokalnih vlasti saraduju s ekološkim organizacijama samo onda kada procene da na taj način mogu da dobiju političke poene, u suprotnom do saradnje ne dolazi“ (Zelena patrola, NS). Lokalne strukture se „otvaraju“ neposredno pred izbore i tad su političari spremni da saslušaju predloge i inicijative građanskih udruženja,⁹⁴ pa se tako „istorija ponavlja svake četiri godine“.⁹⁵

Ukoliko želite nešto da dobijete od vlasti, samo uoči izbora možete. Četiri godine radite na tome da im predlog date 2 meseca pre izbora da bi vlada koja postoji, pošto je Skupština uglavnom rasformirana, to usvojila, ili da bi vam buduća vlast obećala da će oni nakon izbora sazvati novu Skupštinu koja će to usvojiti. (Unija studenata grada Pančeva)

Pored zatvorenosti predstavnika lokalnih vlasti za učešće aktera civilnog društva u procesu donošenja odluka, kao otežavajuće okolnosti se izdvajaju i njihova nezainteresovanost za ekološka pitanja, nedostatak znanja i neodgovornost. Međutim, ako „s vrha“ stigne direktiva, lokalna vlast počinje da se interesuje za zahteve ekoloških organizacija.

Predstavnicima lokalnih vlasti nam nisu izlazili u susret. Lokalna samouprava je imala više sluha za akciju pod državnim pokroviteljstvom – Očistimo Srbiju. Do tada niko na lokalnom nivou nije obraćao pažnju, tek kad je došla direktiva odozgo, lokalna samouprava je odreagovala. (Zeleni ključ, Niš)

S druge strane, predstavnici lokalnih vlasti ne smatraju da postoje ovakve vrste prepreka i ističu spremnost za saradnju s ENVO, a kao najveći problem izdvajaju nezainteresovanost građana.

Sa ENVO lokalne vlasti imaju solidan odnos. Međutim, problem je što u Pančevu nema dovoljno aktivnih ENVO. Iako su lokalne vlasti spremne da im izađu u susret, problem predstavlja nedostatak aktivizma građana i ovih organizacija. (predstavnik LS, Pančevo)

Uspostavljanje kontakta s donosiocima odluka na nacionalnom nivou je za većinu malih organizacija, kako kažu, „nemoguća misija“,⁹⁶ jer

94 Intervju, Fond za zaštitu ptica grabljivica, Pančevo

95 Intervju, Mladi istraživači, Bor

96 Intervju, Eko klub, Bor

„samo odabrana grupica ekoloških organizacija sa jakim političkim i ličnim vezama sa ljudima na vlasti, ima mogućnost da učestvuje u procesu donošenja odluka“.⁹⁷ Međutim, uprkos uverenju malih organizacija da one velike imaju povlašćeni položaj, istraživanje pokazuje da ni one nemaju zagarantovan pristup procesu odlučivanja. Istina je da se neformalni kontakti (lični, partijski) vrlo često koriste da bi se prečicom došlo do ljudi u vladajućim strukturama, međutim, u periodima kada se stranke na vlasti relativno kratko zadržavaju, stari kontakti brzo postaju neupotrebljivi. Koliko su neformalne veze značajne, jasno se moglo videti u rastu neizvesnosti među liderima ekoloških organizacija u pogledu nastavka saradnje s predstavnicima vlasti do koje je došlo s promenom vlasti 2012. godine.

Od 2000. godine pa sve do promene vlasti 2012, participativni potencijal ENVO se razvijao, naučili smo šta možemo da uradimo i da tražimo. Vladin sektor je postepeno počeo da uviđa da ima partnera u civilnom sektoru. Prethodni ministar je partnerstva s ENVO umeo da iskoristiti kao snagu, a sada ostaje da vidimo šta će biti s novim ministrom, za sad je sve na čekanju. (Ambasadori, Beograd)

I zaista, pokazalo se da su, s promenom vlasti, mnoge organizacije koje su bile dobro pozicionirane u prethodnom režimu izgubile dotadašnje privilegije, dok je stvoren niz organizacija, bliskih novim strukturama vlasti, koje dobijaju projektna sredstva mimo pravila propisanih konkursima nadležnog ministarstva.⁹⁸

Od ovoga o čemu je do sada bilo reči odstupa tek nekolicina velikih ekoloških organizacija, čije je ekspertsko znanje državna administracija prepoznala kao vredan resurs u procesu predpristupnih pregovora, pogotovo kada je u pitanju složena regulativa u vezi s klimatskim promenama. Za razliku od većine malih organizacija koje nisu bile uspešne u pokušajima da se uključe u procese donošenja odluka na lokalnom nivou, već su se zadovoljile servisnom ulogom, velike organizacije su, na nacionalnom planu, imale nešto više uspeha u uspostavljanju institucionalizovanih odnosa s predstavnicima vlasti kroz mehanizme dobre uprave. Za taj uspeh su ponajviše bili zaslužni pritisci stranih donatora.

Nacionalni konvent o Evropskoj uniji⁹⁹ predstavlja jedan od primera pokušaja izgradnje mehanizama dobre uprave u Srbiji (Wunsch, 2018:

97 Intervju, Zora XXI, Novi Sad

98 Intervju s predstavnicom Mladih istraživača Srbije je obavljen u proleće 2015. godine.

99 Nacionalni konvent o Evropskoj uniji u Srbiji (NK EU) predstavlja projekat koji ima za cilj institucionalizaciju stalnog tela u okviru kojeg bi se vodile tematski fokusirane debate između predstavnika državne administracije, nevladinih organizacija, političara,

100) s ciljem uključivanja organizacija civilnog društva u proces donošenja odluka. Međutim, prema mišljenju predstavnika ekoloških organizacija, „Evropski konvent je više ‘debatni klub’ [...] u raspravu je obično uključeno 2–3 eksperta, zainteresovana javnost, predstavnici državnih institucija. Priča se o određenoj temi, kao rezultat izađu određene preporuke, ali se sve na tome završava, nikakvih stvarnih rezultata nema, odnosno daljeg uticaja.“¹⁰⁰

Još jedan spolja podstaknut pokušaj povezivanja državnih i civilnih aktera načinjen je u okviru projekta pripreme izrade seta zakona iz oblasti životne sredine. Predstavnicu organizacije koja je učestvovala u tom projektu mišljenja je da, iako su ograničenih dometa, bez pokušaja institucionalizacije uloge civilnog sektora, teško da bi se bilo kakva promena sama od sebe dogodila.

U okviru projekta finske vlade – Priprema zakona iz oblasti životne sredine – konsultovan je civilni sektor. Međunarodno finansiranje takvih projekata nam je omogućilo da naučimo šta je to participacija, donatori su tražili da javnost bude konsultovana, što ranije nije bio slučaj. Dakle, međunarodni faktor je uticao na uključivanje javnosti. Mi nismo imali tu kulturu participacije. [...] ENVO nemaju dužu tradiciju od dvadesetak godina, razvija se njihov participativni potencijal, uče se šta sve mogu da traže i urade. I napredak je vidljiv. Vladin sektor polako uviđa da može da ima partnera u civilnom društvu. (Ambasadori, Beograd)

Sredstvima iz fondova Evropske unije finansirano je i osnivanje vladine Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom, Kancelarije za Evropske integracije i SEKO konzorcijuma za životnu sredinu. Međutim, iskustva učesnika u ovim telima pokazuju da ekološke organizacije ipak ne dobijaju značajniju ulogu u procesu odlučivanja.

Postoji SEKO – sektorska organizacija za životnu sredinu i energetiku. To funkcioniše na ad hoc bazi, pošalju se dokumenta za mišljenje kroz mrežu, pa se daju neka mišljenja, ali nije baš da smo imali uspeha u tome, da se uvažavaju mišljenja. Daju to na mišljenje kad je već kasno, pa ta mišljenja, iako su argumentovana, ne prolaze. (Ambasadori, Beograd)

Predstavnici ENVO smatraju da su ovakvi podsticaji doprineli razvoju svesti o tome da je participacija javnosti poželjna i neophodna. Međutim, iako uviđaju izvesne pomake u odnosima s državnim organima, lideri

stručnjaka, profesionalnih organizacija i šire javnosti o budućem pristupanju Srbije Evropskoj uniji. Projekat realizuje nevladina organizacija Evropski pokret u Srbiji.

100 Intervju, Mladi istraživači Srbije, Beograd

velikih organizacija nisu zadovoljni dostignutim nivoom saradnje, jer politički akteri uspevaju da ih, pridržavajući se forme, u suštinskom smislu ipak isključe iz procesa odlučivanja. Realnost je takva da se nacrti zakona daju na uvid organizacijama civilnog društva tek nakon što ih je državna administracija već pripremila u dogovoru s poslovnim sektorom. Dodatno ograničenje pristupa civilnom društvu koje su identifikovale ekološke organizacije jeste to da je donošenje odluka u Srbiji centralizovano, uz postojanje bliske saradnje na vrhu između političke i ekonomske elite, čiji se interesi uglavnom kose sa zaštitom životne sredine. Ukoliko do uključivanja ekoloških organizacija ipak dođe, ono je najčešće formalnog karaktera i bez značajnijih efekata.

Predstavnici vlasti nekad samo pošalju finalni nacrt zakona na komentare, a kada organizacije na to odgovore, oni se čak ni ne zahvale, a da ne pominjem da informacije o krajnjem ishodu i o tome da li su uvažene primedbe nikad ne stignu. (MIS, Beograd)

Sumirajući odnos s predstavnicima vlasti, ENVO aktivisti zaključuju da ne postoji partnerstvo s državnim institucijama u pravom smislu te reči, jer država ignoriše zahteve civilnog društva. Uloga ekoloških organizacija se zadržava na realizaciji projekata, eventualno monitoringu sprovođenja zakona, ali je primetna isključenost iz procesa predlaganja i formulisanja zakonskih rešenja. Nevladinim organizacijama ne ide na ruku ni to što građani nemaju pozitivan stav prema NVO sektoru, pa nema ni pritiska šire javnosti da se organizacije uključe u proces odlučivanja. Komunikacija između NVO i predstavnika vlasti postoji, ali osim korektno komunikacije, NVO ne dobijaju značajniju ulogu u procesu formulisanja javnih politika.

Još jedan od razloga relativno slabe saradnje između predstavnika vlasti i NVO sektora leži u percepciji postojanja *implementacionog deficita* kao posledice slabih administrativnih kapaciteta državnih organa. Predstavnici ekoloških organizacija nemaju poverenja u to da će se odluke oko kojih se budu usaglasili s predstavnicima vlasti zaista i realizovati. Brojni su primeri planova i dokumenata u čiju izradu se utrošilo mnogo vremena i energije, koji na kraju nisu ni pokrenuti ili su tek delimično realizovani. Uključivanje ekoloških organizacija u radne grupe za izradu strateških dokumenata iz oblasti zaštite životne sredine najčešće predstavlja ispunjavanje forme bez većih efekata, što indukuje nezadovoljstvo a za posledicu ima demoralisanje i pasivizaciju ekoloških aktivista.

Ne želimo da trošimo vreme, energiju i druge resurse na formulisanje politika koje verovatno nikada neće videti svetlost dana. (Ambasadori, Beograd)

Uticao građana, po pravilu, ostaje ograničenih krajnjih dometa. Kad god bi se, u poslednjih 20 godina, građani podigli, lokalna vlast bi se štrećnula i preduzela neke mere: budu organizovane vanredne sednice skupštine, sastanci izvršnih organa, donose se određeni zaključci i dokumenti. [...] I, evo, sada kada biste prelistali dokumente koji se tiču zaštite životne sredine u poslednjih 20 godina, ima tu jako dobrih predloga rešenja, ali se od toga nije mnogo odmaklo. (stručnjak, Pančevo)

Do sada je bilo reči o preprekama koje političke strukture postavljaju pred delovanje ekoloških organizacija u servisnoj i partnerskoj ulozi. Preostaje da na kraju kažemo nešto o barijerama na koje nailaze organizacije koje kritički nastupaju prema režimu. U intervjuima je uloga „kritičara“ vlasti najređe pominjana kao nešto čime bi ekološke organizacije trebalo da se bave. Zapravo, to je učinilo samo nekoliko predstavnika ekoloških organizacija, koji su sami sebe nazvali „bundžijama“. S druge strane, takvi načini delovanja su nailazili na osudu profesionalnih organizacija, koje se trude da održe korektne odnose s predstavnicima vlasti, kako bi nesmetano došle do sredstava neophodnih za realizaciju projekta.

Svako finansiranje od strane države istovremeno ograničava mogućnosti kritičkog delovanja i istupanja organizacija koje su finansirane na taj način. Osnovni problem predstavlja to što se mnogo nevladinih organizacija bori da bi preživele i bile održive, malo njih je spremno da otvoreno kritikuju državnu politiku, jer zavise od državnih projekata. Generalno se može reći da je uticaj NVO na politiku veoma mali, a izvestan uticaj mogu da ostvare jedino organizacije koje su podobne nosiocima vlasti, ali one ne traže nikakve bitnije promene. (Ecotopia, Beograd)

Slična logika je prisutna i u lokalnim okvirima, često u još ogoljenijem vidu, tako što predstavnici lokalnih vlasti direktno utiču na to ko će dobiti sredstva iz budžeta. Očekivano, oni koji kritikuju vlast nemaju gotovo nikakve šanse da dobiju novac za realizaciju svojih aktivnosti.

Prvo nas je finansirao Fond za zaštitu životne sredine – i posle prve godine finansiranja rekli su „sad i nikad više“, potom nam je novac davala fondacija Hajnrih Bel, i oni su odbili dalju saradnju. Zatim smo sredstva dobili od Ambasade Finske, pa iako je uspešnost realizacije projekta bila više od 100%, Ambasada se takođe zahvalila na saradnji i nije htela da produži finansiranje. Samo su nam rekli: „nismo više zainteresovani“ [...]. Razlog za probleme u finansiranju je taj što gazimo odgovorne. Nailazili smo i na druge probleme: prisluškivanja, dolazak batinaša, pretnje od predstavnika lokalnih vlasti da moramo da se smirimo itd. (Zelena patrola, Subotica)

Pored državnih organa, ekološke organizacije i pokreti saraduju, sklapaju saveze i formiraju koalicije s različitim akterima – strankama zelenih, opozicionim partijama, drugim društvenim pokretima (unutar i izvan zemlje), međunarodnim organizacijama, agencijama, vladama itd. Intervjui obavljani s predstavnicima ekoloških organizacija pokazuju da one negiraju postojanje bilo kakve saradnje s političkim partijama, smatrajući takvu vrstu povezivanja neprimerenom. Međutim, isto tako su sklone da se međusobno optužuju za zloupotrebu partijskih veza.

Ne postoje neutralne NVO, sve imaju vezu s nekom strankom, iako to, naravno, neće da priznaju. Svaka stranka ima svoje NVO satelite – organizacije koje se namenski formiraju preko stranačkih dojava po principu „biće para za projekte – formirajte organizaciju“. Uslovi projektnih konkursa su često vrlo nejasni, a lokalne ispostave vladajućih stranaka prve dobijaju informacije o tome za šta će se davati pare – pa stvaraju nove ili koriste postojeće NVO. Tu je reč uglavnom o projektima koji imaju u planu neke edukacije, ankete, predavanja u cilju podizanja svesti – tu se najlakše uzimaju pare, jer nema načina da se dokaže da li je edukacije uopšte bilo. Takođe, takve organizacije se finansiraju iz opštinskog budžeta – opet po partijskoj liniji. (inspektor za zaštitu životne sredine, Pančevo)

Dobro pozicionirane organizacije koriste lične i političke veze kako bi obezbedile dodatna sredstva (engl. *matching funds*) koja im pružaju mogućnost da konkurišu za međunarodne projektne grantove.

Organizacije koje su posrednici u finansiranju projekata (sredstva daju neke strane fondacije) zadržavaju informacije o postojanju sredstava i objavljuju ih kada je već kasno za apliciranje (dok, naravno, svoje ljude blagovremeno obaveštavaju o tome kada će konkursi biti raspisani). Tako neke organizacije redovno dobijaju sredstva, dok su druge uvek odbijene na konkursima. (Pokret gorana, Pančevo)

Savezništvo ekoloških organizacija s političkim partijama i delovima državnih struktura (po partijskoj liniji), donosi koristi samo pojedinačnim organizacijama, dok ukupno slabi snagu ekološkog sektora tako što podstiče sumnjičavost, unutrašnje konflikte i podele između organizacija. Ipak, političke partije nisu mnogo zainteresovane za ovu oblast „jer tu nema previše para, pa im nije preterano interesantno“.¹⁰¹ Pored toga, slabo interesovanje birača za ekološka pitanja stavlja ovu oblast na margine političkog interesovanja, o čemu govori i slabost zelenih partija u Srbiji.¹⁰²

101 Intervju, Mladi istraživači Srbije, Beograd

102 Zašto na Balkanu nema relevantne zelene stranke? <http://zelenenovine.wordpress.com/zelena-politika/zasto-na-balkanu-nema-relevantne-zelene-stranke/> (pristupljeno 11. 11. 2014)

Jedan od saveznika ekološkim organizacijama mogu biti i međunarodni ekološki pokreti i donatorske agencije. Otvaranje međunarodnih struktura političkih mogućnosti i uključivanje u panevropske ekološke mreže, smatra se posebno značajnim za delovanje ekoloških organizacija jer im pruža priliku da prevaziđu ograničenja lokalnog konteksta (Bomberg, 2007; Cisar, 2010). Kao koristi od članstva u međunarodnim mrežama, predstavnici ekoloških organizacija u Srbiji¹⁰³ vide mogućnost sticanja novih znanja i pristup informacijama o budućim trendovima, donatorskim planovima i politikama, što im pruža mogućnost da se dobro pripreme za naredne projektne cikluse. Pored toga, članstvo u međunarodnim mrežama pruža organizacijama mogućnost za dodatne obuke kroz različite treninge, seminare, konferencije, kao i za saradnju s ekološkim organizacijama iz drugih zemalja koje se bave sličnim temama. Međutim, ulazak u međunarodne mreže uglavnom podrazumeva složene procedure i stroge uslove pristupanja, koje većina organizacija ne može da ispuni. Kao rezultat toga, u Srbiji je u međunarodne mreže uključeno svega nekoliko velikih organizacija, dok su ostale, u najboljem slučaju, povezane posrednim putem preko lokalnih mreža. Saradnja s organizacijama iz inostranstva je jednim delom slaba i zato što većina velikih međunarodnih organizacija nema svoja predstavništva u Srbiji. Takva situacija dodatno otežava uključivanje organizacija iz Srbije u svetske tokove.

Mreže predstavljaju kanale međunarodne socijalizacije (Checkel, 2005) kroz koje organizacije, saradjujući i komunicirajući, pregovaraju, prepoznaju i razvijaju zajedničke ciljeve i vrednosti, konstituišući se na taj način kao kolektivni akteri. Svoje iskustvo sticanja novih znanja, učenja i razvijanja novih vrednosti i odgovarajućih praksi kroz međunarodne mreže, na sledeći način je opisala predsednica Ambasadora održivog razvoja i životne sredine iz Beograda:

Što se tiče učešća u međunarodnim ekološkim mrežama, dosta toga smo naučili na sastancima. Naučili smo da treba pregovarati i dogovarati se sve dok se ne postigne neko minimalno zajedničko rešenje. Ovde kod nas je kultura takva da se čvrsto držimo na pozicijama drugačijeg mišljenja i ne idemo dalje. Na međunarodnom nivou su mehanizmi takvi da se do

103 Primera radi, organizacija Mladi istraživači Srbije je članica nekoliko međunarodnih ekoloških mreža: CEEWeb for biodiversity, IUCN – International Union for Conservation of Nature, YEE – Youth and Environment Europe, Environment Forum. Organizacija Ambasadori održivog razvoja i životne sredine je akreditovana u okviru UNEP programa Ujedinjenih nacija, članica je Foundation for Environmental Education, ACUNS – Academic Council on the United Nations System, TACSO – Technical Assistance to Civil Society Organisations in the Western Balkans and Turkey civil society network, Environment Forum itd.

besvesti pregovara dok se ne postigne minimalni zajednički sadržalac s kojim se ide dalje. Uče se mehanizmi, spremnost na slušanje, menjanje, pregovaranje, dogovaranje. Takođe, dobijaju se neke nove smernice – šta je nova priča, koji su novi trendovi, nove tematske oblasti. (Ambasadori, Beograd)

Nalazi istraživanja pokazuju da nacionalne strukture političkih mogućnosti koje odlikuje centralizovano i partokratsko upravljanje, zatvorenost i neefikasnost lokalne administracije, rasprostranjenost neformalnosti i korupcije, kao i slabi koalicioni kapaciteti ekoloških organizacija uz visok implementacioni deficit, u velikoj meri otežavaju razvoj ekološkog pokreta u Srbiji. Uprkos formalnim mogućnostima za uključivanje građana i njihovih organizovanih predstavnika u proces donošenja odluka, te napora stranih donatora da se, uvođenjem mehanizama ekološke uprave, participacija civilnog sektora institucionalizuje, to je do sada u praksi dalo relativno slabe rezultate.

Centralizovan sistem odlučivanja ostavlja malo prostora za donošenje odluka na lokalnom nivou. Međutim, lokalna administracija se i za pitanja koja se nalaze u njenoj nadležnosti pokazuje neprijemčivom za zahteve građana i ekoloških organizacija. Situaciju dodatno otežava snažan uticaj neformalnih kanala odlučivanja i partijsko-političkih veza, koje određene organizacije stavljaju u povoljniji položaj u odnosu na druge, čime se stvara unutrašnji jaz i produkuju sukobi unutar ekološkog sektora. S obzirom na to da su lične i partikularne, a ne institucionalne prirode, te veze ne doprinose zaštiti kolektivnog interesa.

Asistentska uloga ekoloških organizacija u podizanju kapaciteta države u zaštiti životne sredine podstaknuta je od strane međunarodnih donatora i prihvaćena kao legitimna od strane domaćih aktera. Međutim, iako predstavljaju važan element sistema zaštite životne sredine u Srbiji, ekološke organizacije su često samo pasivni instrument sprovođenja ekološke politike, odnosno kvazidržavni organi nadležni za određene oblasti kao što su ekološka edukacija, monitoring, izveštavanje itd. Podsticanjem ove uloge, zatupljuje se oštrica kritičkog delovanja što doprinosi depolitizaciji ekološkog civilnog društva.

Partnerska uloga ENVO, koju takođe podstiču strani donatori, nedovoljno je razvijena jer nosioci vlasti, iako formalno pristaju na uključivanje aktera civilnog društva u proces donošenja odluka, na različite načine nastoje da ga osujete izbegavajući da prepuste deo kontrole. S druge strane, ekološke organizacije ne raspoložu adekvatnim kapacitetima (pre svega podrškom u lokalnoj zajednici) da bi mogle da se nametnu kao relevantan akter i zatraže pravo glasa u procesu odlučivanja. Drugim rečima,

u oblasti upravljanja životnom sredinom uglavnom se može govoriti o „fasadnoj“ participaciji, kojom se formalno ispunjavaju zahtevi koji dolaze od strane Evropske unije, bez stvarne namere da se ekološke organizacije uključe u formulisanje javnih politika.

Na kraju, recimo i to da, iako je otvorena represija državnih organa relativno retka pojava, prisutno je korišćenje mekših mehanizama prisile. Uskraćivanje projektnih sredstava aktivističkim udruženjima i preusmeravanje ka organizacijama koje su bliske režimu, pokazuje se uspešnim sredstvom u ograničavanju kritičkog delovanja. S druge strane, iako su tokom devedesetih godina pružali podršku kritičkim aktivnostima civilnog društva, donatori su nakon 2000. godine promenili pristup i počeli gotovo isključivo da podržavaju aktivnosti građanskih organizacija koje su usmerene na izgradnju institucija i jačanje državnih kapaciteta neophodnih za implementaciju tekovina Evropske unije.

Ekološke vrednosti i kolektivni identitet

Vrednosti koje čine idejnu podlogu ekološkog pokreta veoma su raznovrsne. Najčešće se pravi razlika između antropocentričnih perspektiva (kao što su održivi razvoj, ekološka modernizacija, ekološka pravda, ekofeminizam) i biocentričnih pristupa (recimo, dubinska ekologija). Ono što je zajedničko za sve pristupe jeste prihvatanje postmaterijalističkog vrednosnog obrasca (Inglehart, 1997), odnosno kritika dominantnog diskursa industrijalizma (Dryzek, 2013). Razlike u vrednosnim orijentacijama odrazile su se i na ciljeve, strategije i praksu ekoloških organizacija. Uporedo s ekološkim mejnstrimom, koji karakteriše zalaganje za održivi razvoj i ekološku modernizaciju u okvirima koje postavlja neoliberalni kapitalizam, razvijaju su i kritički usmerene struje koje zahtevaju radikalnu promenu vladajućeg sistema i napuštanje dominantne antropocentrične paradigme (dubinska ekologija, politička ekologija, ekosocijalizam, ekofeminizam itd.). Nekada su oblasti delovanja ekoloških organizacija međusobno toliko udaljene (recimo, antinuklearne inicijative, pokret za zaštitu prava životinja, pokret za ekološku pravdu), da se s pravom može postaviti pitanje da li postoji jedinstveni ekološki pokret ili je pre reč o skupu različitih pokreta koji se na neki način bave pitanjem odnosa društva i prirodnog okruženja (Pakulski & Crook, 1998; Hofrichter & Reif, 1990; Rootes, 1997; Giugni & Grasso, 2015). Ipak, iako ideološke podele postoje, one su manje izražene nego što je to slučaj u oblasti partijske politike (Brulle, 2000).

Većina ekoloških organizacija u Srbiji među osnovna načela svog delovanja svrstava tri principa svojstvena *ekološkom mejnstrimu*: održivi razvoj, ekološku pravdu i zaštitu prirode (Bernstein, 2000; Baker, 2007; Machin, 2019). Tako predstavnici Vojvođanske zelene inicijative¹⁰⁴ navode kao svoju misiju promociju vrednosti održivog razvoja i zdravog načina života, svet bez sukoba i harmonične odnose između živih bića i nežive sredine. Mladi istraživači Srbije¹⁰⁵ daju prioritet zaštiti i unapređivanju životne sredine, ali promovišu i principe održivog razvoja, dok se Pokret gorana Vojvodine¹⁰⁶ zalaže za praktičan rad na zaštiti životne sredine i očuvanja prirode.

Može se primetiti da su, za razliku od razvijene podele rada i ideoloških razlika koje su prisutne na Zapadu, ekološke organizacije u Srbiji sklone tome da kao ključne vrednosti istaknu one koje su popularne među donatorima, odnosno predstavljaju delove ekološkog diskursa dominantnog na Zapadu, čak i onda kada su međusobno neusklađene.¹⁰⁷ Imajući u vidu odsustvo originalnosti u definisanju osnovnih ciljeva i vrednosti ekoloških organizacija u Srbiji, može se pretpostaviti da je reč o svesnom odabiru vrednosne matrice koja je usklađena s agendom stranih donatora.

Diskursi održivog razvoja i ekološke modernizacije su u poslednjih nekoliko decenija postali dominantni kako na međunarodnom planu tako i u okvirima Evropske unije (Haas, 2004; Berger et al., 2001; Van der Heijden, 1999; Fagan, 2004: 102; Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005; Baker, 2007; Machin, 2019; Burns et al., 2020). Do zaokreta u globalnoj ekološkoj politici u smeru „liberalnog ekologizma“ u formi koncepta održivog razvoja, došlo je na Svetskom samitu u Riju 1992. godine (Bernstein, 2000). Međunarodne razvojne agencije su istih godina, preko ekoloških nevladinih organizacija koje su finansirale, počele da podstiču uvođenje ovog pristupa u javne politike na prostoru bivših socijalističkih zemalja. Tu tendenciju je dodatno ojačao proces harmonizacije i pristupanja ovih zemalja Evropskoj uniji (Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005). U Srbiji su načela ekološke politike usklađena s evropskim standardima i paradigmatom održivog razvoja, što dobro ilustruje tekst *Nacionalne strategije Republike Srbije za aproksimaciju u oblasti životne sredine*:

104 www.vojvodjanskazelenainicijativa.org.rs (pristupljeno 13. 8. 2019)

105 <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/naslovna.php> (pristupljeno 13. 8. 2019)

106 www.pgv.org.rs (pristupljeno 15. 4. 2014)

107 Recimo, pristup održivog razvoja u praksi stavlja naglasak na ekonomski razvoj, dok u drugi plan pomera očuvanje divlje prirode. Filozofija ekološke pravde, slično tome, ističe socijalne nejednakosti, ali ne problematizuje podređeni položaj drugih živih vrsta itd.

Pravne tekovine Evropske unije treba da se odlikaju u propisima Republike Srbije ni u manjoj ni u većoj meri – svaki dodatni zahtev ili stroži standardi će biti upotrebljeni samo kada su opravdani u smislu životne sredine i ekonomskom smislu i kada nisu u suprotnosti sa propisima EU. (Nacionalna strategija Republike Srbije za aproksimaciju u oblasti životne sredine, 2011: 9)

U pogledu zvaničnih ciljeva, odnosno ekoloških problema kojima se bave, kao i vrste primarne ekološke zabrinutosti, postoje izvesne razlike između ekoloških organizacija u odnosu na to da li se nalaze u područjima s većim problemima u oblasti zaštite životne sredine ili su smeštene u relativno ekološki bezbedna područja. Dok su prve sklonije tome da istaknu zabrinutost za posledice lokalnog zagađenja i naglase važnost praktičnog rada u rešavanju akutnih ekoloških problema, drugoj grupi organizacija je bliže bavljenje preventivnim aktivnostima kao što je podizanje ekološke svesti i edukacija, sprovođenje različitih vrsta kampanja, promocija zdravih životnih stilova i sl. Takođe, male ekološke organizacije, koje su aktivne u zajednicama, češće ukazuju na probleme koji narušavaju kvalitet života lokalnog stanovništva, dok organizacije nacionalnog profila skreću pažnju i na šire probleme kao što su klimatske promene, upotreba alternativnih izvora energije, cirkularna ekonomija, unapređenje kvaliteta životne sredine na nacionalnom i globalnom planu itd.

Pored vrednosnih osnova, jedno od ključnih pitanja u razmatranju kolektivnog identiteta ekoloških organizacija jeste to da li se pripadnici ekoloških organizacija identifikuju s radom na zaštiti životne sredine koji prelazi granice njihove organizacije, odnosno da li vide svoje aktivnosti kao deo šireg poduhvata u rešavanju ekoloških problema u Srbiji. Pored toga, važno je i pitanje da li prepoznaju druge organizacije koje se bave rešavanjem ekoloških problema na njima blizak način.

Prema nalazima istraživanja (ENVO 2011), samo u slučaju tri organizacije postoji uverenje o potpunoj izolovanosti i tome da u Srbiji ne postoji organizacija koja se bavi ekologijom na njima srodan način. Reč je o tri samonikle, kritički nastrojene organizacije.

Imam utisak da smo mi jedini i poslednji [...] koji nešto rade i pokazuju koliko su zaista zabrinuti za budućnost životne sredine. To više nije tema koja bilo koga zaista interesuje. (Eko agenda, Bor)

Te organizacije doživljavaju svoje delovanje kao autentično i ne žele da ga menjaju praveći kompromise koje saradnja obično podrazumeva.

Zelena patrola nije postala članica nijedne mreže. Razlog tome je što smo hteli da ostanemo svoji, a ne da izgubimo identitet i da se povezujemo radi povezivanja, jer je to danas u trendu. (Zelena patrola, Subotica)

Predstavnici preostalih ekoloških organizacija smatraju da njihov rad predstavlja deo širih nastojanja da se u Srbiji rešavaju ekološki problemi. Međutim, većina ipak ne smatra da je reč o organizovanom kolektivnom naporu, već o prostom zbiru pojedinačnih doprinosa rešavanju ekoloških problema, bez značajnijih efekata.

Lični utisak koji sam stekla na osnovu dugogodišnjeg rada u ovoj oblasti je da sve ekološke organizacije rade ponešto, ali ne rade to zajedno, već svako za sebe, nema tog kolektivnog duha. (Centar za edukaciju i istraživanja u medicini, ekologiji i sociologiji, Pančevo)

Vlada i uverenje da u ekološkom sektoru „nema sinergije – postoji nekakvo izolovano delovanje u istom pravcu, ali nema jedinstvenog nastupa i pristupa“.¹⁰⁸ Tome doprinosi razjedinjavajući uticaj unutrašnjih trvenja i sukoba interesa koji otežavaju razvijanje kolektivnog identiteta i zajedničkog delovanja.

Nešto drugačija situacija je sa starim mrežama kakve su Pokret gorana i planinarski savezi, među čijim članovima postoji osećanje pripadnosti koje prelazi granice pojedinačne organizacije i proširuje se na čitav savez, iako ne nadilazi tu mrežnu strukturu.

Imamo veze s Goranima iz Novog Sada i Pokretom gorana Srbije, ali se dalje od toga ne osećamo delom nekog šireg ekološkog pokreta. (Pokret gorana, Pančevo)

Predstavnici većine organizacija naveli su jednu ili više organizacija u kojima vide nekog ko se bavi ekološkim problemima na njima blizak način. Ta sličnost je u nekim slučajevima bazirana na *bliskosti teme*, pa su tako predstavnici prirodnjačkih udruženja, planinara, izviđača i gorana navodili jedni druge. Pored toga, postoji nešto što bismo mogli okarakterisati kao *lokalno* prepoznavanje – organizacije koje su geografski blizu uglavnom znaju jedne za druge. Treći vid prepoznavanja se odnosi na *velike organizacije* koje su se pozicionirale kao lideri ekološkog civilnog sektora u Srbiji – Ambasadori, Mladi istraživači i CEKOR. Njih, po pravilu, navodi većina organizacija, najčešće članova mreža čiji su koordinator upravo ove organizacije.

Ukupno posmatrano, predstavnici većine ekoloških organizacija prepoznaju druge organizacije koje se bave istim poslom. Međutim, onog trenutka kada se nađu na projektnom tržištu, jedni druge više ne doživljavaju kao prirodne saveznike već, naprotiv, kao rivale. U tom smislu, delatni

108 Intervju, Supernatural i Ecotopia iz Beograda i Avalon iz Vršca

aspekt kolektivnog identiteta seže samo do međusobnog prepoznavanja na nivou konkurencije u istoj branši, ali ne i do pronalaženja saradnikā s kojima se dele iste vrednosti i ciljevi. Interesi pojedinačnih organizacija odnose prevagu nad kolektivnim interesom. U takvim okolnostima, organizacije nastoje da delaju samostalno, uz primetan izostanak sinergije u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Od takve slike u izvesnoj meri odstupaju jedino ekološke organizacije nasleđene iz prethodnog perioda. Međutim, kako njihov kolektivni identitet i saradnja obično ne prelaze granice mikromrežnih struktura, one nemaju potencijal za razvoj kolektivnog identiteta ekološkog pokreta. Iako predstavnici ekoloških organizacija sebe vide delom širih nastojanja da se ekološki problemi u Srbiji reše, reč je pre o identifikaciji s ekološkom tematikom nego s drugim organizacijama. Drugim rečima, ekološki kolektivni identitet, koji bi bio okosnica stvaranja ekološkog pokreta, tek treba da se razvije.

Postoji li u Srbiji ekološki pokret?

Prema mišljenju većine ekoloških aktivista, ekološki pokret u Srbiji ne postoji. Za jednu grupu ispitanika, pokazatelj nepostojanja pokreta je to što nema značajnijih ekoloških akcija.

Ekološki pokret u Srbiji ne postoji, jer nema konkretnih akcija [...]. Ono što se dešava na ekološkoj sceni su samo trzaji, pokušaji. (SEC, Pančevo)

Iz pozicije bliske našem određenju ekološkog pokreta, drugi sagovornici su istakli da pokret ne postoji zato što nema udruženog delanja, odnosno zato što je ekološka scena u Srbiji slaba i razjedinjena, dok prevagu odnosi takmičenje između organizacija.

Ne može se reći da postoji ekološki pokret, već su to neki društveni segmenti, ima nekih začetaka, vidljivih recimo kroz formiranje partije Zelenih, svakako postoje potencijali. (Eko centar, Beograd)

U Srbiji ne postoji ekološki pokret zato što ekološke organizacije međusobno ne saraduju, već delaju nezavisno jedne od drugih i takmiče se oko toga ko će dobiti projekat (odnosno novac). Svako vuče na svoju stranu i nema nekog problema oko kojeg bi se svi složili i udružili. (Pokret gorana, Pančevo)

Za jedan broj ispitanika, konfliktna dimenzija je ključna, a to što u Srbiji nema pravih izazivača sistema, pokazatelj je da ekološki pokret ne postoji.

Nema ekološkog pokreta jer u Srbiji nema nijedne „fajterske“ organizacije kao Grinpis koja bi ga povela. (Eko agenda, Bor)

Manji broj sagovornika je bio mišljenja da ekološki pokret postoji, shvatajući ga kao skup ekoloških NVO („ekološku scenu“) koje se bave zaštitom životne sredine nezavisno jedne od drugih. Akcenat je stavljen na istovetnost teme kojom se bave, dok unutrašnji odnosi i saradnja nisu uzimani u obzir.

Rad naše organizacije je deo šireg napora da se ekološki problemi reše, pa se smatramo delom ekološkog pokreta u Srbiji. (Ecotopia, Beograd)

Slično mišljenju koje prevladava među ekološkim aktivistima, naša analiza je pokazala da, iako u Srbiji postoji relativno velik broj ekoloških organizacija, usled nerazvijenosti integrišućih elemenata (ekoloških mreža, kolektivnog identiteta i ujedinjujućeg konflikta), ne možemo govoriti o postojanju ekološkog pokreta u striktnom smislu – ni participativnog ni transakcionog tipa. Umesto toga, svedoci smo formiranja hibridnog oblika kolektivnog delanja koji smo nazvali *ekološki treći sektor*. Naziv smo odabrali praveći analogiju s razlikom koju Meri Kaldor (2003a; 2003b) pravi između *aktivističke verzije civilnog društva*, koja podrazumeva građansko samoorganizovanje (društvene pokrete) i vršenje uticaja na političke odluke, i *apolitične, neoliberalne varijante* neprofitnog (trećeg) sektora.¹⁰⁹ Funkcija trećeg sektora je da stvori balans između države i tržišta tako što, pružanjem socijalnih usluga, nadomešćuje praznine u sistemu socijalne zaštite koje su se otvorile povlačenjem države u sklopu neoliberalnih reformi, dok socijalnom ekonomijom ublažava negativne posledice tržišne ekonomije (Kaldor, 2003a; 2003b).

Za ekološki treći sektor ili, kolokvijalno, „ekološku scenu“, svojstveno je delovanje profesionalnih, servisno orijentisanih organizacija, koje uglavnom uključuju građane u svoj rad samo kao korisnike usluga. Te organizacije nastoje da rade samostalno, dok do povremenog umrežavanja dolazi iz instrumentalnih razloga i partikularnih interesa. U takvim okolnostima izostaje sinergijski efekat. Ne postoji ni kolektivni identitet, već se organizacije svrstavaju u istu kategoriju samo na osnovu proklamovanih ciljeva i vrsta aktivnosti koje obavljaju. Konfliktna uloga je nerazvijena, dok preovlađuje asistentski (apolitični) odnos prema državi.

Uporedni pregled karakteristika ekološkog trećeg sektora i drugih tipova ekološkog aktivizma, sumarno je predstavljen u tabeli 5. Treba napo-

109 Pojam trećeg sektora je 1973. godine skovao Amitai Etzioni u radu „*The third sector and domestic missions*“.

menuti da podaci drugih istraživanja ukazuju na to da je oblik ekološkog delanja karakterističan za Srbiju prisutan i u drugim zemljama Zapadnog Balkana (Fagan & Sircar, 2010a; 2010b; Fagan, 2010a, Fagan & Sircar, 2015).

Tabela 5. Uporedni prikaz tipova ekološkog kolektivnog delanja u različitim društvenim kontekstima

	Ekološki pokret participativnog tipa	Ekološki pokret transakcionog tipa	Ekološki treći sektor
Građani	Kao ekološki aktivisti Ključni resurs: mobilizacija vremena (volonterski rad) i novca (članarina, priloga); pružanje podrške/legitimiteta	Kao korisnici usluga, oslanjanje na donacije iz međunarodnih fondova, države, od poslovnog sektora; rad plaćenog osoblja	Kao korisnici usluga, oslanjanje na donacije iz međunarodnih fondova, države, od poslovnog sektora; rad plaćenog osoblja
Ekološke grupe i organizacije	Participativne i profesionalne	Profesionalne – zastupnici (<i>advocates</i>)	Profesionalne – servisne organizacije, pružaoci usluga
Mreže	Guste, identitetske mreže – razmena resursa i članova	Tanke, instrumentalne mreže – razmena resursa	Atomizovano delanje, povremeno uspostavljanje spolja indukovanih, instrumentalnih mreža
Kolektivni identitet	Razvijena sva tri elementa kolektivnog identiteta: kognitivni, delatni i emocionalni	Naglasak na instrumentalnom povezivanju koalicionog tipa, kognitivna i delatna dimenzija mogu biti razvijene; emocionalna – nerazvijena	Kognitivna dimenzija razvijena – prepoznaju se organizacije koje se bave istim ili sličnim pitanjima, nerazvijena delatna i emocionalna dimenzija
Konflikt, izazivanje sistema (političko delovanje)	Naglašeno političko delovanje, korišćenje sistemskih i vansistemskih sredstava; upotreba masovnog (protesti) i elitnog repertoara delovanja (zagovaranje, lobiranje, medijske kampanje itd.)	Sistemske delovanje, upotreba elitnog repertoara delovanja (zagovaranje, lobiranje, zastupanje, medijska promocija, kampanje, umetnički performansi itd.)	Apolitično delovanje, uslužni treći sektor, produžena ruka države
Primer	Zapadna, Severna, Južna Evropa i Amerika	Centralna Evropa	Zapadni Balkan

Izvesne nagoveštaje o transformaciji ekološkog civilnog društva u Srbiji u smeru stvaranja ekološkog pokreta, i to „odozdo na gore“, daju nove tendencije u razvoju građanskog aktivizma na ovim prostorima. S jedne

strane, primetan je razvoj aktivističkog građanstva i novih modela ekološkog životnog stila koji se šire putem društvenih mreža (Fagan & Sircar, 2017). Pored toga, iako ekološkom scenom dominiraju profesionalne, salonske organizacije, ne bi trebalo izgubiti iz vida ni delovanje tradicionalnih ekoloških saveza i udruženja za zaštitu životinja, kao ni samonikle ekološke inicijative koje se formiraju kao direktan odgovor na narasle ekološke probleme. Te organizacije su sklonije međusobnoj saradnji, čime donekle nadomešćuju propusti u radu profesionalnih organizacija. Iako zasad malobrojne, ne bi trebalo zanemariti ni samonikle aktivističke organizacije, koje s vremena na vreme ulaze u sukobe s predstavnicima vlasti i krupnog biznisa, zalažući se za temeljnije promene odnosa prema životnoj sredini. Veliki ekološki protesti protiv izgradnje mini hidroelektrana (Petrović, 2019c) kao i svest o izuzetno visokom nivou zagađenja vazduha, u toku poslednjih nekoliko godina skrenuli su pažnju šire javnosti na ekološke problema s kojima se Srbija suočava. Treba napomenuti da su te proteste pokrenule samonikle inicijative građana, a da su ih podržale profesionalne ekološke organizacije, što je do sada bila retkost. Pomenimo i sve aktivnije delovanje urbanih pokreta, koji ukazuju na nepovoljne ekološke aspekte gradskog života (Jacobsson, 2015).

Odgovor na pitanje da li će i kad doći do formiranja ekološkog pokreta u Srbiji, možemo potražiti na primerima zemalja koje su ranije ušle u proces evrointegracija. Ako kao model razvoja ekološkog pokreta posluži slučaj Češke, kao lidera postsocijalističkog bloka, može se pretpostaviti da će, s napredovanjem procesa evrointegracija, prvo doći do jačanja transakcionog aktivizma (Fagan, 2004; Cisar & Navratil, 2011) a potom i do nastanka participativnog tipa pokreta (Cisar, 2018). Naime, češke ekološke organizacije su, vrlo brzo po dobijanju podrške Evropske unije za razvoj višestepenog modela ekološke uprave, uspele da razviju transakcione kapacitete (Cisar, 2010). S povlačenjem stranih donatora iz regiona, s jedne strane, i s porastom ekonomskog standarda stanovništva, s druge, koji je usledio ubrzo po pristupanju Uniji, u Češkoj je došlo i do razvoja participativnog tipa ekološkog pokreta (Cisar, 2018). Slično tome, skorašnja iskustva ekološke mobilizacije u Rumuniji govore o mogućnostima uspešnog sadejstva transakcionog aktivizma i masovnih protesta u zemljama postsocijalističkog bloka (Soare & Tufi, 2020). Da zaključimo, iako je sasvim izvesno da je za razvoj ekološkog pokreta u Srbiji potrebno da protekne još određeno vreme, mišljenja smo da će do toga doći u relativno bliskoj budućnosti, posebno s ubrzanjem procesa evrointegracija i/ili u slučaju naglog porasta ekoloških problema.

Zaključak

Analiza empirijskog materijala predstavljena u prethodnim poglavljima je pokazala da u Srbiji nije došlo do formiranja ekološkog pokreta participativnog tipa. Štaviše, nije razvijen ni transakcioni aktivizam koji su, kao specifičnost postsocijalističkog konteksta, zapazili istraživači u zemljama Centralne Evrope (Petrova & Tarow, 2007; Cisar, 2010). To ipak ne znači da u Srbiji ekološka mobilizacija u potpunosti izostaje.

Zanemarena tokom turbulentnih devedesetih, zaštita životne sredine postaje atraktivna tema među organizacijama civilnog društva posle 2007. godine, kada dolazi do pojačanog priliva stranih donacija namenjenih jačanju kapaciteta države i civilnog društva u ovoj oblasti. Kolektivno delanje na zaštiti životne sredine u Srbiji razvija se u formi „ekološkog trećeg sektora“, koja se sastoji iz nekoliko velikih i velikog broja malih profesionalnih organizacija koje se, manje-više nezavisno jedne od drugih, bave ekološkim temama. Za razliku od participativnog i transakcionog pokreta, koji imaju politički karakter, delovanje profesionalnih organizacija u okvirima ekološkog trećeg sektora je mahom depolitizovano i usmereno u pravcu pružanja usluga u oblasti zaštite životne sredine i konsultativnog rada u formulisanju predloga javnih politika. Kao što je pokazano na prethodnim stranicama, nerazvijenost participativnog i transakcionog tipa ekološkog pokreta u Srbiji može se pripisati složenom spletu činilaca, među kojima je posebno značajan uticaj blokirane postsocijalističke transformacije, kao i usporenog i znatno restriktivnijeg procesa evrointegracija srpskog društva u odnosu na iskustva zemalja Centralne Evrope, koje su taj proces okončale početkom dvehiljaditih. Kao neposredne činioce nerazvijenosti ekološkog pokreta u Srbiji, ova studija je izdvojila nedostatak relevantnih resursa (pre svega finansijskih) i njihovu uslovljenost

zahtevima donatora, zatvorenost političkih struktura prema učešću građana i organizacija civilnog društva u donošenju odluka, te nisko rangiranje ekoloških problema na lestvici društvenih prioriteta. Nepovoljan materijalni položaj građana i visoko vrednovanje ekonomskog razvoja, na jednoj strani, i finansijska slabost ekološkog sektora i zavisnosti od stranih izvora finansiranja, na drugoj, usmerili su ekološke organizacije u pravcu međusobnog takmičenja, usled koga one sve više liče na preduzeća koja obavljaju neku od delatnosti iz oblasti zaštite životne sredine. Takvi odnosi unutar ekološkog sektora otežavaju razvoj mreža međusobne saradnje i stvaranje kolektivnog ekološkog identiteta. S druge strane, uprkos postojanju formalnih mogućnosti za političku participaciju, vladajuće strukture su se pokazale zatvorenim prema uključivanju građana i njihovih predstavnika u proces donošenja odluka, što se negativno odrazilo na razvoj ekološkog pokreta participativnog tipa. Ekološki angažman građana otežavaju kako centralizovani sistem odlučivanja, korupcija, snažne partijske i druge neformalne mreže uticaja, tako i čvrste sprege politike i krupnog kapitala i visok implementacioni deficit. Na kraju, i pored proklamovane zabrinutosti za životnu sredinu i prepoznavanja postojanja ekoloških pretnji, analiza je pokazala da u odnosu na druge društvene teme, pre svega ekonomske, ekološki problemi ne predstavljaju prioritet za građane Srbije.

Imajući u vidu iskustva drugih zemalja¹¹⁰ postsocijalističke Evrope, jedno od pitanja koja se nameću jeste – zašto u Srbiji (još uvek) nije došlo do razvoja transakcionog oblika ekološkog delanja?

Razlozi koji domaće okolnosti čine drugačijim u odnosu na druge postsocijalističke zemlje, prema našem mišljenju, potiču iz nekoliko izvora. Prvu razliku pravi to što u godinama koje su prethodile urušavanju socijalističkog poretka u Srbiji nije došlo do masovnije mobilizacije oko ekoloških tema (koja bi predstavljala podlogu za kasniji razvoj autohtonog ekološkog pokreta), kao što je to bio slučaj u većini zemalja CIE, već je tu ulogu preuzela mobilizacija na nacionalnim/etničkim osnovama. Potom, blokirana postsocijalistička transformacija u kontekstu ratnih sukoba, raspada države i ekonomskog kolapsa, kao i otežan proces evropskih integracija, značajno su usporili tempo usvajanja evropskih tekovina, među kojima i modela višestepene uprave i profesionalnog (transkacionog) tipa aktivizma. Pomoć EU, koja je u značajnijim iznosima počela da pristiže tek nakon 2000. godine, mahom je bila fokusirana na izgradnju državnih institucija, ekonomski razvoj, jačanje infrastrukture te podsticanje

110 Dok je iskustvo Mađarske i Poljske slično Češkoj (Cisar, 2010), koja prednjači u ovom pogledu, za Rumuniju se smatra da po stepenu razvijenosti ekološkog aktivizma zaostaje za većinom novih članica EU (Borzal & Buzogany, 2010b: 718).

prekogranične saradnje, dok su se sredstva građanskim organizacijama distribuirala posrednim putem, u okviru širih projekata rekonstrukcije i jačanja kapaciteta države (Fagan, 2010b; Fagan & Sircar, 2010a; 2010b). Životna sredina je relativno kasno (tek nakon 2007. godine) ušla u fokus stranih donatora, što čini da Srbija u ovoj oblasti zaostaje čitavu deceniju za zemljama Centralne Evrope, u kojima su ekološki programi počeli da se razvijaju još sredinom 1990-ih. Razlika u odnosu na zemlje Centralne Evrope se ogleda i u tome što međunarodne ekološke organizacije nemaju svoje predstavnike u Srbiji, niti su zainteresovane da otvaraju svoje kancelarije u zemljama Zapadnog Balkana, što je domaće ekološke organizacije ostavilo bez važnih saveznika, a u idejnom pogledu skrajnulo iz međunarodnih tokova. Ekološke organizacije u Srbiji su se na taj način našle na periferiji dešavanja u ovoj oblasti.

Situacija se razlikuje i zato što su zemlje Centralne Evrope već više od decenije članice Evropske unije, što im daje pristup razvojnim fondovima, koji nisu (u potpunosti) dostupni zemljama kandidatima. Ulazak u EU je, recimo, češkim ekološkim organizacijama obezbedio dodatne finansijske resurse, proizveo tektonske promene u nacionalnim političkim strukturama i otvorio mogućnosti za nadnacionalno delovanje (Cisar & Vabriklova, 2010). „Briselska arena“ se za delovanje organizacija civilnog društva iz zemalja Zapadnog Balkana postepeno otvara tek u poslednjih nekoliko godina (Wunsch, 2018).

Posledica dejstva složenog spleta činilaca o kojima je do sada bilo reči, jeste i ta da ekološke organizacije u Srbiji nisu izgradile unutrašnje kapacitete (administrativne, finansijske) koji bi im omogućili da realizuju velike projekte, što ih čini slabijim u odnosu na slične organizacije iz zemalja Centralne Evrope. Usled ograničenosti resursa, konkurencija između ekoloških organizacija u Srbiji je oštrija, pa je i srazmerno manja spremnost za međusobnu saradnju. Pored toga, programi podrške stranih donatora umrežavanju organizacija civilnog društva s ciljem prevazilaženja partikularizujućih tendencija, relativno kasno su postali dostupni zemljama u regionu, dok su finansijska sredstva koja se izdvajaju za te potrebe znatno manja nego što su ih za slične programe dobijale zemlje koje su se pridružile EU u prethodnom periodu (Fagan, 2010).

Iako deo agende donatora predstavlja jačanje kapaciteta transakcionih (profesionalnih) aktivista, kako bi oni postali dovoljno kompetentni da se uključe u proces donošenja odluka (Borzel, 2009), ti programi na ovim prostorima predstavljaju novinu, a otpori starog komandno-kontrolnog pristupa upravljanju, uz nerazvijene administrativne kapacitete, dovoljno

su snažni da otežaju organizacijama civilnog društva da dobiju stvarnu mogućnost pristupa političkom procesu. Pored toga, ekološke organizacije su suviše slabe da bi se, bez snažnije spoljne podrške, nosiocima vlasti mogle nametnuti kao ravnopravan partner. Usled toga, one se odlučuju za pružanje usluga u oblasti zaštite životne sredine, za šta su donatorska sredstva odavno dostupna, a predstavnici državnih institucija otvoreni za saradnju.

Imajući u vidu do sada rečeno, postavlja se pitanje – kakve posledice po sistem zaštite životne sredine u Srbiji može imati razvoj neautonomnog, apolitičnog ekološkog civilnog sektora, u kontekstu slabe države i civilnog društva te uvođenja neoliberalnog modela razvoja i perifernog uključivanja Srbije u svetski ekonomski sistem?

Da bi smo dali odgovor na to pitanje, neophodno je da uzmemo u obzir da su razvojne agencije došle na ove prostore s polaznom pretpostavkom da su, usled specifičnosti socijalističkog nasleđa, civilno društvo i zaštita životne sredine gotovo u potpunosti nerazvijeni i da s izgradnjom sistema treba početi od nule (Fagan, 2006a; 2006b; Fagan, 2010b; Fagan & Sircar, 2010a; 2010b; Fagan & Sircar, 2015). U tom procesu su zanemarene autohtone organizacije i postojeći resursi, recimo tradicija volontiranja, specifična stručna znanja, kao i socijalni kapital koji je dugo godina razvijan među članovima prirodnjačkih, planinarskih, goranskih i sličnih udruženja. Umesto toga, veštački je stvoren, a potom selektivno podržavan sloj profesionalnih ekoloških organizacija. Razvoj profesionalnih organizacija je potisnuo u drugi plan ranije nastale ekološke organizacije i samonikle inicijative građana. U novim okolnostima, sa smanjenjem državnih izdvajanja i prelaskom na projektni način finansiranja, stare ekološke organizacije su primorane da se profesionalizuju i svoje aktivnosti usmere na prikupljanje sredstava iz različitih izvora. Na taj način, u pitanje se dovodi dosadašnji način njihovog rada. Iako je profesionalni pristup neosporno značajan za sistem zaštite životne sredine, prvenstveno u pogledu razvijanja ekspertize, kontinuiteta i doslednosti u radu i dobre organizacije, problem predstavlja to što do opadanja aktivnosti interesno usmerenih profesionalnih ekoloških organizacija dolazi sa smanjenjem finansijskih sredstva koja donatori izdvajaju za realizaciju projekata u ovoj oblasti. S tim u vezi, može se očekivati da će, s gubitkom interesovanja donatora za ekološka pitanja, doći do masovnog prelaska profesionalnih organizacija u druge oblasti, kao što je i do sada bio slučaj.

U procesu evrointegracija, strani donatori su kao prioritetno polje svoje intervencije postavili izgradnju državnih kapaciteta neophodnih za integraciju Srbije u evropsku zajednicu. Iako su pritisci usmereni na to da se domaće zakonodavstvo uskladi s evropskim tekovinama i da se sistem

zaštite životne sredine unapredi, ne bi trebalo izgubiti iz vida činjenicu da se potpuna implementacija evropskog ekološkog zakonodavstva odlaže i za godine nakon ulasku u Uniju, što ostavlja dosta prostora za realizaciju građevinskih i infrastrukturnih projekata koji nanose štetu okruženju. U tom smislu, treba da zabrine to što se restriktivno ekološko zakonodavstvo Unije u Srbiji primenjuje selektivno i što se koriste sive zone i nezaokruženost sistema zaštite životne sredine kako bi se realizovale ekonomske investicije koje nanose ogromne štete, a da, pritom, ekološke organizacije nisu u dovoljnoj meri zainteresovane ili snažne da spreče donošenje neadekvatnih odluka ili da javnom kritikom dovedu u pitanje realizaciju spornih projekata. Pored toga, premda je interes EU da zemlje u okruženju budu ekološki bezbedne, postoji mogućnost sukoba interesa zemalja Evropske unije i zaštite ekoloških prava građana Srbije. Dobar primer za to predstavlja projekat izgradnje mini hidrocentrala na reci Lim, kojim bi se Italiji obezbedila energija iz obnovljivih izvora, ali po cenu drastičnog pogoršanja uslova života stanovnika Polimlja. Slična je situacija i s podsticanjem izgradnje mini-hidrocentrala širom zemalja Zapadnog Balkana, iako se unutar Unije uveliko razmišlja o napuštanju ove strategije održivog razvoja (Petrović, 2019c).

Za razliku od nekih drugih zemalja CIE, u Srbiji ekološke teme uglavnom nisu uspevale da budu politizovane (izuzev sasvim kratko u periodu buđenja antinukleranih inicijativa sredinom 1980-ih), tako da nema tradicije iz koje bi ekološke organizacije mogle da crpu svoju kritičku energiju. U nedostatku alternativnih glasova, u Srbiji je naglašeno zastupljen diskurs održivog razvoja i pristup ekološke modernizacije, koji je podržan donatorskim politikama. U osnovi ovog idejnog pristupa leži reformistički odnos prema postojećem sistemu zaštite životne sredine, koji ima za cilj da obezbedi nesmetan ekonomski rast. S obzirom na tešku ekonomsku situaciju, neoliberalni kurs reformi i slabost aktivističkih udruženja, može se očekivati da ovakav odnos prema okruženju neće biti dovoljan da spreči dalju degradaciju, pravdanu neophodnošću ekonomskog razvoja.

Istraživanje je pokazalo da se najuticajnije ekološke organizacije u Srbiji finansiraju iz stranih donacija. S obzirom na to da prihodi iz ovih izvora prelaze i do 80% budžeta organizacija, očekivano je da one nemaju potpunu autonomiju u odabiru aktivnosti kojima će se baviti, već da će se u svom radu rukovoditi zahtevima donatora. U tom pogledu, „ka spolja“ odgovorni ekološki treći sektor ne može se smatrati legitimnim predstavnikom interesa lokalne zajednice, čemu dodatno doprinosi činjenica da ekološke organizacije često nisu zainteresovane za rešavanje ekoloških problema koje lokalno stanovništvo smatra urgentnim. Prioriteti donatora

se nekada mogu poklapati s interesima lokalne zajednice, ali to ne mora uvek biti slučaj. Takva donatorska praksa i način rada ekoloških organizacija doprineli su tome da mnoga važna pitanja ostanu izvan fokusa, dok u pojedinim oblastima, za koje postoji zainteresovanost donatora, dolazi do preklapanja i dupliranja aktivnosti. Pored toga, kako bi pred svojim poreckim obveznicima i finansijerima mogle da opravdaju sredstva utrošena u svrhe međunarodne razvojne pomoći, donatorska politika stranih država i EU je takva da zahteva brze, konkretne i lako merljive rezultate implementiranih projekata (Fagan, 2010). Iz tog razloga, projektna sredstva se najčešće dodeljuju za vremenski period ne duži od 3 godine. Posledica takvog pristupa je da problemi za čije prevazilaženje je izdvojen novac budu samo delimično rešeni, odnosno da se, po isteku projektnog ciklusa, na njima više ne radi. Tako se pozitivni efekti koje je projekat imao vrlo brzo gube, dok se ukupno uloženo vreme i novac često pokazuju kao uzalud potrošeni.

Ipak, uprkos istaknutim nedostacima ovakvog oblika angažovanja profesionalnih organizacija civilnog društva u sistemu zaštite životne sredine, ne bi trebalo izgubiti iz vida činjenicu da su donatorska sredstva udahnula život ekološkom sektoru u Srbiji. Pitanje je da li bi bez njih zaštita životne sredine u Srbiji došla na dnevni red. Pored uvođenja izvesnog reda u sistem zaštite životne sredine, koristi od intervencije EU u ovoj oblasti se ogledaju i u razvoju ekološke svesti (u okvirima dominantnog diskursa održivog razvoja), čime se podiže osetljivost građana za ekološke probleme, iako se oni u njihovoj hijerarhiji potreba i dalje nalaze daleko iza ekonomskih pitanja.

Da zaključimo, većina ekoloških organizacija u Srbiji zastupa interese razvojnih agencija i predstavlja zaštitnike životne sredine u okvirima koje su zacrtali strani donatori. Razvojem depolitizovanog trećeg sektora u drugi plan se pomeraju autohtoni pokušaji razvoja aktivističkog civilnog društva, odnosno participativnog tipa ekološkog pokreta. U takvim okolnostima je životna sredina, kao kolektivno dobro, često ostavljena na milost i nemilost tržišnim silama i spoljnim interesima, pred kojima se država pokazuje kao slaba i nedovoljno efikasna. Da li će s procesom evrointegracija, kao što je to bio slučaj sa Češkom i Rumunijom, doći do uspostavljanja jačih veza između različitih civilnih aktera, odnosno da li će lokalne inicijative pronaći svoj put do nevladinih organizacija i da li će one početi da uključuju građane u svoje aktivnosti, ostaje da vidimo. U prilog postojanju takve tendencije govore skorašnji protesti protiv izgradnje mini-hidrocentrala na Staroj planini i zagađenja vazduha u Beogradu, kao i veće uključivanje ekoloških organizacija u proces pregovora o pristupanju EU.

Iako su mnogi istraživači (uključujući i samu autorku) iz više razloga, o kojima je do sada bilo reči, skeptični spram delovanja profesionalnih organizacija po diktatu stranih donatora (Fagan, 2010; Ker-Lindsay, 2013), treba uzeti u obzir činjenicu da ove organizacije imaju izvestan potencijal da osnaže civilno društvo u ovim zemljama i da daju određeni doprinos zaštiti životne sredine, pre svega razvijajući svoje znanje i ekspertizu u saradnji sa stranim partnerima (Dimitrova & Buzogany, 2014; Noutcheva, 2009; Wunsch, 2018). Pored toga, pozitivne promene se mogu očekivati u skorijoj budućnosti, odnosno po otvaranju Poglavlja 27, kada će ekološke teme neminovno ući u fokus donosilaca odluka i otvoriti prostor za veće angažovanje organizacija civilnog društva. Organizacije će obezbediti svoj legitimitet upravo na osnovu ekspertize koju mogu da ponude u pristupnim pregovorima. Novija istraživanja pokazuju da su izvesni pomaci napravljeni u pogledu rutinizacije saradnje između većih ekoloških organizacija i predstavnika vlasti, mada proces insitucionalizacije ovih odnosa ne prolazi bez teškoća (Fagan & Wunsch, 2018).

Pored značaja ekspertskog znanja koje se razvija unutar profesionalnih organizacija i uloge koju će dobiti u procesu pregovaranja oko Poglavlja 27, za formiranje ekološkog pokreta participativnog tipa u Srbiji mogu se smatrati važnim nove tendencije mobilizacije na ovim prostorima koje se javljaju u obliku aktivističkog građanstva (Isin, 2009; Fagan & Sircar, 2017), urbanih pokreta (Jacobsson, 2015; Jacobsson & Saxonberg, 2013, Petrović, 2019a; 2019b) te samoniklih inicijativa koje skreću pažnju na goruće ekološke probleme (Petrović, 2019c). Međutim, da li su razvoj ekološkog životnog stila i povremeni ekološki protesti dovoljno snažan činilac koji može da dovede do udruživanja različitih aktera u borbi za zaštitu životne sredine praveći jedinstveni pokret – ostaje otvoreno pitanje. Nalazi istraživanja sprovedenih u proteklih nekoliko godina su oprečni. Istražujući ekološke aspekte protesta protiv izgradnje projekta Beograd na vodi, Adam Fagan i Filip Ejodus (2020) pokazuju da nije došlo do povezivanja profesionalnih ekoloških organizacija i samoniklih inicijativa. S druge strane, inicijative da se zaustavi izgradnja malih hidroelektrana je uspela da spoji velike organizacije sa samoniklim protestima građana (Petrović, 2019c).

Mišljenja smo da, kako se ekološka svest i mobilizacija budu širili izvan uskog kruga nove srednje klase i grupa neposredno ugroženih ekološkim rizicima, te kad na taj način ekološka pitanja postanu važna tema za političare jer se na osnovu njih mogu osvojiti mesta u parlamentu, tad će se stvoriti osnove za razvoj ekološkog pokreta u Srbiji. Međutim, gotovo izvesno je da će za to biti neophodna smena generacija, odnosno stasavanje novih mladih ljudi socijalizovanih u kontekstu globalne ekološke krize.

Literatura

- Abramson, P. R., Inglehart, R. (1995) *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Almeida, P., Chase-Dunn, C. (2018) Globalization and Social Movements, *Annual Review of Sociology* 44: 189–21.
- Amenta, E., Neal, C., Fetner, T., Young, M. P. (2002) Challengers and States: Toward a Political Sociology of Social Movements, *Research in Political Sociology* 10: 47–83.
- Amidžić, L. (2011) *Vodič za upravljanje zaštićenim dobrima*, Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja.
- Arcury, T. A., Christenson, E. (1993) Rural-Urban Differences in Environmental Knowledge and Actions, *Journal of Environmental Education* 25: 19–25.
- Arnstein, S. R. (1969) A Ladder of Citizen Participation, *Journal American Institute of Planners* 35(4): 216–224.
- Avelino, F., Rotmans, J. (2009) Power in Transition: An Interdisciplinary Framework to Study Power in Relation to Structural Change, *European Journal of Social Theory* 12: 543–569.
- Avlijaš, S., Bartlett, W. (2011) The Political Economy of Decentralisation and Regional Policy in Serbia: Choices and Outcomes, *LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper* 3: 1–32.
- Backstrand, K., Lovbrand, E. (2019) The Road to Paris: Contending Climate Governance Discourses in the Post-Copenhagen Era, *Journal of Environmental Policy & Planning* 21(5): 519–532.
- Baglioni, S., Giugni, M. (eds.) (2014) *Civil Society Organizations, Unemployment, and Precarity in Europe: Between Service and Policy*. NY: Palgrave MacMillan.
- Baker, S. (2007) Sustainable development as symbolic commitment: Declaratory politics and the seductive appeal of ecological modernisation in the European Union, *Environmental Politics* 16(2): 297–317.

- Baldassarri, D., Diani, M. (2007) The Integrative Power of Civic Networks Author(s), *American Journal of Sociology* 113(3): 735–780.
- Barker, C., Cox, L., Krinsky, J., Nilsen, A. G. (2013) Marxism and Social Movements: An introduction, in: Barker, C., Cox, L., Krinsky, J., Nilsen A. G. (eds.) *Marxism and Social Movements* (pp. 1–40), Leiden, The Netherlands: Brill.
- Bechev, D. (2012) The Periphery of the Periphery: The Western Balkans and the euro Crisis, *European Council on Foreign Relations* 60. Dostupno na: https://www.files.ethz.ch/isn/173470/ECFR60_WESTERN_BALKANS_BRIEF_AW.pdf (pristupljeno 6. 8. 2014).
- Bek, U. (2001) *Rizično društvo – u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Berend, I. (2001) *Istočna i Centralna Evropa 1944–1993*. Podgorica: CID.
- Berger, G., Flynn, A., Hines, F., Johns, R. (2001) Ecological Modernization as a Basis for Environmental Policy: Current Environmental Discourse and Policy and the Implications on Environmental Supply Chain Management, *Innovation* 14(1): 55–72.
- Berger, P. (1986) *The Capitalist Revolution*. New York: Basic Books.
- Bernhagen, P., Marsh, M. (2007) Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies, *Democratization* 14(1): 44–72.
- Bernstein, S. (2000) Ideas, Social Structure and the Compromise Environmentalism, *European Journal of International Relations* 6(4): 464–512.
- Bernstein, S. (2002) Liberal environmentalism and global environmental governance, *Global Environmental Politics* 2(3): 1–16.
- Berny, N. (2018) Institutionalisation and distinctive competences of environmental NGOs: the expansion of French organisations, *Environmental Politics* 27(6): 1033–1056.
- Bešić, M. (2016) Poverenje u institucije u bivšim jugoslovenskim republikama, *Sociologija* 57(2): 302–318.
- Blic (2017) Veliki protest protiv hidrocentrale, Pribojci poručili: Ne damo Lim, (internet). Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/srbija/veliki-protest-protiv-hidrocentrale-pribojci-porucili-ne-damo-lim/2w12s99> (pristupljeno 15. 1. 2019).
- Bomberg, E. (2007) Policy learning in an enlarged European Union: environmental NGOs and new policy instruments, *Journal of European Public Policy* 14(2): 248–268.
- Borzel, T., Buzogany A. (2010b) Environmental organisations and the Europeanisation of public policy in Central and Eastern Europe: the case of biodiversity governance, *Environmental Politics*, 19(5): 708–735.
- Borzel, T, Risse, A. (2005) Public-Private Partnerships: Effective and Legitimate Tools of Transnational Governance?, in: Grande, E., Pauly, L. W. (eds.) *Complex Sovereignty: On the Reconstruction of Political Authority in the 21st. Century* (pp. 195–216), Toronto: University of Toronto Press.
- Borzel, T. (2009) New Modes of Governance and Accession: The Paradox of Double Weakness, in: Borzel, T. (ed.) *Coping with Accession to the European Union: New Modes of Environmental Governance* (pp. 7–31), London: Palgrave MacMillan.

- Borzel, T., Buzogany A. (2010a) Governing EU accession in transition countries: The role of non-state actors, *Acta Politica* 45(1–2): 158–182.
- Borzel, T., Fagan, A. (2015) Environmental governance in South East Europe/Western Balkans: Reassessing the transformative power of Europe, *Environment and Planning C: Government and Policy* 47: 1–16.
- Bošnjak, M. (2011) *Globalna finansijska i ekonomska kriza i njen uticaj na privredu i finansije Srbije*. Dostupno na: http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/GLOBALNA%20FIN_i%20ek_kriza%20i%20njen%20uticaj%20na%20priv_Srbije_17_2_2011_.pdf (pristupljeno 19. 6. 2014).
- Bostrom, M. (2017) Environmental SMOs and resource mobilization in the post-communist vs the Northwest European context, *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal* 12(3): 225–244.
- Boulianne, S., Lalancette, M., Ilkiw, D. (2020) „School Strike 4 Climate“: Social Media and the International Youth Protest on Climate Change, *Media and Communication* 8(2): 208–218.
- Bourne, A., Chatzopoulou, S. (2015) Social Movements and the Construction of Crisis Actors: Collective Responsibility, Identity and Governance, *International Journal of Public Administration* 38(12): 874–883.
- Brand, K. W. (2002) Dialectics of Institutionalization: The Transformation of the Environmental Movement in Germany, in: Rootes, C. A. (ed.) *Environmental Movements: Local, National and Global* (pp. 35–58), London, Portland: Frank Cass.
- Branilović, J., Šimleša, D. (2007) Položaj i utjecaj ekoloških udruga u Hrvatskoj, u: Laj, V. *Razvoj sposoban za budućnost – prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske*, Zagreb: Biblioteka Centra za integralnu održivost i održivi razvoj.
- Brulle, R. J. (2000) *Agency, Democracy and Nature: the U.S. Environmental Movement from a Critical Theory Perspective*. Cambridge MA: MIT Press.
- Brulle, R. J. (2009) The US Environmental Movement, in: Gould, A., Kenneth, L., Tammy, L. (eds.), *Twenty Lessons in Environmental Sociology* (pp. 211–227), New York: Oxford University press.
- Bullard, R. D. (1994) *Dumping in Dixie: Race, Class and Environmental Quality*. Boulder, CO: Westview Press.
- Bullard, R. D. (1996) *Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color*. San Francisco: Sierra Club.
- Burns, C., Eckersley, P., Tobin, P. (2020) EU environmental policy in times of crisis, *Journal of European Public Policy* 27(1): 1–19.
- Buttel, F. H. (2003) Environmental sociology and the exploration of environmental reform, *Organization and Environment* 16(3): 306–44.
- Cable, S., Benson, M. (1993) Acting Locally: Environmental Injustice and the Emergence of Grass-Roots Environmental Organizations, *Social Problems* 40(4): 464–477.
- Carmin, J. (1999) Voluntary Associations, Professional Organisations and Environmental Movement in the United States, *Environmental Politics* 8(1): 101–121.

- Carmin, J. (2003) Non-governmental Organisations and Public Participation in Local Environmental Decision-making in the Czech Republic, *Local Environment* 8(5): 541–552.
- Carmin, J. (2010) NGO capacity and environmental governance in Central and Eastern Europe, *Acta Politica* 45(1–2): 183–202.
- Carmin, J., Balsler, B. D. (2002) Selecting Repertoires of Action in Environmental Movement Organizations, *Organization & Environment* 15 (4): 365–388.
- Carmin, J., Jehlicka, P. (2005) By the Masses or for the Masses? The Transformation of Voluntary Action in the Check Union for Nature Protection, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 16(4): 397–416.
- Carson, R. (1962) *Silent Spring*. New York: Fawcett Crest.
- Castells, M. (2015) *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Digital Age*, 2nd Edition. Cambridge/Malden: Polity.
- Catton, W. R., Dunlap, R. E. (1978a) Environmental Sociology: A New Paradigm, *The American Sociologist* 13(1): 41–49.
- Catton, W. R., Dunlap R. E. (1978b) Paradigms, Theories, and the Primacy of the HEP-NEP Distinction, *The American Sociologist* 13(4): 256–259.
- Cellarius, B. (1998) *Environmental Nongovernmental Organizations at the Local Level: Some Preliminary Observations from Bulgaria*. Colorado: The Aspen Institute.
- Chaisty, P., Whitefield, S. (2015) Attitudes towards the environment: are post-Communist societies (still) different?, *Environmental Politics* 24(4): 598–616.
- Chase-Dunn, C. (1988) Comparing World-Systems: Toward a Theory of Semiperipheral Development, *The Comparative Civilizations Review* 19: 29–66.
- Checkel, J. T. (2005) International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework, *International Organization* 59(4): 801–826.
- Ćirković, I. (ur.) (2019) *Sektor građanskog društva u Srbiji u 2019. godini: Ocena stanja u organizacijama civilnog društva u Srbiji*. Beograd: Helvetas.
- Cisar, O., Navrátil, J. (2011) Dependent Internationally, Networking Domestically: Transaction Politics of Czech Social Movement Organisations (SMOs), Working paper, work in progress. Dostupno na: <http://ecpr.eu/filestore/paperproposal/a8954692-e7e3-4945-9c4d-63b9afe6d272.pdf> (pristupljeno 6. 8. 2014).
- Cisar, O., Vrablikova, K. (2010) The Europeanization of Social Movements in the Czech Republic: The EU and Local Women's Groups, *Communist and Post-Communist Studies* 43(15): 209–219.
- Cisar, O. (2008) *Political activism in the Czech Republic*, Paper presented at the Workshop on Contentious Politics, Columbia University, New York.
- Cisar, O. (2010) Externally Sponsored Contention: The Channeling of Environmental Movement Organizations in the Czech Republic after the Fall of Communism, *Environmental Politics* 19(5): 736–755.
- Cisar, O. (2018) Social Movements after Communism, in: Fagan, A., Kopecky, P. (eds.) *The Routledge Handbook of East European Politics* (pp. 184–196), London & NY: Routledge.

- Cisar, O., Navratil, J. (2015) Promoting Competition or Cooperation? The Impact of EU Funding on Czech Advocacy Organizations, *Democratization* 22(3): 536–559.
- Conić, I. (2010) Kanadani ulažu 120 miliona evra za nove hidroelektrane u Srbiji, (internet). Dostupno na: <https://www.gradnja.rs/kanadani-ulazu-120-miliona-evra-za-nove-hi-droelektrane-u-srbiji/> (pristupljeno 12. 1. 2019).
- Cvejić, S. (2004) Građanski pokret, socijalni kapital i institucionalna transformacija u post-socijalističkoj Srbiji, *Sociologija* 46(3): 269–282.
- Dajmak, M. (1987) *NE ili NE – Nuklearne elektrane: budućnost između straha i nade*. Beograd: Ekspres.
- Dalton, R. (1994) *The Green Rainbow: Environmental Interest Groups in Western Europe*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dalton, R. (2005) The Greening of the Globe? Cross National Levels of Environmental Group Membership, *Environmental Politics* 14(4): 441–459.
- Dalton, R., Recchia, S., Rohrschneider, R. (2003) The environmental movement and the modes of political action, *Comparative Political Studies* 36(7): 743–771.
- De Žarden, Dž. (2006) *Ekološka etika – uvod u ekološku filozofiju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Della Porta D., Caiani M. (2009) *Social Movements and Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.
- Della Porta D., Tarrow S. (eds.) (2005a) *Transnational Protest and Global Activism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Della Porta, D. (2017) Political economy and social movement studies: The class basis of anti-austerity protests, *Anthropological Theory* 17(4): 453–473.
- Della Porta, D., Tarrow, S. (2005b) Conclusions: „Globalisation“, Complex Internationalism, and Transnational Contention, in: Della Porta, D., Tarrow, S. (eds.) *Transnational Protest and Global Activism – people, passions and power* (pp. 227–246), Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- Della Porta, D., Caiani, M. (2009) *Social movements and Europeanization*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Della Porta, D., Diani, M. (2006) *Social Movements: An Introduction*, 2nd Edition. Oxford: Blackwell.
- Della Porta, D., Kriesi, H. (2009) Social Movements in a Globalizing World: An Introduction, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D. (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 3–23), New York: Palgrave Macmillan.
- Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht D. (eds.) (2009) *Social Movements in a Globalizing World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Della Porta, D., Reiter, H. (1998) *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*, Minneapolis. MN: University of Minnesota Press.
- Diani, M. (1992) The Concept of Social Movement, *The Sociological Review* 40: 1–25.
- Diani, M. (1995) *Green Networks: A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Diani, M. (1997) Social Movements and Social Capital: A Network Perspective on Movement Outcomes, *Mobilization: An International Journal* 2(2): 129–147.
- Diani, M. (2000) Social movement networks virtual and real, *Information, Communication & Society* 3(3): 386–401.
- Diani, M. (2003a) Networks and Social Movements: A Research Programme, in: Diani, M., Doug McAdam, D. (eds.), *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action* (pp. 299–319), Oxford: Oxford University Press.
- Diani, M. (2003b) Introduction: Social Movements, Contentious Actions and Social Networks: „From Metaphore to Substance“, in: Diani, M., Doug McAdam, D. (eds.), *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action* (pp. 1–18), Oxford: Oxford University Press.
- Diani, M. (2011) Social Movements and Collective Action, in: Carrington, P., Scott, J. (eds.) *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (pp. 223–235), London: Sage.
- Diani, M., Baldassari, D. (2007) The Integrative Power of Civic Networks, *American Journal of Sociology* 113(3): 735–80.
- Diani, M., McAdam, D. (eds.) (2003) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Dietz, T, Stern, P. C., Guagnano, G. A. (1998) Social structural and social psychological bases of environmental concern, *Environment and Behavior* 30: 450–471.
- Dimitrova, A. L., Buzogany, A. (2014) Post-Accession Policy-Making in Bulgaria and Romania: Can Non-State Actors Use EU Rules to Promote Better Governance?, *Journal of Common Market Studies* 52(1): 139–56.
- Dobson, A. (2003) *Citizenship and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Doyle, T, Mc Eachern, D. (2001) *Environment and Politics*. London & New York: Routledge.
- Doyle, T. (1991) ‘Informal Groups and the Conservation Movement: A Matter of Introspection’, *Conference of the Australian Political Studies Association*, Griffith University, July 17–19.
- Doyle, T., Kellow, A. (1995) *Environmental Politics and Policy Making in Australia*. Melbourne: Macmillan.
- Dragovic-Soso, J. (2002) *Saviours of the Nation: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. New York: McGill-Queen’s University Press.
- Dryzek, J. S., Hunold, C., Schlosberg, D., Downes, D., Hernes, H. K. (2002) Environmental Transformation of the State: the USA, Norway, Germany and the UK, *Political Studies* 50(4): 659–682.
- Dryzek, J. S. (2013) *The Politics of the Earth – Environmental Discourses*, 3rd edition. Oxford: Oxford University Press.
- Dunkerley, D., Fudge, S. (2004) The Role of Civil Society in European Integration: A Framework for Analysis, *European Societies* 6(2): 237–254.

- Dunlap R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G., Jones, R. E. (2000) New Trends in Measuring Environmental Attitudes: Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale, *Journal of Social Issues* 56(3): 425–442.
- Dunlap, R. E., Mertig, A.G. (1997) Global Environmental Concern: An Anomaly for Postmaterialism, *Social Science Quarterly* 78(1): 24–29.
- Dunlap, R., Mertig, A. G. (1995) Global Concern for the Environment: Is Affluence a Prerequisite?, *Journal of Social Issues* 51: 121–137.
- Dunlap, R. E. (2008) The New Environmental Paradigm Scale: From Marginality to Worldwide Use, *The Journal of Environmental Education* 40(1): 3–18.
- Dunlap, R. E., Catton, W. R. Jr. (1979) Environmental Sociology, *Annual Review of Sociology* 5: 243–273.
- Dunlap, R. E., York, R. (2008) The Globalization of Environmental Concern and The Limits of The Postmaterialist Values Explanation: Evidence from Four Multinational Surveys, *The Sociological Quarterly* 49(3): 529–563.
- Đurđević, V., Vuković, A., Vujadinović Mandić, M. (2018) *Osmotrene promene klime u Srbiji i projekcije buduće klime na osnovu različitih scenarija budućih emisija*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Edwards, B., McCarthy, J. D. (2004) Resources and Social Movement Mobilization, in: Snow, D. S., Soule, A., Kriesi, H. (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 116–151), Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Eisinger, P. K. (1973) The Conditions of Protest Behavior in American Cities, *American Political Science Review* 67: 11–28.
- Ekiert, G., Kubik, J. (2014) Myths and Realities of Civil Society, *Journal of Democracy* 25(1): 46–58.
- Ekološki pokret iz Odžaka, Baza podataka ekoloških NVO u Republici Srbiji, 2012.
- Etzioni, A. (1973) The Third Sector and Domestic Missions, *Public Administration Review* 33(4): 314–323.
- European Parliament (2018) *European Parliament resolution of 29 November 2018 on the 2018 Commission Report on Serbia. 29 November 2018*, Brussels, (internet). Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0478_EN.html?redirect (pristupljeno 3. 1. 2019).
- Fagan, A, Sircar, I. (2010a) Environmental politics in the Western Balkans: river basin management and non-governmental organisation (NGO) activity in Herzegovina, *Environmental Politics*, 19(5): 808– 830.
- Fagan, A. (2004) *Environment and Democracy in the Czech Republic – The Environmental Movement in the Transition Process*. UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar, Cheltenham.
- Fagan, A. (2006a) Neither North nor South: The Environmental and Civil Society in Post-conflict Bosnia-Herzegovina, *Environmental Politics* 15(5): 787–802.
- Fagan, A. (2006b) Knowledge and Policy Learning in Capacity Building: Environmental Movements in Post-Socialist Europe, Paper prepared for Annual Meeting on the American Political Science Association.

- Fagan, A. (2010a) The New Kids on the Block: Building Environmental Governance in the Western Balkans, *Acta politica* 45(1/2): 203–228.
- Fagan, A. (2010b) *Europe's Balkan Dilemma: Paths to Civil Society or State-Building?*. London and New York: I.B. Tauris.
- Fagan, A., Carmin, J. (eds.) (2011) *Green Activism in Post-Socialist Europe and the Former Soviet Union*. London: Routledge.
- Fagan, A., Ejodus, F. (2020) Lost at the waterfront? Explaining the absence of green organisations in the Don't let Belgrade D(r)own movement, *Environmental Politics*, DOI: 10.1080/09644016.2020.1720473
- Fagan, A., Jehlicka, P. (2003) Contours of the Czech environmental movement: a comparative analysis of Hnutí Duha (Rainbow Movement) and Jihočeské matky (South Bohemian Mothers), *Environmental Politics* 12(2): 49–70.
- Fagan, A., Ostojić, M. (2008) The UE and Civil Society in Serbia: Governance rather than politics, *Balkanologie* 9 (1–2). Dostupno na: <https://journals.openedition.org/balkanologie/1393> (pristupljeno 8.8 . 2014).
- Fagan, A., Sircar, I. (2010b) Compliance without governance: The role of NGOs in environmental impact assessment processes in Bosnia-Herzegovina, *Environmental Politics* 19(4): 599–616.
- Fagan, A., Sircar, I. (2015) *Europeanization of the Western Balkans: Environmental Governance in Bosnia-Herzegovina and Serbia*. Hampshire: Palgrave MacMillan.
- Fagan, A., Sircar, I. (2017) Activist Citizenship in Southeast Europe, *Europe-Asia Studies* 69(9): 1337–1345.
- Fagan, A., Sircar, I. (2019) Transformation All the Way Down? European Union Integration and the Professional Socialization of Municipal Health Officials in Serbia, *Journal of Common Market Studies* 58(3): 688–705.
- Fagan, A., Wunsch, N. (2018) Fostering institutionalisation? The impact of the EU accession process on state–civil society relations in Serbia, *Acta Politica* 54: 607–624.
- Fairbrother, M. (2013) Rich People, Poor People, and Environmental Concern: Evidence across Nations and Time, *European Sociological Review* 29(5): 910–922.
- Flam, H. (ed.) (2001) *Pink, Purple, Green – Women's, Religious, Environmental and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*. New York: Boulder.
- Foa, R. S., Ekiert, G. (2017) The weakness of postcommunist civil society reassessed, *European Journal of Political Research* 56(2): 419–439.
- Forsyth, T. (ed.) (2005) *Encyclopedia of International Development*, London and New York: Routledge.
- Franzen, A., Meyer, R. (2009) Environmental Attitudes in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of the ISSP 1993 and 2000, *European Sociological Review* 26(2): 219–234.
- Franzen, A., Vogl, D. (2013a) Acquiescence and the Willingness to Pay for Environmental Protection: A Comparison of the ISSP, WVS, and EVS, *Social Science Quarterly* 94(3): 637–659.

- Franzen, A., Vogl, D. (2013b) Two decades of measuring environmental attitudes: A comparative analysis of 33 countries, *Global Environmental Change* 23: 1001–1008.
- Freudenberg, N., Steinsapir, C., (1992) Not in our backyards: the grassroots environmental movement, in: Dunlap, R. E., Mertig, A. G. (eds.) *American Environmentalism: The US Environmental Movement, 1970–1990* (pp. 27–37), New York: Taylor and Francis.
- Freyburg, T., Richter, S. (2010) National Identity Matters: The Limited Impact of EU Political Conditionality in the Western Balkans, *Journal of European Public Policy* 17(2): 263–81.
- Gagyi, A. (2015) Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies, *Intersections, EEJSP* 1(3): 16–36.
- Gamson, W., Meyer, D. (1996) The Framing Political Opportunity, in: McAdam, D., McCarthy, J., Zald, M. N. (eds.) *Comparative Perspectives on Social Movement* (pp. 275–290), Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamson, W. A. (1987) Introduction, in: Zald, M. N., McCarthy, J. D. (eds.) *Social Movements in an Organizational Society, Collected Essays* (pp. 1–7), New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Gamson, W. A. (1992) The Social Psychology of Collective Action, in: Morris, A. D., McClurg Mueller, C. (eds.) *Frontiers in Social Movement Theory* (pp. 53–76), New Haven, CT, and London: Yale University Press.
- Georgievski, J. (2018) Do poslednje kapi vode, (internet). Dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1615680> (pristupljeno 15. 1. 2019).
- Gifford, R. (2011) The dragons of inaction: Psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation, *American Psychologist* 66: 290–302.
- Gifford, R., Nilsson, A. (2014) Personal and social factors that influence pro-environmental concern and behaviour: A review, *International Journal of Psychology* 49(3): 141–157.
- Giugni, M. (1996) L'étude de l'action collective entre deux traditions sociologiques, *Swiss Political Science Review* 2(1): 1–51.
- Giugni, M. (1998) Structure and Culture in Social Movement Theory, *Sociological Forum* 13(2): 365–375.
- Giugni, M., Grasso, M. T. (2015) Environmental Movements in Advanced Industrial Democracies: Heterogeneity, Transformation, and Institutionalization, *Annual Review of Environment and Resources* 40(1): 337–361.
- Giugni, M., McAdam, D., Tilly, C. (eds.) (1999) *How Social Movements Matter*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Goffman, E. (1974) *Frame Analysis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Goodwin, J., Jasper, J. M. (1999) Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory, *Sociological Forum* 14(1): 27–54.
- Grabbe, H. (2006) *The EU's Transformation Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Građanske inicijative (2009) *Percepcija i stavovi javnosti o nevladinom sektoru u Srbiji u 2009. godini*, Beograd. Dostupno na: <https://www.gradjanske.org/percepcija-i-stavovi-javnosti-o-nevladinom-sektoru-u-srbiji/> (pristupljeno 6. 8. 2014).
- Gradaskie inicijative (2011) *NVO u Srbiji 2011. godine*, Beograd. Dostupno na: <http://www.gradjanske.org> (pristupljeno 6. 8. 2014).
- Graham, J. S. (2008) Protestival: Global Days of Action and Carnivalized Politics in the Present, *Social Movement Studies* 7(2): 167–190.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart.
- Guha, R., Martinez-Alier, J. (2006) *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*. London & NY: Earthscan Publishing.
- Gurr, T. R. (1970) *Why Men Rebel*. NJ: Princeton University Press.
- Haas, P. M. (1992) Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination, *International Organization* 46: 1–35.
- Haas, P. M. (2004) When does power listen to truth? A constructivist approach to the policy process, *Journal of European Policy* 11: 569–592.
- Haenfler, R., Johnson, B., Jones, E. (2012) Lifestyle Movements: Exploring the Intersection of Lifestyle and Social Movements, *Social Movement Studies* 11(1): 1–20.
- Haenfler, R., Johnson, B., Jones, E. (2012) Lifestyle Movements: Exploring the Intersection of Lifestyle and Social Movements, *Social Movement Studies* 11(1): 1–20.
- Hafner-Ademi, T. (2010) The Missing Link? Development and Functioning of Civil Dialogue in the Western Balkans, *Balkan Civic Practices No. 7*. Dostupno na: http://idmalbania.org/wp-content/uploads/2015/01/Development-and-Functioning-of-Civil-Dialogue-in-the-WB_BCSDN_2010.pdf (pristupljeno 24. 8. 2020).
- Hannigan, J. A. (1995) *Environmental Sociology: A Social Constructionist Perspective*. London & New York: Routledge.
- Hannigan, J. A. (2006) *Environmental Sociology*, 2nd Edition. London & New York: Routledge.
- Henderson, S. (2002) Selling civil society: Western aid and the nongovernmental sector in Russia, *Comparative Political Studies* 35(2): 139–167.
- Hetland, G., Goodwin, J. (2013) The Strange Disappearance of Capitalism from Social Movement Studies, in: Barker C., Cox L., Krinsky J., Nilsen A. G. (eds.) *Marxism and Social Movements* (pp. 83–102), Leiden: Brill.
- Hicks, B. (2004) Setting Agendas and Shaping Activism: EU Influence on Central and Eastern Europe Environmental Movements, *Environmental Politics* 13(1): 216–233.
- Hofrichter, J., Reif, K. (1990) Evolution of Environmental Attitudes in the European Community, *Scandinavian Political Studies* 13(2): 119–146.
- Howard, G. S., Delgado, E., Miller, D., Gubbins, S. (1993). Transforming values into actions: Ecological preservation through energy conservation. *Counseling Psychologist* 21: 582–596.

- Howard, M. M. (2003) *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, S., Benford, R. (2004) Collective Identity, Solidarity, and Commitment, in: Snow, D., Soule, S., Kriesi, H. (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 433–460), Oxford, UK: Blackwell.
- Hunter, L. M., Hatch, A., Johnson, A. (2004) Cross-National Gender Variation in Environmental Behaviors, *Social Science Quarterly* 85(1): 677–694.
- Imig, D., Tarrow, S. (eds.) (2001) *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Ingelhart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1995) Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies, *PS: Political Science and Politics* 28: 57–72.
- Isin, E. F. (2009) Citizenship in flux: the figure of the activist citizen, *Subjectivity* 29(1): 367–388.
- Jacobsson, K. (ed.) (2015) *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Jacobsson, K., Saxonberg, S. (eds.) (2013) *Beyond NGO-ization: The Development of Social Movements in Central and Eastern Europe*. Farnham, UK and Burlington, VT: Ashgate Publishing.
- Jancar-Webster, B. (1998) Environmental movement and social change in the transition countries, *Environmental Politics* 7(1): 69–90.
- Jasper, J. (1997) *The Art of Moral Protest*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jasper, J. (1998) The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and Around Social Movements, *Sociological Forum* 13: 397–424.
- Jasper, J. (2010) Cultural Approaches in the Sociology of Social Movements, in: Klandermans, B., Roggeband, C. (eds.) *Handbook of Social Movements Across Disciplines* (pp. 59–110), New York: Springer.
- Jeffrey, T. C. (2005) International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework, *International Organization* 59: 801–826.
- Jehlicka, P., Smith, J. (2007) Out of the Woods and into the Lab: Exploring the Strange Marriage of American Woodcraft and Soviet Ecology in Czech Environmentalism, *Environment and History* 13(2): 187–210.
- Jelinčić, J., Đurović, S. (2011) *Europeanization of Serbia: Civil Society*. Belgrade: Fund for Open Society.
- Jenkins, J. C., Perrow, C. (1977) Insurgency if the Powerless: Farm Workers Movements (1946–72), *American Sociological Review* 42: 249–268.
- Jenkins, J. C. (1983) Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements, *Annual Review of Sociology* 9: 527–533.

- Jessop, B. (1994) The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Welfare State, in: Burrows, R., Loader B. D. (eds.) *Towards a Post-Fordist Welfare State* (pp. 13–37), New York: Routledge.
- Jones, R. E., Dunlap, R. E. (1992) The Social Bases of Environmental Concern: Have They Changed Over Time?, *Rural Sociology* 57: 28–47.
- Jones, R. J., Fly, M. J., Cordell, H. K. (1999) How Green is My Valley? Tracking Rural and Urban Environmentalism in the Southern Appalachian Ecoregion, *Rural Sociology* 64: 482–499.
- Jones, R. E., Fly M. J., Talley J., Cordell, H. K. (2003) Green migration into rural America: The new frontier of environmentalism?, *Society and Natural Resources* 16: 221–238.
- Kaldor, M. (2003a) *Global Civil Society: An Answer to War?*. Cambridge: Polity Press.
- Kaldor, M. (2003b) Civil Society and Accountability, *Journal of Human Development* 4(1): 5–27.
- Kenny, P. (2001) Framing, Political Opportunities, and Civic Mobilization in the Eastern European Revolutions: A Case Study of Poland's Freedom and Peace Movement, *Mobilization* 6: 193–210.
- Ker-Lindsay, J. (2013) Conclusion, in: Bojičić-Dželilović, V., Ker-Lindsay, J., Kostovicova, D. (eds.) *Civil Society and Transitions in the Western Balkans*, (pp. 257–264), Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kitschelt, H. (1986) Political Opportunity Structures and Political Protest, *British Journal of Political Science* 16: 57–95.
- Klandermans, B. (1997) *The Social Psychology of Protest*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Klandermans, B., Oegema, D. (1987) Potentials, Networks, Motivations and Barriers: Steps toward Participation in Social Movements, *American Sociological Review* 52: 519–531.
- Klandermans, B. (2004) The Demand and Supply of Participation: Social-Psychological Correlates of Participation in Social Movements, in: Snow, D. A., Soule, S. A., Kriesi, H. (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 360–379), Oxford: Blackwell.
- Klein, N. (2014) *This Changes Everything: Capitalism Versus the Climate*. New York: Simon & Schuster.
- Klobucka, A. (1997) Theorizing European Periphery, *Symplokē* 5(1/2): 119–135.
- Kluttz, D. N. (2019) Raising the stakes: The effects of the environmental movement, industry, and states' institutional and material environments on the regulation of fracking, *Socio-Economic Review* 17(1): 7–35.
- Kmezić, J., Đulić, K. (2018) Serbia: Local Government Financing and Non-transparency of Fiscal Data, in: Bartlett, W., Kmezić, S., Đulić, K. (eds.) *Fiscal Decentralisation, Local Government and Policy Reversals in Southeastern Europe* (pp. 83–122), Cham: Palgrave Macmillan.
- Koalicija 27 (2018) *Poglavlje 27 u Srbiji: izveštaj o (ne)napretku*. Beograd: Mladi istraživači Srbije. Dostupno na: https://rs.boell.org/sites/default/files/izvestaj_k27_2018_web.pdf, (pristupljeno 9. 11. 2019).

- Koalicija 27 (2019) *Poglavlje 27 u Srbiji: Malo para, još manje muzike*. Beograd: Beogradska otvorena škola, Društvo za zaštitu i proučavanje ptica Srbije.
- Kollmuss, A., Agyman, J. (2002) Mind the Gap: Why Do People Act Environmentally and What Are the Barriers to Pro-environmental Behavior?, *Environmental Education Research* 8(3): 239–260.
- Kováč, I., Kučerova, E. (2009) The Social Context of Project Proliferation—The Rise of a Project Class, *Journal of Environmental Policy & Planning* 11(3): 203–221.
- Kramer, J. M. (2005) EU Enlargement and the Environment: Six Challenges, in: Carmin, J., Van Deever, S. D. (eds.) *EU Enlargement and the Environment: Institutional Change and Environmental Policy in Central and Eastern Europe*, (pp. 290–314), London, New York: Routledge, Francis & Taylor Group.
- Krastev, I. (2017) *Ometena demokratija: Globalna politika protesta*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kriesi H., Tresch A., Jochum M. (2007) Western European Collective Political Actors Going Public in the European Union: Action Repertoires of Western European Collective Political Actors, *Comparative Political Studies* 40(1): 48–73.
- Kriesi, H. (1996) The Organizational Structure of New Social Movements in a Political Context, in: McAdam, D., McCarthy, J. D., Zald, M. N. (eds.) *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (pp. 152–184), Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H. (2007) Political Context and Opportunity, in: Snow, D. A., Soule, S. A., Kriesi, H. (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 67–90), Malden, MA: Blackwell.
- Kriesi, H. Koopmans, R., Duyvendak, J. W., Giugni, M. (1995) *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*. London: UCL Press.
- Kurzman, C. (1996) Structural opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979, *American Sociological Review* 61(1): 153–170.
- Kuttera, A., Trappmann, C. (2010) Civil Society in Central and Eastern Europe: The Ambivalent Legacy of Accession, *Acta Politica* 45(1–2): 41–69.
- Kyaw, N. (2009) Računajte na nas. Pank i novi talas / novi val u socijalističkoj Jugoslaviji, u: Tomić, Đ., Atanacković, P. (ur.) *Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas* (str. 81–102), Cenzura: Novi Sad.
- Lahusen, C. (2009) International Campaigns in Context: Collective Action between the Local and the Global, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D. (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 189–206), New York: Palgrave Macmillan.
- Laidley, T. M. (2011) The Influence of Social Class and Cultural Variables on Environmental Behaviors: Municipal-level Evidence from Massachusetts, *Environment and Behavior*. doi:10.1177/0013916511416647.
- Lazić, M. (2005) *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lilić, S. (2010) *Ekološko pravo*. Beograd: Pravni fakultet.

- Linc, H., Stepan, A. (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija – Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lindbladh, J. (2014) Chernobyl as the Beginning of the End of the Soviet Union, *Baltic Worlds* 7(1): 4–12.
- Lončar, J. (2010) Odnos civilnog društva i države nakon 5. oktobra 2000. godine, u: Pavlović, D. (prir.) *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle* (str. 119–130), Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Machin, A. (2019) Changing the story? The discourse of ecological modernisation in the European Union, *Environmental Politics* 28(2): 208–227.
- Manning, N. (1998) Patterns of Environmental Movements in Eastern Europe, *Environmental Politics* 7(2): 100–34.
- Marks G., McAdam, D. (2009) On the Relationship of Political Opportunities to the Form of Collective Action: The Case of European Union, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D. (eds) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 97–112), New York: Palgrave Macmillan.
- Marks, G., McAdam, D. (1996) Social Movements and the Changing Structure of Political Opportunity in the European Community in: Marks, G. et al. (eds) *Governance in the European Union* (pp. 95–120), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Marquart-Pyatt, S. (2012) Explaining Environmental Activism Across Countries, *Society & Natural Resources* 25(7): 683–699.
- Marquart-Pyatt, S. T. (2012) Environmental Concerns in Cross-National Context: How Do Mass Publics in Central and Eastern Europe Compare with Other Regions of the World? *Sociologický Časopis* 48(3): 441–466.
- Martínez-Alier, J. (2002) *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*. Cheltenham: Edwar Elgar Publishing.
- Mayerl, J., Best, H., (2019) Attitudes and behavioral intentions to protect the environment: How consistent is the structure of environmental concern in cross-national comparison?, *International Journal of Sociology* 49(1): 27–52.
- Mazak, J., Diviak, T. (2018) Transactional activism without transactions: network perspective on anti-corruption activism in the Czech Republic, *Social Movement Studies* 17(2): 203–218.
- McAdam, D. (1982) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- McAdam, D. (1986) Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer, *American Journal of Sociology* 92: 64–90.
- McAdam, D. (1996) Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions, in: McAdam, D., McCarthy, J. D., Zald, M. N. (eds.) *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (pp. 23–40), Cambridge: Cambridge University Press.
- McAdam, D. (2003) Beyond Structural Analysis: Toward a More Dynamic Understanding of Social Movements, in: Diani, M., McAdam, D. (eds.) *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action* (pp. 281–298), Oxford: Oxford University Press.

- McAdam, D., Paulsen, R. (1993) Specifying the Relationship Between Social Ties and Activism, *American Journal of Sociology* 99: 640–67.
- McAdam, D., Snow, D. (eds.) (1996) *Social Movements, Readings on Their Emergence, Mobilization and Dynamics*. Los Angeles, CA: Roxbury.
- McAllister, I., Studlar, D. (1999) Green versus Brown: Explaining Environmental Commitment in Australia, *Social Science Quarterly* 80(4): 775–792.
- McCarthy, J. D., Zald, M. N. (1977) Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory, *American Journal of Sociology* 82(6): 1212–1241.
- McCauley, D., Muentel, G. (2007) The Impact of ‘Europe’ on Environmental Movements: Evidence from France and Russia, *Queen’s papers on Europeanization* 02/07, Queen’s University of Belfast.
- McGranahan, G. (2007) Urban Transitions and the Spatial Displacement of Environmental Burdens, in: Marcotullio, P. J., McGranahan, G. (eds.), *Scaling Urban Environmental Challenges – From Local to Global and Back* (pp. 18–44), London: Earthscan.
- McStay, J., Dunlap, R. E. (1983) Male-female differences in concern for environmental quality, *International Journal of Women’s Studies* 6: 291–301.
- Melucci, A. (1988) Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements, in: Klandermans, B., Kriesi, H., Tarrow, S. (eds.) *International Social Movement Research, Vol. 1* (pp. 329–348), Greenwich, CT: JAI Press.
- Melucci, A. (1995a) The New Social Movements Revised: Reflections on a Sociological Misunderstanding, in: Meheu, L. (ed.), *Social Movements and Social Classes: the future of Collective Action*, Sage: London.
- Melucci, A. (1995b) The Process of Collective Identity, in: Johnston, H., Klandermans, B. (eds.) *Social Movements and Culture* (pp. 41–63), Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Melucci, A. (1996) *Challenging Codes*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (2013) The Process of Collective Identity, in: Johnston, H., Klandermans, B. (eds.) *Social Movements and Culture* (pp. 41–63), London: Routledge.
- Mesić, M. (1996) Resurno mobilizacijska teorija društvenih pokreta, *Revija za sociologiju* 27(3–4): 193–204.
- Mesić, M. (1998) Teorije društvenih pokreta – Američke perspective, *Društvena istraživanja* 7(4–5): 699–729.
- Meyer, D. S., Tarrow, S. (1998) A Movement Society: Contentious Politics for the New Century, in: Meyer, D. S., Tarrow, S. (eds.) *The Social Movement Society: Contentious Politics for the New Century* (pp. 1–28), Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Mihailović, S. (ur.) (2006) *Korak ka građanima: vodič kroz mesnu samoupravu u Srbiji*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Miklja, D., Jeremić, P. (1987) *Nuklearne elektrane – ukroćena goropad, prilog javnoj raspravi o energetskej budućnosti Jugoslavije*. Beograd: Pro et Contra.

- Milanović, B. (1998) *Income Inequality and Poverty During the Transition from Planned to Market Economy*. Washington DC: World Bank.
- Milivojević, Z. (2006) *Civilno društvo Srbije: potisnuto tokom 1990-ih – u potrazi za legitimitetom, prepoznatljivom ulogom i priznatim uticajem tokom 2000-ih*. Beograd: Argument i Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Milosavljević, B., Popadić, D., Logar, S. (2006) *Učešće građana na lokalnom nivou – Analiza pravnog okvira i politike u Srbiji i drugim evropskim zemljama*, Beograd: Stalna konferencija gradova i opština.
- Mohai, P. (1992) Women and the environment: An examination of the gender gap in environmental concern and activism, *Society and Natural Resources* 5: 1–19.
- Mohai, P., Twight, B. W. (1987) Age and environmentalism: An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly* 68: 798–815.
- Mojsilović, M., Klačar, B., Sretenović, V., Žegarac, J., Radović, N. (2011) *Neposredno učešće građana u upravljanju lokalnom zajednicom – Problemi, izazovi i preporuke za unapređenje procesa*. Beograd: OEBS. Dostupno na: <http://www.osce.org/sr/serbia/82794?download=true> (pristupljeno 16. 8. 2017).
- Mol, A. P. J. (2002) Ecological Modernization and the Global Economy, *Global Environmental Politics* 2(2): 92–115.
- Monastiriotis, V. (2011) Decentralisation and inter-municipal competition: evidence from Serbia, *LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper 1*: 1–38.
- Morris, A., Staggenborg, S. (2005) Leadership in Social Movements, in: Snow, D., Soule, S., Kriesi, H. (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 171–196), Oxford: Blackwell Publishing.
- Muñoz, J., Olzak, S., Soule, S. A. (2018) Going Green: Environmental Protest, Policy, and CO2 Emissions in U.S. States, 1990–2007, *Sociological Forum* 33(2): 403–421.
- Munro, L. (2005) *Confronting Cruelty – Moral Orthodoxy and the Challenge of the Animal Rights Movement*. Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Nacionalna strategija za aproksimaciju u oblasti životne sredine za Republiku Srbiju, Vlada RS, Beograd, 2011.
- Nadić, D. (2007) *Ekologizam i ekološke stranke*, Beograd: Službeni glasnik.
- Neš, K. (2006) *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika, moć*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nixon, R. (2011) *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge: Harvard University Press.
- Norris, P. (2002) *Count Every Voice: Democratic Participation Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noutcheva, G. (2009) Fake, Partial and Imposed Compliance: The Limits of the EU's Normative Power in the Western Balkans, *Journal of European Public Policy* 16(7): 1065–1084.

- O'Brien, T. (2005) The Environment and Transition in Romania and Hungary, *Griffith Journal of the Environment* 1(2): 1–25.
- Oberschall, A. (1973) *Social Conflict and Social Movements*. New Jersey: Prentice Hall.
- Oliver, P., Cadena-Roa, J., Strawn, K. D. (2003) Emerging Trends in the Study of Protest and Social Movements, in: Betty A. Dobratz, B. A., Buzzell, T., Waldner, L. K. (eds.) *Political Sociology for the 21st century, Research in Political Sociology, Vol. 12*, (pp. 213–244), New York: Elsevier Science.
- Olson, M. (1965) *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Opp, K. D. (1989) *The Rationality of Political Protest*, Boulder: Westview Press.
- Opp, K. D. (2009) *Theories of Political Protest and Social Movements – A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. London: Routledge.
- Orlović, S. (2008) *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Oštrić, Z. (1992) Ekološki pokreti u Jugoslaviji 1971–1991, *Socijalna ekologija* 1(1): 83–104.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pakulski, J., Crook, S. (1998) The end of the green cultural revolution?, in: Pakulski J., Crook, S. (eds.) *Ebbing of the Green Tide? Environmentalism, Public Opinion and the Media in Australia* (pp. 1–20), Hobart: School of Sociology and Social Work, University of Tasmania.
- Pampel, F. C. (2014) The Varied Influence of SES on Environmental Concern, *Social Science Quarterly* 95(1): 57–75.
- Passy, F. (2003) Social Networks Matter. But How?, in: Diani, M., McAdam, D. (eds.) *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action* (pp. 21–48), Oxford: Oxford University Press.
- Passy, F. (2009) Supranational Political Opportunities as a Channel of Globalization of Political Conflicts. The Case of the Rights of Indigenous Peoples, in: Della Porta, Donatella, Kriesi, Hanspeter and Dieter Rucht (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 148–169), New York: Palgrave Macmillan.
- Patnam, R. D. (2008) *Kuglati sam – Slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Paunović, Ž. (1997) Profil nevladinog sektora u SR Jugoslaviji, *Republika*, br. 177–178, URL: http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/97/177/177_16.HTM (pristupljeno 6. 8. 2014).
- Paunović, Ž. (2006) *Nevladine organizacije – pravni i politički status NVO u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Paunović, Ž. (2007) *Nevladine organizacije – potreba ili zavera*. Beograd: Evro Giunti.
- Pavlinek, P., Pickles, J. (2000) *Environmental Transitions: Transformation and ecological defence in Central and Eastern Europe*. London and New York: Routledge.
- Pavlinek, P., Pickles, J. (2004) Environmental Pasts/Environmental Futures in Post-Socialist Europe, *Environmental Politics* 13(1): 237–265.

- Pavlović, V. (2006) *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik.
- Petrova, T., Tarrow, S. (2007) Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of East Central Europe, *Comparative Political Studies* 40(1): 74–94.
- Petrović, J. (2019a) Urban Movements in the Digital Era – the Case of the „Don't Let Belgrade D(r)own“ Initiative, in: Trajković, Đ., Prodanović, S., Pudar-Dražko, G. (eds.) *Urge for Engagement – Conditions for Social Change* (pp. 85–115), IFDT: Belgrade.
- Petrović, J. (2019b) The Transformative Power of Urban Movements on the European Periphery: The Case of the Don't Let Belgrade D(r)own Initiative, in: Petrović, J., Backović V. (eds.) *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia* (pp. 171–188), Beograd: Filozofski fakultet.
- Petrović, J. (2019c) Ekološki konflikti u Srbiji: građani protiv hidroelektrana, u: Prodanović, S., Pudar Draško, G., Velinov, M. (prir.) *Otete institucije u Srbiji: Teorija i praksa* (str. 129–146), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Petrović, J., Stanojević, D. (2019) Politički aktivizam u Srbiji, u: Lazić, M., Cvejić, S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji* (str. 167–186), Beograd: Filozofski fakultet i ISI FF.
- Petrović, J., Stanojević, D. (2019b) Between „CV Builder“ and „Genuine“ Activist: The Many Faces of Youth Civic Engagement in Serbia, *Sociologija* 61(2): 259–276.
- Petrović, M., Vukelić, J. (prir.) (2013) *Zaštita životne sredine u Pančevu i Boru: Izazovi participativnog pristupa upravljanju okruženjem*. Beograd: Filozofski fakultet, ISI FF.
- Petrović, M., Vukelić, J. (ur.) (2013) *Izazovi participativnog pristupa upravljanju okruženjem*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Pickvance, K. (1998) *Democracy and Environmental Movements in Eastern Europe*. Boulder CO: Westview.
- Piotrowski, G. (2013) Social movement or subculture? Alterglobalists in Central and Eastern Europe, *Interface: a journal for and about social movements* 5(2): 399–421.
- Piotrowski, G. (2015) What are Eastern European Social Movements and How to Study Them?, *Intersections, East European Journal of Society and Politics* 1(3): 4–15.
- Pizzorno, A. (1978) Political Science and Collective Identity in Industrial Conflict, in: Crouch, C., Pizzorno, A. (eds.) *The Resurgence of Class Conflict in Europe Since 1968* (pp. 77–98), New York: Holmes and Meier.
- Polleta, F., Jasper, J. M. (2001) Collective Identity and Social Movements, *Annual Review of Sociology* 27: 283–305.
- Princen, S., Kerremans, B. (2008) Opportunity Structures in the EU Multi-Level System, *West European Politics* 31(6): 1129–1146.
- Princen, T., Finger, M. (1994) *Environmental NGOs in World Politics: Linking the Global and the Local*. London and New York: Routledge.

- Putnam, R. D. (1998) Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games, *International Organization* 42(3): 427–60.
- Radić Dudić, R., Velat, D., Dereta, M. (2006) *Priručnik – Javno zastupanje u lokalnoj zajednici za poboljšanje položaja nevladinih organizacija*. Beograd: Građanske inicijative.
- REC (2006) *Registar NVO Srbije iz oblasti zaštite životne sredine registar i rezultati procene organizacija civilnog društva iz oblasti životne sredine u Srbiji*, Szentendre: REC.
- Rohrschneider, R. (1990) The Roots of Public Opinion toward New Social Movements: An Empirical Test of Competing Explanations, *American Journal of Political Science* 34: 1–30.
- Rootes, C. (2004) Environmental movements, in: Snow, D. A., Soule, S. A., Kriesi, H. (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 608–640), Oxford and Malden, MA: Blackwell.
- Rootes, C. A. (1997) Environmental movements and green parties in western and eastern Europe, in: Redclift, M., Woodgate, G. (eds.) *The International Handbook of Environmental Sociology* (pp. 319–348), Cheltenham UK/Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Rootes, C. A. (1999) Acting Globally, Thinking Locally? Prospects for a Global Environmental Movement, *Environmental Politics* 8(1): 290–310.
- Rootes, C. A. (2003a) Acting Locally: The Character, Contexts and Significance of Local Environmental Mobilisations, in: Rootes, C. A. (ed.) *Acting Locally: Local Environmental Mobilizations and Campaigns* (pp. 2–21), London: Routledge.
- Rootes, C. A. (2003b) Britain, in: Rootes, C. (ed.) *Environmental Protest in Western Europe* (pp. 20–58), Oxford and New York: Oxford University Press.
- Rootes, C. A. (2004) Is there a European environmental movement?, in: Barry, J., Baxter, B., Dunphy, R. (eds.), *Europe, Globalization and Sustainable Development* (pp. 32–56), London: Routledge.
- Rootes, C. A. (2006) Environmental movements, in: Snow D. A., Soule S. A., Kriesi, H., (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 608–640), Oxford: Blackwell publishing ltd.
- Rootes, C. A. (2007) Acting locally: The character, contexts and significance of local environmental mobilisation, *Environmental Politics* 16(5): 722–741.
- Rootes, C. A. (2008) 1968 and the Environmental Movement in Europe, in: Klimke, M., Scharloth, J. (eds.) *1968 in Europe a Handbook on National Perspectives and Transnational Dimensions of 1960/70s Protest Movements* (pp. 295–306), New York: Palgrave Macmillan.
- Rootes, C. A., Liam, L. (2009) Environmental movements and campaigns against waste infrastructure in the United States, *Environmental Politics* 18(6): 835–850.
- Rothman, F. D., Oliver, P. (1999) From Local to Global: The Anti-Dam Movement in Southern Brazil 1979–1992, *Mobilization: An International Journal* 4: 41–57.
- RTS (2018) Reke bez povratka, (internet). Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=iSkfFBg9p1Q> (pristupljeno 5. 1. 2019).

- Rucht, D. (1999) The impact of environmental movements in Western societies, in: Giugni, M., McAdam, D., Tilly, C., (eds.) *How Social Movements Matter* (pp. 204–224), Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rucht, D. (2009) The Transnationalization of Social Movements: Trends, Causes, Problems, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D. (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 206–222), New York: Palgrave Macmillan.
- Sarre, P., Jehlicka, P. (2007) Environmental movements in space-time: the Czech and Slovak republics from Stalinism to post-socialism, *Transactions of the Institute of British Geographers* 32(3): 346–362.
- Sarre, P., Jehlicka, P., Podoba, J. (2005) The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests in the 1990s: Compatibility of Western Influences with pre-1989 Perspectives, *Environmental Politics* 14(1): 64–82.
- Schahn, J., Holzer, E. (1990) Studies of Individual Environmental Concern: The Role of Knowledge, Gender, and Background Variables, *Environment and Behavior* 22(6): 767–786.
- Schlosberg, D. (1995) Communicative Action in Practice: Intersubjectivity and New Social Movements, *Political Studies* 43(2): 291–311.
- Schultz, P. W., Zelezny, L. (1999) Values as predictors of environmental attitudes: Evidence for consistency across 14 countries, *Journal of Environmental Psychology* 19: 255–265.
- Shellenberger, M., Nordhaus, T. (2004) *The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World*. El Cerrito CA: The Breakthrough Institute. Dostupno na: http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf. (pristupljeno 5. 12. 2014).
- Skocpol, T. (2003) *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Smelser, N. J. (1963) *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.
- Smith, J., Fetner, T. (2010) Structural Approaches in the Sociology of Social Movements, in: Klandermans, B., Roggeband, C. (eds.) *Handbook of Social Movements Across Disciplines* (pp. 13–58), New York: Springer.
- Snow, D. A., Benford, R. D. (1998) Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization, *International Social Movement Research* 1: 197–218.
- Snow, D. A., Benford, R. D. (2009) Alternative Types of Cross-national Diffusion in the Social Movement Arena, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D., (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 23–39), New York: Palgrave Macmillan.
- Snow, D. A., Zurcher, L. A., Eklund-Olson, S. (1980) Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment, *American Sociological Review* 45(5): 787–801.
- Soare, S., Tufis, C. S. (2020) Roșia Montană, the revolution of our generation: from environmental to total activism, *European Politics and Society* <https://doi.org/10.1080/23745118.2020.1729052>.
- Sokol, M. (2001) Central and Eastern Europe a Decade After the Fall of State-socialism: Regional Dimensions of Transition Processes, *Regional Studies* 35(7): 645–655.

- Soule, S. A. (2009) *Contention and Corporate Social Responsibility*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Spaargaren, G. (1997) *The Ecological Modernization of Production and Consumption – Essays in Environmental Sociology*, Thesis Landbouw, Universiteit Wageningen.
- Špirić, J. (2017) Ecological distribution conflicts and sustainability: lessons from the post-socialist European semi-periphery, *Sustainability Science* 13(3): 661–676.
- Stanojević, D., Petrović, J. (2018) Socijalne biografije mladih aktivista političkih partija u Srbiji, u: Pešić, J., Backović, V., Mirkov, A. (ur.) *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije* (str. 147–170), Beograd: Filozofski fakultet.
- Stern P. C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G. A., Kalof, L. (1999) A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism, *Human Ecology Review* 6(2): 81–97.
- Stern, P. C., Dietz, T., Kalof, L. (1993) Value Orientations, Gender and Environmental Concern, *Environment and Behaviour* 25: 322–348.
- Stern, P. C. (2000) Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behaviour, *Journal of Social Issues* 56(3): 407–424.
- Stern, P. C., Dietz, T. (1994) The Value Basis of Environmental Concern, *Journal of social issues* 50(3): 65–84.
- Stoker, G. (1995) Regime Theory and Urban Politics, in: Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. (eds.) *Theories of Urban Politics* (pp. 54–71), London: Sage Publications.
- Štupert, V. (2010) *Jačanje civilnog društva u Srbiji – procena i unapređenje održivog razvoja civilnog društva u Srbiji*. Beograd: OEBS.
- Sztompka, P. (1991) The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy, *Studies in Comparative Communism* 24: 295–311.
- Tarrow, S. (1994) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tarrow, S. (1998) *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Technical Assistance for Civil Society Organizations (TACSO) (2010) *Izveštaj o proceni potreba civilnog sektora u Srbiji*. Beograd: TACSO. URL: <http://www.tacso.org/project-org/Serbia/?id=22> (pristupljeno 7. 4. 2014).
- Teske, N. (1997) *Political Activists in America: The Identity Construction Model of Political Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thörn, H., Svenberg, S. (2016) „We feel the responsibility that you shirk“: movement institutionalization, the politics of responsibility and the case of the Swedish environmental movement, *Social Movement Studies* 15(6): 593–609.
- Tilly, C. (1978) *From Mobilization to Revolution*. Reading MA: Addison-Wesley.
- Tilly, C. (1984) Social Movements and National Politics, in: Bright, C., Harding, S. (eds.) *State-Making and Social Movements: Essays in History and Theory* (pp. 297–317), Michigan: Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Tilly, C. (1986) *Contentious French*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Tilly, C. (1994) Social movements as historically specific clusters of political performances, *Berkeley Journal of Sociology* 38: 1–30.

- Todić, D. (2017) Savremeno zakonodavstvo Republike Srbije u oblasti životne sredine: od „integralnog sistema“ ka hiperprodukciji propisa, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 77/56: 1–16.
- Todić, D., Ignjatić, M., Katić, M., Plavšić, P. (2012) *Nadležnosti i kapaciteti lokalne samouprave i organizacija civilnog društva za primenu evropskih standarda u oblasti životne sredine*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Tomanović, S., Stanojević, D. (2015) *Young People in Serbia 2015 – Situation, Perceptions, Beliefs and Aspirations*. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung & Secons.
- Tomašević, I. (prir.) (2015) *Civilno društvo Srbije u oblasti zaštite životne sredine*. REC: Beograd. Dostupno na: <http://documents.rec.org/publications/Publicacija.pdf> (pristupljeno 20. 5. 2020)
- Tomašević, I., Marinković, J. (ur.) (2015) *Registar organizacija civilnog društva Srbije iz oblasti zaštite životne sredine – Registar i rezultati analize organizacija civilnog društva iz oblasti životne sredine u Srbiji*. Beograd: Regionalni centar za životnu sredinu, Srbija.
- Tomčić-Koludrović, I. (1993) Alternativna kultura kao oblik otpora u samopravnom socijalizmu, *Društvena istraživanja* 2(4–5): 835–862.
- Touraine, A. (1981) *The Voice and the Eye*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A. (1985) An Introduction to the Study of Social Movements, *Social Research* 52: 749–88.
- Turner, R. N., Killian, L. (1972) *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- UN Environment (2019) *Global Environment Outlook – GEO-6: Summary for Policymakers*, First Edition. Dostupno na: <https://doi.org/10.1017/9781108639217> (pristupljeno 30. 10. 2019).
- Van der Heijden, H. A. (1997) Political opportunity structure and the institutionalisation of the environmental movement, *Environmental Politics* 6(4): 25–50.
- Van der Heijden, H. A. (2006) Globalization, Environmental Movements and International Political Opportunity Structures, *Organization & Environment* 19(1): 28–45.
- Van der Heijden, H. A. (1999), Environmental Movements, Ecological Modernisation and Political Opportunity Structures, *Environmental Politics* 8(1): 199–221.
- Van der Veen (2013) After Fukushima: Revisiting Chernobyl and the Collapse of the Soviet Union, *Rethinking Marxism – A Journal of Economics, Culture & Society* 25(1): 121–129.
- Van Liere, K. D., Dunlap, R. E. (1980) The Social Basis of Environmental Concern: A Review of Hypothesis, Explanations and Empirical Evidence, *Public Opinion Quarterly* 44: 181–199.
- Vasi, I. B. (2009) Social Movements and Industry Development: The Environmental Movement's Impact on the Wind Energy Industry, *Mobilization* 14(3): 315–336.
- Vasi, I., B., King, B. (2012) Social Movements, Risk Perceptions, and Economic Outcomes: The Effect of Primary and Secondary Stakeholder Activism on Firms' Perceived Environmental Risk and Financial Performance, *American Sociological Review* 77(4): 573–596.
- Vejnović, I. (2018) European Parliament warns Balkan countries to stop destructive hydropower, Bankwatch, (internet). Dostupno na: <https://bankwatch.org/>

- blog/european-parliament-warns-balkan-countries-to-stop-destructive-hydro-power (pristupljeno 11. 1. 2019).
- Velat, D., Vukelić, J., Sorensen, S. E. (2015) *Assessment of Options for Continued Swedish Support to a Pluralistic Civil Society in Serbia, Kosovo, Albania and Bosnia and Herzegovina*. Country Report for Serbia, SKL International and Public Administration International.
- Veljković, N., Lekić, D. (ur.) (2019) *Životna sredina u Srbiji 2004–2019*. Beograd: Agencija za zaštitu životne sredine.
- Verba, S., Nie, N. (1972) *Participation in America: Social Equality and Political Participation*. New York: Harper Collins.
- Vila, B. (2013) Konačno rešenje o Brodarevu, (internet). Dostupno na: <http://www.cefis.rs/home/saznanja/item/1065-kona%C4%8Dno-re%C5%A1enje-o-brodarevu> (pristupljeno 5. 3. 2014).
- Vojvođanska zelena inicijativa (2017a), Brodarevo – Hoće brane na sve strane, jul 2017, (internet). Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=r6gUGodmQrk> (pristupljeno 11. 1. 2019).
- Vojvođanska zelena inicijativa (2017b), Velika pobeda ekoloških aktivista: neće biti gradnje visokih brana na Limu, (internet). Dostupno na: <https://transformator.bos.rs/vesti/196/velika-pobeda-ekoloskih-aktivista-neze-biti-gradnje-visokih-brana-na-limu.html> (pristupljeno 11. 1. 2019).
- Vojvođanska zelena inicijativa (2018) Brodarevo – Snalazimo se kako znamo, maj 2018, (internet). Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=74j09F8vYhE> (pristupljeno 15. 1. 2019).
- Vojvođanska zelena inicijativa (2019), Temska – mi smo zakon, januar 2019, ZELENA PATROLA (internet). Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=wmSc5F2lVoY> (pristupljeno 16. 1. 2019).
- Vujadinović, D. (2009) *Civilno društvo i političke institucije – Srbija u vrtlogu promena*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vukelić, J. (2009) Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji, *Sociologija* 51(3): 291–312.
- Wahlstrom, M., Peterson, A. (2006) Between the State and the Market: Expanding the Concept of „Political Opportunity Structure“, *Acta Sociologica* 49(4): 363–377.
- Waller, M., Millard, F. (1992) Environmental Politics in Eastern Europe, *Environmental Politics* 1(2): 159–85.
- Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wunsch, N. (2018) *EU Enlargement and Civil Society in the Western Balkans: From Mobilisation to Empowerment*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Yearly, S. (1996) *Sociology, Environmentalism, Globalization: Reinventing the Globe*. London: Sage Publications.
- Yearly, S. (2009) *Cultures of Environmentalism – Empirical Studies in Environmental Sociology*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zarycki, T. (2013) *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.
- Zurnić, M. (2019) *Corruption and Democratic Transition in Eastern Europe: The Role of Political Scandals in Post-Milošević Serbia*. Cham: Palgrave Macmillan.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.5
502.1(497.11)

ПЕТРОВИЋ, Јелисавета, 1984–

„Ekologija“ na periferiji Evrope : stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji / Jelisaveta Petrović. – 1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2020 (Beograd : Službeni glasnik). – 163 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Prerađena dokt. disert. „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije“, Filoz. fak. u Beogradu, 2015. – „Ova knjiga je rezultat projekta 'Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri' (evid. br. 179035) ... “ --> kolofon. – Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 141–163.

ISBN 978-86-6427-150-9

а) Еколошки покрети б) Животна средина -- Заштита --
Социолошки аспект -- Србија

COBISS.SR-ID 22360841